

ประวัติครู

๑๖ มกราคม ๒๕๑๐

923.7593
ค๖๕ป

หอสมุดแห่งชาติ
16 ส.ค. 2532
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ประวัติครู

ครุสภาจัดพิมพ์ในวันครู

๑๖ มกราคม ๒๕๓๐

อุทิศให้หอสมุดแห่งชาติ
นายอาภา ภมรบุตร

เลขห้อง ดม

ค

เลขหมู่ 923.7593
ค 689 ว/ -

เลขทะเบียน ๑๑ ๓๓๐ ๔๙๙๕๑๐

สารบาญ

	หน้า
สมเด็จพระราชปิตา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร	๑
หลวงสันธานอักษรศาสตร์ (หรุ่ม บุณยะกาญจน)	๔๐
พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ (ทัต วิรทัต)	๖๐
หลวงแจ่มวิชาสอน (แจ่ม นิยมเหตุ)	๗๒
นายเจือ ฉั่วประยูร	๘๒
หลวงศิลปานุการกวี (บุญเหลือ นิงสานนท์)	๙๗
หลวงประวัติวรวิชชุการี (หม่อมหลวงประวัติ อิศรางกูร)	๑๒๒
หลวงศรีภาษะเวทิน (สิริ ภาษะเวทิน)	๑๓๘
ขุนประสาทครุกรม (แม้น วุฒิดา)	๑๖๓
ขุนสุคนธวิทศึกษากร (สุคนธ์ สุคนธวิท)	๑๗๓
หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล	๑๘๘
นางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล	๒๐๖
บรรณานุกรม	๒๓๐
สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครุศาสตร์ วิชาการศึกษา หรือวิชาครูในระดับต่าง ๆ ปีการศึกษา ๒๕๐๑ ถึง ๒๕๐๗	๒๓๓

คำนำ

ด้วยในการจัดงานวันครูตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา คณะกรรมการจัดงานวันครู ได้ให้มีการพิมพ์หนังสือประวัติครูขึ้นปีละ ๑ เล่ม โดยมอบให้คณะกรรมการประวัติครูเป็นผู้เรียบเรียง เว้นแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗ ไม่ได้จัดพิมพ์ เพราะกรรมการ บางท่านติดการเขียนประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ในโอกาสที่กระทรวงมีอายุครบ ๗๒ ปี อย่างไรก็ตามตั้งแต่เริ่มเรียบเรียงประวัติครูมาจนถึงบัจจุบัน ได้จัดพิมพ์หนังสือรวม๑๐เล่ม เพื่อเผยแพร่เกียรติคุณของครูที่ล่วงลับไปแล้วมีจำนวน ๑๓๒ ท่าน ซึ่งแต่ละท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถในหน้าที่การงานในด้านการศึกษาต่าง ๆ กัน และก่อให้เกิดผลดีแก่วงการศึกษาของประเทศไทยอย่างอเนกประการ โดยเฉพาะหนังสือประวัติครูเล่มนี้ นับว่าเป็นเล่มพิเศษที่คณะกรรมการประวัติครูได้นำพระประวัติของสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทรมาแสดงพระเกียรติคุณในด้านที่เกี่ยวกับการศึกษาของประเทศไทยให้ประจักษ์ด้วย

คณะกรรมการประวัติครู พ.ศ. ๒๕๑๐ มีรายนามดังนี้

๑.	นายรอง ศยามานนท์	ประธานกรรมการ
๒.	หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ	ที่ปรึกษา
๓.	หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี	กรรมการ
๔.	ขุนวิรุฬห์จรรยา	กรรมการ
๕.	นายพงศ์อินทร์ ศุขขจร	กรรมการ

๖. นางสาวบุญเจือ องคประดิษฐ์ กรรมการ

๗. นายภักดี ฉวีสุข กรรมการ

๘. นายเจริญ ไชยชนะ กรรมการและเลขานุการ

๙ นายจุล ชีวะวุฒิ กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ในการเรียบเรียงประวัติ คณะกรรมการประวัติครูได้ยึดหลักเกณฑ์เดิมสำหรับที่จะใช้พิจารณาเลือกเฟ้นบุคคลที่จะนำมาเขียนประวัติ กล่าวคือจะต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถดีเด่น เกี่ยวกับการศึกษาด้านต่าง ๆ เช่น การจัดการศึกษาในส่วนภูมิภาค การโรงเรียนราษฎร์ การเกษตร ศิลปกรรม การพลศึกษา การอบรมกุลสตรี การแต่งตำราแบบเรียน ฯ ถึงแม้ว่าจะได้กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ดังกล่าวแล้วก็ดี คณะกรรมการก็ยังประสบความยุ่งยากตลอดมา เช่น การจัดหาผู้เรียบเรียงประวัติ และการค้นคว้าหาหลักฐานข้อเท็จจริง แม้ว่าประวัติบางท่านมีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนำมาเรียบเรียงและจัดพิมพ์ แต่ก็ไม่สามารถค้นคว้าสืบหารายละเอียดประวัติของท่านผู้นั้นได้ถูกต้อง จึงเป็นที่น่าเสียดายมาก

ผู้ที่สละเวลาเพื่อช่วยเหลือเรียบเรียงประวัติครู เล่ม ๑๐ พ.ศ. ๒๕๑๐ มีดังนี้

๑. นายวงศ์ บุณยะกาญจน เขียนประวัติ หลวงสันธานอักษรศาสตร์

๒. นางเรืองอุไร กุศลาสัย เขียนประวัติ พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์

๓. นายชอบ ทวีโภค เขียนประวัติ หลวงแจ่มวิชาสอน

๔. นายอุทัย สิงหศักดิ์ เขียนประวัติ หลวงศรีภาษะเวทิน

๕. นายแบ้น รัตนศาสตร์ เขียนประวัติ ขุนประสาทคุรุกรม

๖. นางสาววัชรี รมยะนันทน์ เขียนประวัติ หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล

๗. นางสาวรองรัตน์ อิศรภักดี เขียนประวัติ นางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล

คณะกรรมการประวัติครู ขอขอบคุณท่านที่กล่าวนามมาแล้วไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย.

คณะกรรมการประวัติครู พ.ศ. ๒๕๑๐

สมเด็จพระราชบิดา

เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช
กรมหลวงสงขลานครินทร

พ.ศ. ๒๔๓๔—๒๔๗๒

ทูลกระหม่อมสดุดีอาศิรวาท

สัททุลลวิกกีฬิตฉันท์ ๑๙

กรมสงขลานครินทร์ระบิลวรพระนาม
อาเกียรณ์พระเกียรติงาม ประวัติ
เจ้าฟ้ายิ่งวรยศอุรสปิ่ยกษัตริย์
สมเด็จพระพันวัส - สศรี
แต่ถ่อมองค์กิติลงพะวงธุระทวี
ราษฎร์พบประสบศรี สุขา
มากสิ่งทรัพย์ธประทานประมาณคณนา
บำเพ็ญกุศลมา มิวาย
หวังแพทย์ศาสตร์ศิริราชเจริญกิจขยาย
อาพาธพยาธิหลาย ขจัด
ติดต่อมูลนิธิทูลกระหม่อมธปฏิบัติ
เพื่อแพทย์ณแผนปัจ - จุบัน
ได้เทียมเท่าดุจเขาณแดนวิทิศอัน
จำเริญประดาสรรพ์ วิชา

ทรงอุดหนุนกุลบุตรและแม้กุลธิดา
เรียนดีและมีมา - นะจิต
ส่งเรียนต่างรัฐะเทศวิเศษกิรติวิทย์
ด้วยทุนพระองค์ผลิต พิศาล
ดลคาบนี้ ณ ดิถีประจวบมฤตวาร
ข้าบาทภิวาทกราน พระองค์
ด้วยดวงจิตตระลึกสำนึกนิตยคง
รู้คุณกรุณทรง ประทาน
ด้วยน้ำนบกรจบศิโรตมสมาน
ทางกายแสดงการ ชุลี
ด้วยคำคารวะสาระศัพทสดุดี
สักการวาที เสถียร
ดอกไม้มาลยรูปและธูปปุรณเทียน
ควันกลิ่นถวิลเวียน สวรรค์
สู่วิญญาณธประจักษ์ตระหนักนยอนันต์
ข้าบาทภิวาทวัน - ทนา

*ข้าพระบาทคณะนักศึกษาแพทย์และนักเรียนพยาบาล**

---

* นายแพทย์ภูเก็จ วาจานนท์ สาราณียกรสโมสรนักศึกษาแพทย์ศิริราช ๒๔๙๓–๒๔๙๔ ประพันธ์ให้คณะนักศึกษาแพทย์และนักเรียนพยาบาลอ่านทำนองเสนาะประสานเสียง เนื่องในพิธีถวายบังคมพระรูปสมเด็จพระราชบิดาครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร เป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนยี่ บีเถาะ ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔ พระอนามัยในขณะทรงพระเยาว์ไม่สู้สมบูรณ์นัก ทรงศึกษาวิชาเบื้องต้นที่โรงเรียนราชกุมารในพระบรมมหาราชวัง โดยทรงศึกษาภาษาไทยก่อน พระอาจารย์ผู้ถวายการสอนภาษาไทยคนแรก คือ พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (ม.ร.ว. หนู อิศรางกูร) ต่อมาจึงทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษและเลข ปรากฏว่า ทรงพระปรีชาสามารถในการศึกษามาก ในชั้นแรกมิได้สนพระทัยวิชาหนึ่งวิชาใดโดยเฉพาะ แต่ต่อมาเมื่อทรงย้ายไปประทับที่พระราชวังดุสิตกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงสนพระทัยวิชาภาษาอังกฤษมากขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้มีพระราชพิธีโสกันต์และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช นเรศวรมหาราชาธิบดินทร์ จุฬาลงกรณินทรวรางกูร สมบูรณ์เบญจพรสิริสวัสดิ์ ขัตติยวโรภโตสุชาติ คุณสังกาศเกียรติประกฤษฎ์ ลักษณวิจิตรพิสิฏฐบุรุษชนุตมรัตนพัฒนศักดิ์ อัครวรราชกุมาร กรมขุนสงขลานครินทร มุสิกนาม ให้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ ตามพระราชกำหนด อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม ในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์"

ในวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อมีพระชันษา ๑๓ ปี ขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ เมื่อทรงบรรพชาแล้ว สมเด็จพระราชบิดาได้เสด็จมาประทับ ณ ตำหนักทรงพรต วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นพระญาณวราภรณ์ เป็นพระอาจารย์ปกครองและอบรม สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงลาสิกขาบทเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗

ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้ทรงเข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก และในศกนั้นเองได้เสด็จไปศึกษาต่อที่โรงเรียนแฮร์โรว์ ประเทศอังกฤษเป็นเวลาปีครึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงย้ายไปศึกษาวิชาทหารบกที่วิทยาลัยทหารบกชื่อ ด๊าซ เคอนิคลิชปร๊อยซิชเช่ คาเด๊ทเต็นเฮ้าซ์ (Das Koniglich Preusische Kadettenhaus) เมืองปอตสดัม ประเทศเยอรมนี ต่อมาเสด็จไปทรงศึกษาที่วิทยาลัยทหารบกชื่อ เฮ้าพท์ คาร์เด๊ท-เต็นอันชะตัลท์ ตำบลโกรซ ลิชแตร์เฟลเด (Haupt Kadettenanstalt Gross Lichterfelde) ใกล้ ๆ กรุงเบอร์ลิน ยังไม่ทันสำเร็จก็ต้องทรงเปลี่ยนไปศึกษาวิชาทหารเรือตามความประสงค์ของรัฐบาลในขณะนั้น ได้เสด็จไปศึกษาที่วิทยาลัยทหารเรือ ทรงสำเร็จการศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และทรงชนะประกวดการออกแบบเรือดำน้ำด้วย นับว่าทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า

พระองค์แรก และพระองค์เดียวที่สำเร็จวิชาการทหารเรือจากประเทศเยอรมนี ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายเรือตรีแห่งราชนาวีไทย และต่อมาก็ได้ดำรงพระยศเป็นนายเรือโท หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว ได้ทรงรับราชการในกองทัพเรือเยอรมันอีกเป็นเวลา ๓ ปี จนมหาสงครามโลกครั้งที่ ๑ เกิดขึ้น จึงเสด็จกลับประเทศไทย ได้ทรงสำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ แล้วทรงย้ายไปประจำกองอาจารย์นายเรือแผนกแต่งตำราในศกนั้นเอง

ขณะที่ทรงรับราชการอยู่ในกองทัพเรือ สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงอบรมสั่งสอนนักเรียนนายเรือด้วย ทรงชำนาญในเรื่องบืนมาก สามารถถอดส่วนประกอบของบืนออกมาแสดงให้นักเรียนดูและใส่ชิ้นส่วนเหล่านั้นกลับเข้าที่เดิมได้เป็นที่เรียบร้อยทุกชิ้น ทรงสนพระทัยในเรื่องเรือรบขนาดย่อมที่ไทยอาจจะมีได้มาก และโดยเฉพาะก็คือเรือดำน้ำ ซึ่งจำจะต้องคำนึงถึงเสบียงกรังที่จะใช้เป็นอาหารในเรือด้วย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ต่อมาพระองค์มิได้ทรงรับราชการในกองทัพเรือ เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร ผู้บัญชาการโรงเรียนราชแพทยาลัย และอธิบดีกรมสาธารณสุขในเวลาต่อมา ได้ทูลเชิญสมเด็จพระราชบิดาให้หันมาสนพระทัยในกิจการสาธารณสุข ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ จึงเสด็จออกไปศึกษาวิชาสาธารณสุขที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด สหรัฐอเมริกา แต่ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ เมื่อทรงศึกษาอยู่ในชั้นปีที่สามของวิชาสาธารณสุข

ได้เสด็จกลับประเทศไทย เนื่องในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงแห่งรัชกาลที่ ๖ และ ๗

ระหว่างที่ประทับอยู่ในพระนคร สมเด็จพระราชบิดาได้เสด็จไปฝึกงานในห้องปฏิบัติการพยาธิวิทยาของโรงพยาบาลศิริราช ในระยะนั้นมีการดำริจะใช้โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เป็นที่ฝึกหัดบำบัดโรคแทนโรงพยาบาลศิริราช เพื่อจะได้รวมคณะต่าง ๆ ไว้ในบริเวณจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยทั้งหมด ถ้าโครงการนี้เป็นไปตามความดำริในครั้งนั้นแล้ว ก็คงจะย้ายคณะแพทยศาสตร์ไปจากโรงพยาบาลศิริราช แต่ในที่สุดเมื่อตกลงแน่นอนว่า โรงพยาบาลศิริราชจะคงเป็นที่ฝึกหัดบำบัดโรคของนักเรียนแพทย์ต่อไป จึงจำเป็นต้องขยายเนื้อที่และกิจการของโรงพยาบาลศิริราชให้เหมาะสมกับการเป็นโรงเรียนแพทย์ การขยายกิจการครั้งนี้สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงเป็นกำลังสำคัญเป็นอย่างมาก

สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ณ วังสระปทุม เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้วเสด็จต่างประเทศด้วยกัน และนักเรียนที่ประทานทุนส่วนพระองค์ให้ไปศึกษาต่อก็ได้โดยเสด็จไปด้วย ทรงเข้าศึกษาต่อที่คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด ทรงสำเร็จการศึกษาได้รับประกาศนียบัตรการสาธารณสุข (C.P.H.) เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๔

ในขณะนั้น มูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์ ได้เสนอจะช่วยเหลือรัฐบาลไทยปรับปรุงโรงเรียนแพทย์ แต่ยังมีข้อขัดข้องในการที่มูลนิธิจะเข้าช่วย ก็คือ

ขณะนั้นประเทศไทยมีผู้เข้าใจเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาวิชาแพทย์น้อยมาก เกรงว่าทุนรอนที่มูลนิธิให้ไปจะศูนย์เปล่า เพราะไม่มีผู้สนับสนุนโครงการนั้นๆ อาจทำให้การดำเนินงานไม่สะดวก นอกจากนั้นยังได้มีการร่วมมือกันระหว่างสภากาชาดไทยกับสาขาสาธารณสุขระหว่างประเทศของมูลนิธิเพื่อปราบโรคพยาธิปากขอ การดำเนินการตามโครงการนี้ ก็ต้องการแพทย์ที่ได้รับการผึกฝนเป็นอย่างดี ซึ่งเมืองไทยในขณะนั้นยังขาดแคลนแพทย์อยู่มาก ไม่สามารถจะส่งแพทย์ที่มีอยู่ให้ไปปฏิบัติงานในโครงการนั้นได้ นับเป็นเคราะห์ดีของประเทศเป็นอย่างยิ่ง ที่ขณะนั้น สมเด็จพระราชบิดากำลังทรงศึกษาวิชาการสาธารณสุขอยู่ในต่างประเทศ จึงทรงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่สุดของรัฐบาลไทยที่จะเจรจากับฝ่ายมูลนิธิ กระทรวงศึกษาธิการ* ได้ทูลเชิญและแต่งตั้งให้พระองค์เป็นหัวหน้าคณะดำเนินการ ได้ทรงเสนอพระดำริเกี่ยวกับข้อเสนอของผู้แทนมูลนิธิรวม๖ ข้อ กระทรวงศึกษาธิการได้ตอบรับหลักการ ส่วนรายละเอียดได้ทูลขอให้ทรงเป็นผู้แทนมีอำนาจเต็มในการเจรจาแทนเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงแถลงความเป็นจริงเกี่ยวกับสถานการณ์ของการแพทย์ในเมืองไทยสมัยนั้นอย่างตรงไปตรงมา ยังความพอใจให้เกิดขึ้นแก่ผู้แทนฝ่ายมูลนิธิเป็นอันมาก พระองค์ได้ทรงใช้พระวิริยะอุตสาหะและพระปรีชาญาณในการเจรจากับผู้แทนของมูลนิธิ ซึ่งได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรก ณ กรุง

---

*คณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาลสังกัดจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ซึ่งขึ้นต่อกระทรวงศึกษาธิการในเวลานั้น.

ลอนดอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ และต่อมาก็มีการประชุมที่กรุงบอร์น ปารีส และนิวยอร์ค อีกรวมหลายครั้ง การเจรจาเป็นผลสำเร็จ มูลนิธิได้ตกลงทำสัญญาให้ความช่วยเหลือแก่กิจการแพทย์ของไทย มีกำหนดระยะเวลา๖ปี คือตั้งแต่ปลายพ.ศ.๒๔๖๕ถึงพ.ศ.๒๔๗๒ โดยมูลนิธิรับรองจะช่วยเหลือตามหลักสำคัญ ๓ ประการคือ

๑. ช่วยทุนในการก่อสร้างตึกตามโครงการให้เหมาะสมเป็นสถานที่เล่าเรียนวิชาแพทย์ทันสมัย

๒. จัดหาศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศมาช่วยปรับปรุงการสอนแผนกต่าง ๆ ของคณะแพทยศาสตร์ โดยมูลนิธิเป็นผู้จ่ายเงินเดือนและค่าใช้จ่ายเพิ่มเฉพาะตัวศาสตราจารย์ด้วย

๓. ให้ทุนการศึกษาแพทย์แผนกต่าง ๆ เพื่อไปศึกษาเพิ่มเติมในต่างประเทศ

ต่อมามูลนิธิได้จัดส่งศาสตราจารย์ทยอยเข้ามาตามระยะความต้องการที่คืบไป ส่วนหลักสูตรการเรียนวิชาแพทย์ก็ได้ปรับปรุงขยายขึ้นให้แพทย์มีความรู้สมแก่ฐานะ คือผู้ที่จะเรียนวิชาแพทย์ จะต้องมีวิชาชั้นต้นสอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๘ และเมื่อเรียนวิทยาศาสตร์เตรียมแพทย์ ๒ ปีแล้ว จึงจะเข้าศึกษาวิชาแพทย์ต่อไปอีก ๔ ปี ผู้ที่ได้ผ่านตลอดหลักสูตรเหล่านี้บริบูรณ์แล้ว จึงเป็นแพทย์ปริญญาตรี

อนึ่ง การเรียนแพทย์จำเป็นต้องอาศัยโรงพยาบาลเป็นอุปกรณ์สำคัญส่วนหนึ่ง ฉะนั้น มูลนิธิจึงยินยอมร่วมมือปรับปรุงโรงพยาบาล

ศิริราชกับโรงเรียนนางพยาบาลและผดุงครรภ์ให้เข้าระเบียบทันสมัย พร้อมกันไป นอกจากนั้นต่อมายังได้ขยายความช่วยเหลือส่งศาสตราจารย์ทุกแขนงวิชามาช่วยปรับปรุงการสอนชั้นเตรียมแพทย์ ซึ่งขณะนั้นขึ้นอยู่ในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์อีกด้วย

ในวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระราชชนนีได้ประสูติพระธิดาองค์แรก คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ณ กรุงลอนดอน ในระหว่างนี้สมเด็จพระราชบิดาได้เสด็จไปศึกษาวิชาแพทย์ที่เมืองเอดินบะระ สกอตแลนด์ แต่ความชื้นของอากาศที่นั่นไม่ถูกกับพระอนามัย ประจวบกับได้รับพระราชโทรเลขของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จกลับพระนครในศกนั้นเอง สำเนาพระราชโทรเลขมีความดังต่อไปนี้

"Now that I have lost Chudadhuj*I feel more lonely than before, and I want you to come back home as soon as you can. I have already arranged with the Minister of Education for you to take up the post of Director-General of the University, and I know that the Minister is delighted at the prospect of having you in his department. Your mother has just been to see me on a visit of condolence, and she seemed very pleased when I told her of my intention to ask you to come home and support me in my work. Please return as soon as you can."

เมื่อได้รับพระราชโทรเลขแล้ว สมเด็จพระราชบิดาได้ประทานลายพระหัตถ์ถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้นทันที ความตอนหนึ่งในลายพระหัตถ์มีดังนี้

---

*สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย

*"การที่ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าทำการในกรมมหาวิทยาลัยนั้น เป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง แต่ข้าพเจ้าเวลานี้ต้องนับว่ายังเป็นคนพิการอยู่ เพราะฉะนั้นจะรับราชการเต็มตามน่าที่ยังไม่ได้ แลถ้าขืนรับตำแหน่งนี้แล้ว เกรงว่าราชการจะบกพร่อง เพราะนอกจากที่ร่างกายไม่บริบูรณ ข้าพเจ้าก็ยังไม่มีความชำนาญในราชการพอที่จะรับตำแหน่งอันเต็มไปด้วยความผิดชอบ เพราะฉนั้นข้าพเจ้าขอปฤกษากับเจ้าคุณว่าจะมีโอกาศอย่างไรบ้างที่จะรับตำแหน่งน้อยกว่านี้ แลให้มีน่าที่กว้างขวางทั่วไป อย่างเช่นกรมขุนไชยนาทได้เคยทรงเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง เมื่อเสด็จเข้ารับราชการใหม่ใหม่ ตำแหน่งนี้ราชการจะไม่หนักหนา แลจะมีโอกาศเห็นการงานของกระทรวงกว้างขวางออกไปอีก เพราะกิจการของมหาวิทยาลัยนั้นเกี่ยวกับงานของกรมอื่นอื่นมาก เช่นการเรียนในโรงเรียนมัธยมเป็นต้น ซึ่งให้อยู่ในกรมศึกษาธิการ ถ้าข้าพเจ้ามีโอกาศทำการติดต่อกับเจ้าน่าที่ต่างต่างหลายแห่งแล้ว จะได้เพิ่มความรู้จักราชการแลผู้รับราชการมากขึ้น"

อย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสด็จกลับมาถึงพระนครก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมมหาวิทยาลัย กระทรวงศึกษาธิการ มีพระยาอนุกิจวิธูร เป็นผู้บัญชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี เป็นคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ซึ่งขณะนั้นนักเรียนส่วนใหญ่ก็คือแผนก

*ข้อความในเครื่องหมายอัญประกาศ คงตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับเดิม

เตรียมแพทย์ กระทรวงศึกษาธิการได้จัดห้องประทับถวายไว้ที่ตึกหลังใหญ่ในกระทรวง คือที่ตั้งกรมกสิกรรมในขณะนี้ สมเด็จพระราชบิดาได้รับพระราชทานยศเป็นมหาอำมาตย์ตรีและเป็นนายพันโท ในพ.ศ. ๒๔๖๖ นี้ และในศกนั้นเองก็ได้มีการร่างพระราชบัญญัติการแพทย์ขึ้นเป็นครั้งแรก สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงมีส่วนช่วยเหลือ ทรงวิจารณ์เรื่องโรงเรียนแพทย์อย่างรอบคอบ ทำให้การร่างพระราชบัญญัติครั้งนั้นดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย แม้ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมมหาวิทยาลัยนี้ ก็ทรงห่วงใยในกิจการของโรงเรียนแพทย์เป็นอันมาก ประกอบกับไม่โปรดการทำงานอย่างที่เรียกกันว่านั่งโต๊ะเซ็นหนังสือ จึงทรงขอพ้นจากตำแหน่งอธิบดีกรมมหาวิทยาลัยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๗ ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการศึกษาทั่วไป เปิดโอกาสให้พระองค์ได้ทำงานที่สบพระอัธยาศัยมากขึ้น และในปีนั้นเองก็ได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาวาเอกแห่งราชนาวีไทย และนายกองเอกเสือป่า

อนึ่ง ในการเสด็จกลับมาปฏิบัติราชการในประเทศไทยครั้งนี้ นอกจากได้ทรงรวบรวมแพทย์ที่สำเร็จจากอังกฤษบ้าง สหรัฐอเมริกาบ้างมาเป็นอาจารย์สอนนักเรียนแพทย์แล้ว พระองค์เองยังเสด็จมาสอนด้วย ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ได้ทรงย้ายไปเป็นอธิบดีกรมสาธารณสุขตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้ว สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมคณะอาจารย์ ร่างตารางสอนและกะการสอนนิสิต ปรากฏในตารางสอนของชั้นเตรียมแพทย์ คณะ

อักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ว่าได้ทรงสอนถึงสัปดาห์ละ ๑๐ ชั่วโมง คือ ชั้นเตรียมแพทย์ปีที่ ๑ ทรงสอนวิชาประวัติศาสตร์ ๒ ชั่วโมง ชั้นเตรียมแพทย์ปีที่ ๒ ทรงสอนวิชาประวัติศาสตร์ ๒ ชั่วโมง และวิชากายวิภาคศาสตร์ (Practical Vertebrate Anatomy) ๖ ชั่วโมง นอกจากนั้นยังปรากฏในระเบียบการย่อของคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ว่าทรงเป็นปาฐกพิเศษวิชาสรีรวิทยาอีกด้วย ทรงช่วยเหลือในการค้นคว้าของศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศที่มูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์ส่งมาช่วยสอน เป็นต้นว่า ทรงรับเลี้ยงลิงให้แก่ศาสตราจารย์ทางสรีรวิทยาไว้ในบริเวณวัง นอกจากนี้ยังได้ทรงพิจารณาร่วมกับศาสตราจารย์เอลลิสหัวหน้าคณะศาสตราจารย์ที่มูลนิธิส่งมาช่วย และหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ถึงเรื่องความบกพร่องของนักเรียนแพทย์ที่มีตำรับตำราไม่พอ ควรจะมีห้องสมุดประจำหอนอน ประกอบด้วยตำรับตำราต่าง ๆ อย่างละ ๖-๘ เล่ม เพื่อนักเรียนจะได้มีโอกาสแบ่งปันกันอ่านในเวลาเรียนเอง โดยเฉพาะในเวลากลางคืน ตำราเหล่านี้ให้ทำบัญชีราคาแล้วมอบให้นักเรียนในคณะรับไปชั้นละชุด หนังสือเหล่านี้ต้องนำส่งห้องสมุดของคณะตอนปลายปี ถ้าชำรุดหรือหายก็ให้เฉลี่ยเงินประกันใช้ ทำนองเดียวกับเครื่องใช้ในวิชาเคมี การนี้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งแต่เดิมนั้นห้องสมุดจะซื้อหนังสือได้อย่างละเล่มเดียวเท่านั้น

ในต้น พ.ศ. ๒๔๖๗ ทางราชการได้สร้างตึกสำหรับแผนกกายวิภาคและสรีรวิทยา ตามข้อตกลงของมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์ สมเด็จพระราชบิดา

ได้ทรงควบคุมการก่อสร้างด้วย ได้ประทานคำแนะนำในการก่อสร้างว่า เพื่อเป็นการประหยัด ไม่ควรสร้างให้หรูหราสวยงาม ในปลายปีนั้นมีเรื่องเกี่ยวกับการจัดระเบียบวิธีอำนวยการโรงพยาบาลและโรงเรียนแพทย์ใหม่ เพราะได้เกิดเรื่องอันไม่เหมาะสมขึ้น กรรมการที่กระทรวงศึกษาธิการแต่งตั้งได้มาตรวจสอบอย่างถี่ถ้วน เห็นสมควรให้มีการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ของคณบดี กับแนะนำให้ฝ่ายโรงเรียนและโรงพยาบาลมีผู้ควบคุมแต่ผู้เดียว ผลที่สุดใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ตกลงให้มีคณะกรรมการอำนวยการคณะแพทยศาสตร์และโรงพยาบาล สมเด็จพระราชบิดาทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการ มีอาจารย์คณะแพทยศาสตร์และเจ้าหน้าที่ฝ่ายโรงพยาบาลเป็นกรรมการ โดยมีคณะกรรมการบริหารปฏิบัติงานตามข้อเสนอแนะของคณะกรรมการอำนวยการ และพระองค์ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการบริหารร่วมกับคณบดีและผู้อำนวยการการศึกษาด้วย

ในด้านการสาธารณสุข พระองค์ก็ได้ทรงช่วยเหลือกิจการของกรมสาธารณสุขอย่างใกล้ชิด เมื่อมีการอบรมสาธารณสุขมณฑลที่กรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ก็ได้ทรงแสดงปาฐกถาแสดงวิธีปฏิบัติการสุขาภิบาล และทรงนำแพทย์ที่เข้ามาอบรม ดูงานสุขาภิบาลในกรุงเทพฯด้วย ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้เสด็จไปเปิดโรงพยาบาลแมคคอมิคของคณะมิชชันนารีอเมริกัน และสถานีอนามัยของสภากาชาดสยามที่จังหวัดเชียงใหม่ ได้ทรงช่วยเหลือให้โรงพยาบาลแมคคอมิคได้มีแพทย์อเมริกันมาอยู่ประจำครั้งละ ๓ ปี และยังประทาน

ทุนแก่โรงเรียนกรุงเทพฯ คริสเตียนวิทยาลัย ให้มีครูอเมริกันมาสอนประจำ ๑ คน

สำหรับการปรับปรุงการสอนวิชาพยาบาล ได้เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงซื้อโรงเรียนวังหลังจากคณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียนในราคา ๕๐,๐๐๐ บาท แล้วโปรดให้ศิริราชพยาบาลเช่าปีละ ๑ บาท การที่ไม่ประทานให้เป็นสมบัติของโรงพยาบาลตั้งแต่แรก ก็เพราะทรงเกรงว่าโรงพยาบาลอาจนำสถานที่ไปใช้ในการอื่น ๆ ซึ่งขัดกับพระประสงค์ นอกจากนั้นยังประทานเงินอีก ๒๐,๐๐๐ บาท เป็นค่าซ่อมแซมสถานที่ และทรงจ้างนางพยาบาลชาวต่างประเทศมาช่วยดำเนินการสอนด้วย นับว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณเล็งเห็นประโยชน์อันจะเกิดจากการศึกษาวิชาพยาบาลของกุลสตรี ทั้ง ๆ ที่ในขณะนั้นมีผู้คัดค้านว่าไม่ควรปรับปรุง จะได้ผลไม่คุ้มค่า เพราะนางพยาบาลที่สำเร็จการศึกษาแล้วมักแต่งงานเสียโดยมาก

โดยเหตุที่สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงตรากตรำต่อภาระหน้าที่ด้วยพระวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง จึงทำให้พระอนามัยทรุดโทรมลงอีก นายแพทย์ได้กราบทูลแนะนำให้เสด็จไปรักษาพระองค์ ณ ต่างประเทศ จึงได้เสด็จยุโรปเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๘ หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล ข้าราชการในแผนกพิสิกส์ คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ผู้ได้รับทุนส่วนพระองค์ไปศึกษาเพิ่มเติมได้โดยเสด็จในครั้งนั้นด้วย สมเด็จพระราชบิดาได้เสด็จเยี่ยมเยียนบรรดานักเรียนที่ได้ทุนของพระองค์ และเสด็จดูงานตามโรงเรียนแพทย์

และโรงพยาบาลในภาคกลางของยุโรปด้วย จึงมิได้ทรงพักผ่อนแต่อย่างใด ที่ประเทศเยอรมนี นายแพทย์ได้ตรวจพระอาการ และไม่ขัดข้องที่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์ต่อ จึงตัดสินพระทัยที่จะไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด ให้สำเร็จ ระหว่างที่ประทับอยู่ที่เมืองไฮเดลเบิร์ก ประเทศเยอรมนีนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้ทรงพระราชสมภพเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๘

สมเด็จพระราชบิดาได้เสด็จกลับพระนครอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘ เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนี้แม้จะประทับอยู่ชั่วระยะเวลาเพียงเล็กน้อย แต่ก็ทรงมีโครงการที่จะสร้างหอพักนักเรียนแพทย์ทางด้านเหนือของศิริราชพยาบาลแบบเดียวกับหอพักของพยาบาล แต่โครงการนี้ต้องระงับไป เพราะเจ้าของที่ดินไม่ยอมขายที่ ถึงกระนั้นก็ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเรื่องตึกที่พระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งพระราชหฤทัยจะสร้างจากเงินกองมรดกของสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสิมา จึงทำให้โรงพยาบาลได้ตึกอัษฎางค์มา นอกจากกิจการแพทย์แล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ยังได้ประทานทุน ๑๐๐,๐๐๐ บาทแก่กรมประมงเพื่อเป็นทุนส่งนักเรียนออกไปศึกษา ณ ต่างประเทศอีกด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ นี้ สมเด็จพระราชบิดาได้รับพระราชทานเลื่อน-ยศเป็น นายพันเอกพิเศษ ประจำกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษา

พระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้เสด็จไปศึกษาวิชาแพทย์ชั้นปีที่สามต่อที่มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด ได้ประทับอยู่ชานเมืองบอสตัน รัฐแมสซาชูเซตส์ และณ ที่นี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชได้ทรงพระราชสมภพเมื่อวันจันทร์ที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ณ โรงพยาบาลเมานท์ออเบิร์น เมืองเคมบริดจ์ สมเด็จพระราชบิดาต้องทรงศึกษาอย่างหนักในฐานะนักเรียนแพทย์ปีที่สาม ทรงสนพระทัยเป็นพิเศษในเรื่องมารดาทารกสงเคราะห์ ซึ่งทรงดำริว่าจะเป็นประโยชน์แก่เมืองไทย ในระหว่างนี้ได้ทรงเขียนรายงานเรื่องแบคทีเรียและลักษณะทางคลีนิคของโรคท้องเดินในเด็ก อนึ่ง นอกจากจะทรงศึกษาวิชาแพทย์ ยังทรงปรึกษาหารือกับเจ้าหน้าที่ของมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์เกี่ยวกับโรงพยาบาลอีกด้วย ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้ทรงเสนอโครงการผ่านกระทรวงธรรมการและมูลนิธิให้มีพยาบาลคนที่สามมาช่วยสอนสูติศาสตร์ โดยประทานเงินเดือนให้เช่นเดียวกับสองคนแรกที่ได้ทรงอุดหนุนอยู่แล้ว ในระหว่างนั้น การก่อสร้างตึกอำนวยการของคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาลได้สำเร็จลง สิ้นค่าก่อสร้างเกือบสองแสนบาท ซึ่งครึ่งหนึ่งเป็นเงินส่วนพระองค์

ในระหว่างนั้นสมเด็จพระราชบิดาได้ผ่านการศึกษาชั้นปีที่สี่ซึ่งเป็นปีสุดท้ายไปได้อย่างยากยิ่ง เพราะในกลาง พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นเอง อาการเก่าของพระวักกะได้กำเริบขึ้น ต่อมาพระอาการกลับดีขึ้น แต่ก่อนจะเข้าสอบไล่ครั้งสุดท้ายก็เกิดประชวรโรคไส้ตึงอักเสบ ต้องทำ

การผ่าตัดทันที และเนื่องจากพระอาการเป็นมาก จึงฟื้นได้ช้า กรรมการสอบไล่ถึงกับยอมให้ผ่านไปได้โดยไม่ต้องสอบ เพราะประวัติการเรียนและการทำงานของพระองค์เป็นไปอย่างดีเลิศ นับเป็นครั้งแรกในหลายปีของมหาวิทยาลัยแห่งนี้ ที่ยอมให้ได้รับปริญญา โดยไม่ต้องผ่านการสอบครั้งสุดท้าย แต่พระองค์ทรงปฏิเสธ ไม่ยอมรับสิทธิพิเศษนี้ ได้ทรงเข้าสอบพร้อมกับนักศึกษาอื่น ๆ จนสำเร็จได้รับปริญญาแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตเกียรตินิยม (M.D. cum laude) และทรงได้รับเลือกเป็นสมาชิกของ Phi Beta Kappa ด้วย เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว มีพระประสงค์จะศึกษาต่อในเรื่องเด็ก แต่ก็ต้องทรงระงับเรื่องนี้ เนื่องด้วยพระอนามัยของพระองค์ยังไม่ปรกติ

สมเด็จพระราชบิดาเสด็จกลับพระนครโดยผ่านทางยุโรป และทำนองเดียวกับครั้งก่อน คือแทนที่จะทรงพักผ่อน กลับทรงใช้เวลาไปเยี่ยมเยียนนักศึกษาที่ได้รับทุนของพระองค์ และทอดพระเนตรงานตามสถาบันการแพทย์ต่าง ๆ เสด็จถึงพระนครเมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ พระองค์มีพระประสงค์จะทรงทำหน้าที่เป็นแพทย์ประจำบ้านของโรงพยาบาลศิริราช เพราะทรงถือว่า หลักสำคัญของแพทย์คือการเป็นนักศึกษาตลอดชีวิต ผู้ที่สำเร็จวิชาแพทย์จากต่างประเทศซึ่งอยู่ในเขตหนาว ได้ศึกษาเฉพาะโรคที่เกิดขึ้นในเขตนั้น เมื่อกลับมาเมืองไทยก็ควรจะศึกษาต่อไปอีก ๑ ปี เพื่อจะได้มีความรู้เกี่ยวกับโรคในเมืองร้อน แต่การมิได้เป็นไปตามพระประสงค์ จึงได้เปลี่ยนพระทัยเสด็จไปประจำที่

โรงพยาบาลแมคคอมิคแทน ประทับกับครอบครัวของนายแพทย์ อี.ซี. คอร์ท ผู้อำนวยการโรงพยาบาล โดยทรงมีมหาดเล็กรับใช้เพียงคนเดียว ทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ในการรักษาพยาบาลคนไข้ ทรงเปิดโอกาสให้ผู้ที่ต้องการเข้าเฝ้าได้เฝ้าเพียงสัปดาห์ละครั้งที่จวนสมุหเทศาภิบาล เป็นที่น่าเสียดายที่ชาวเชียงใหม่มีโอกาสได้ชื่นชมพระเมตตากรุณาเพียง ไม่ถึง ๔ สัปดาห์ ก็ประชวร ต้องเสด็จกลับพระนครในวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๗๒ ได้ทรงนำลำไส้ของผู้ป่วยเป็นโรคบิดเพื่อมาศึกษาที่กรุงเทพฯ ด้วย การประชวรครั้งนี้เนื่องมาจากพระยกนะ มีพระอาการโลหิตจางเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ประชวรอยู่ ๔ เดือน ระหว่างนั้นได้รับสั่งเกี่ยวกับงานแพทย์ที่ทรงเตรียมจะทำ และเมื่อศาสตราจารย์เอลลิสได้เข้าเฝ้าเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้กราบทูลให้ทรงทราบถึงเรื่องมูลนิธิร็อกกเฟลเลอร์จะขยายตึกพยาธิวิทยาออกไป และสร้างตึกใหม่ให้แก่โรงเรียนพยาบาล ก็ดีพระทัยมาก รับสั่งว่าจะประทานเงินเพิ่มให้ เพื่อจะได้เป็นตึกพยาบาลที่เหมาะสมที่สุด ครั้นเมื่อกราบทูลว่าเงินที่จะใช้ในการนั้นเพียงพอแล้ว ก็ยังรับสั่งว่า จะประทานที่ดินให้ นับเป็นพระประสงค์ครั้งสุดท้ายในพระชนมชีพ และเมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถระ) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสไปเฝ้า ก็รับสั่งว่า ถึงแม้จะตายก็ไม่เสียดายต่อชีวิต แต่เสียดายว่างานที่กำลังทำค้างอยู่นี้ยังไม่เสร็จเรียบร้อย ศาสตราจารย์เอลลิสได้เล่าถึงการเข้าเฝ้าครั้งสุดท้ายไว้ดังนี้ "การสนทนาครั้งสุดท้ายนี้ก็ด้วยเรื่องสำคัญอันเดียวกัน คือเรื่องที่

ได้เคยสนทนากับพระองค์ท่านมาในระว่างเก้าปีที่ข้าพเจ้าได้ทำงานร่วมกับพระองค์ท่าน สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ พระองค์นี้ไม่ได้รับสั่งถึงเรื่องอื่น นอกจากเรื่อง การศึกษา การศึกษาวิชาแพทย์ การศึกษาวิชาพยาบาล การสาธารณสุข การทารกสงเคราะห์ สิ่งเหล่านี้ได้ ทรงศึกษา มาได้ทรงทำและบำรุงมา ได้ทรงเอาพระทัยใส่สอดส่องตลอดเวลา เพราะฉะนั้นสิ่งเหล่านี้จึงติดอยู่กับพระองค์ท่านจนกระทั่งถึงเวลาที่เสด็จทิ้งพวกเราไปเสีย"

สมเด็จพระราชบิดาเสด็จทิวงคต ณ วังสระปทุม เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒ เวลา ๑๖.๔๕ น. สิริรวมพระชนมายุได้ ๓๘ ปี ๘ เดือน ๒๓ วัน นับเป็นการเสียพระบิดาแห่งวงการแพทย์ไทยแผนปัจจุบัน อันเป็นการสูญเสียครั้งใหญ่ยิ่ง อนึ่ง ก่อนที่จะเสด็จทิวงคต ทรงดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดชกรมขุนสงขลานครินทร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะโปรดให้เลื่อนกรมอยู่แล้ว เผอิญมาทิวงคตเสียก่อน จึงมีพระบรมราชโองการให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ งานพระเมรุได้จัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ราชบัณฑิตยสภาได้จัดพิมพ์หนังสือ "ชุดเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร" อันเป็นหนังสือสอนเด็กให้มีความรู้ทางอนามัยแจกในงานนั้น

แม้สมเด็จพระราชบิดาจะทรงสมบูรณ์ด้วยพระอิสริยยศและทรัพย์สมบัติเป็นอเนกประการ แต่ก็โปรดที่จะบำเพ็ญพระองค์ให้เป็นประโยชน์

ทั้งในส่วนอัตหิตประโยชน์และปรหิตประโยชน์ ทรงประกอบด้วยพระจริยาวัตรอันควรแก่การเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ทรงบำเพ็ญพระองค์ตามควรแก่เหตุ จะเห็นได้จากในระยะเริ่มต้นการศึกษา ได้ทรงศึกษาวิชาทหารบก แต่เมื่อรัฐบาลประสงค์จะให้ทรงศึกษาวิชาทหารเรือ ก็ทรงปฏิบัติตาม ได้ทรงศึกษาวิชาทหารเรือจนสำเร็จ เมื่อได้มาปฏิบัติหน้าที่ในราชนาวีไทย ก็เอาพระทัยใส่งานในหน้าที่อย่างจริงจัง มุ่งหมายจะสร้างสรรค์ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ทรงถ่ายทอดวิชาประทานแก่นักเรียน ทรงวางพระองค์เสมอเหมือนกับนายทหารเรือชั้นผู้น้อยทั้งหลาย นับว่าทรงเป็นนักประชาธิปไตยโดยแท้ เป็นต้นว่า ไม่โปรดให้ทหารตั้งแถวกองเกียรติยศเช่นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ แม้ในคราวผึกภาค ก็ไม่โปรดรับสิ่งอื่นใดพิเศษยิ่งไปกว่านายทหารผู้อื่น ครั้นเหตุการณ์เปลี่ยนให้หันมาสนพระทัยทางการแพทย์ ก็ได้ทรงทุ่มเททั้งพระกำลังกาย กำลังทรัพย์ และกำลังปัญญา ที่จะช่วยให้กิจการแพทย์และการสาธารณสุขเมืองไทยเจริญก้าวหน้าเพื่อเป็นประโยชน์แก่ปวงชนทั่วไป ทรงสร้างสรรค์ทั้งส่วนที่เป็นนามธรรม คือ วิชาแพทย์ และกิจการระเบียบบริหารต่าง ๆ ทั้งส่วนที่เป็นวัตถุธรรม คือ สร้างคนให้มีความรู้มาดำเนินงาน สร้างอาคารสถานที่ ขยายบริเวณโรงพยาบาลศิริราช เพื่อให้ทันกับกิจการแพทย์ที่ได้ขยายออกไป พระกรณียกิจอันสำคัญประการหนึ่งที่นำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่วงการแพทย์ ก็คือ ทรงชักนำให้มูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์เข้ามาช่วยเหลือกิจการแพทย์ของไทย ในด้านการสาธารณสุขก็เคยทรงสำรวจการสุขาภิบาลเพื่อเปรียบเทียบกับต่างประเทศที่ทรงศึกษา ทรง

ปรารถนาที่จะให้มีการเผาศพด้วยไฟฟ้า เพื่อให้เป็นไปตามหลักสุขาภิบาล

ตลอดระยะเวลา ๑๐ ปี ที่สมเด็จพระราชบิดาทรงเกี่ยวข้องกับการแพทย์ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจมากมายเหลือที่จะคณานับ เฉพาะพระกรณียกิจที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับการแพทย์ อาจจำแนกออกเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ ได้ดังนี้

๑. ทรงส่งบุคคลออกไปศึกษาวิชาแพทย์และพยาบาล ณ ต่างประเทศด้วยทุนส่วนพระองค์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นต้นมา พวกที่ได้รับทุนนี้ ถ้ากลับมาทำงานไม่ได้รับเงินเดือนเท่าที่ทรงประมาณว่าพอแก่ฐานะแล้ว ก็จะประทานเพิ่มเติมให้จนครบจำนวนที่ทรงประมาณไว้

๒. ประทานเงินทุนแก่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เพื่อจัดหาดอกผลส่งคนไปศึกษาเพิ่มเติมในต่างประเทศ เรียกว่า "ทุนวิทยาศาสตร์แห่งแพทย์"

๓. ประทานเงินไว้เป็นทุนในการสอนและการค้นคว้าในโรงพยาบาลศิริราช สำหรับแพทย์ที่พึงสำเร็จการศึกษา นับว่าเป็นการตั้งทุนเพื่อการค้นคว้าทางการแพทย์เป็นครั้งแรกในเมืองไทย

๔. ทรงซื้อที่ดินและอาคารให้เป็นโรงเรียนพยาบาล ประทานเงินซ่อมแซมโรงเรียนและสร้างบ้านพักชาวต่างประเทศที่มาเป็นครูสอนวิชาพยาบาล

๕. ประทานเงินสร้างตึกคนไข้ในโรงพยาบาลศิริราช ๑ หลัง ตึกหลังนี้มีชื่อภายหลังทิวงคตแล้วว่า "มหิดลบำเพ็ญ"

๖. ประทานเงินกึ่งหนึ่งช่วยในการก่อสร้างและตกแต่งตึกอำนวยการของคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล

๗ ประทานเงินเดือนสำหรับนางพยาบาลชาวต่างประเทศที่มาดำเนินการสอนและวางแผนการศึกษาใหม่ในโรงเรียนพยาบาล

๘. ประทานเงินแก่โรงพยาบาลแมคคอมิค เพื่อให้มีแพทย์ชาวต่างประเทศมาช่วย ๑ คน

๙. ประทานเงินตั้งเป็นทุนสำหรับเครื่องเอกซเรย์ของโรงพยาบาลแมคคอมิค

ประมาณจำนวนเงินที่ประทานในระหว่างที่ทรงมีพระชนมชีพอยู่ รวมกับที่ประทานไว้เป็นพระมรดกให้แก่สถาบันการแพทย์อีก ๕๐๐,๐๐๐ บาท รวมเป็นเงินราว ๑ ล้าน ๔ แสนบาท

กิจการที่ทรงบำเพ็ญนี้ เป็นที่ซาบซึ้งอย่างดีไม่เพียงในหมู่ชาวไทยเท่านั้น แม้มูลนิธิรอกกีเฟลเลอร์ก็เล็งเห็นความตั้งพระทัยอันดียิ่งของพระองค์ต่อกิจการที่มูลนิธิได้ร่วมกระทำอยู่ จึงได้ต่อสัญญาการช่วยเหลือให้อีก ๒ ปี เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระองค์ท่าน

บทนิพนธ์ที่ทรงไว้ได้แก่

๑. โรคทุเบอร์คุโลสิส

๒. หัวข้อเรื่องวิธีปฏิบัติการสุขาภิบาล

๓. Diphyllobothrium Latum in Massachusetts, A report of two indigenous cases ทรงนิพนธ์ร่วมกับนายเอดเวิด จี. แมคกาแวรน (Edward G. Mc Gavran)

อนึ่ง ลายพระหัตถ์ที่ประทานสภานายกสโมสรแพทย์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อเสด็จกลับจากต่างประเทศครั้งสุดท้ายนั้น หาใช่จดหมายธรรมดาไม่ แต่เป็นพระโอวาทของพระองค์ท่าน มีขนาดเท่ากับบทความเรื่องหนึ่งนั่นเอง เพราะครอบคลุมจรรยาของการที่จะเป็นแพทย์ที่ดีไว้ทุกแง่ทุกมุม จะขอยกข้อความเพียงเล็กน้อยมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

"คุณลักษณะสำคัญสำหรับการเป็นแพทย์นั้น คือ ความเชื่อถือไว้ใจ

๑. ท่านต้องมีความเชื่อในความสามารถของตนเอง คือความมั่นใจ

๒. ท่านต้องมีความไว้ใจระหว่างแพทย์กันเอง คือ ความเป็นบึกแผ่น

๓. ท่านต้องได้ความเชื่อถือจากคนไข้ของท่าน คือ ความไว้ใจของคณะชน

คุณสมบัติสามประการนี้เป็นอาวุธเกราะและเครื่องประดับอันงามของแพทย์"

ทางด้านการศึกษา ก็สนพระทัยหาน้อยไม่ จะเห็นได้จากลายพระหัตถ์บางตอนที่ทรงตอบนายซุ่นใช้ แม้นมาศ* เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ.๒๔๗๒ ดังนี้

---

* เนื่องจากได้มีการขึ้นค่าเล่าเรียนชั้นมัธยมศึกษาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ นายซุ่นใช้ แม้นมาศ กับคณะนักเรียนจึงได้ทำฎีกาพิเศษขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณลดค่าเล่าเรียนลง และนายซุ่นใช้ แม้นมาศได้ถวายสำเนาฎีกาแด่สมเด็จพระราชบิดาด้วย.

"ข้าพเจ้าเองไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้องด้วยการดำเนินการศึกษาในประเทศสยาม แต่มีความสนใจในเรื่องนี้เป็นอันมาก จึงขอถือโอกาสนี้ชี้แจงกับท่านเป็นฉันมิตรพูดกับมิตรว่า การศึกษานั้นเป็นคุณล้ำเลิศ และของดีทุกอย่างต้องมีราคาสูง ถ้าไม่มีราคาสูงแล้วจะดีอย่างไรได้ การตั้งโรงเรียนและจะบำรุงให้ดีขึ้น ก็ต้องการเงินบำรุง เป็นธรรมดาอยู่เองที่ผู้รับผลประโยชน์จะต้องเป็นผู้บำรุง จึงต้องเก็บเงินจากผู้ที่จะเข้าเรียน

จริงอยู่ รัฐบาลมีกิจที่จะให้การศึกษาแก่ราษฎร จึงได้มีการเก็บเงินรัชชูปการจากราษฎรชายฉกรรจ์ทุกคน และเก็บเงินค่าศึกษาพลีโดยเฉพาะในบางมณฑล เพื่อทำการศึกษาสำหรับประชาชน ราษฎรของเราจน และยังมีความนิยมน้อยในการศึกษา จึงต้องเก็บแต่น้อย เมื่อเก็บได้น้อยจำจะต้องมีโรงเรียนที่มีหลักสูตรแต่ชั้นต่ำ คือ ประถมศึกษาเท่านั้น เพราะเงินรายนี้ได้มาจากราษฎรโดยมาก ผลประโยชน์ก็ย่อมจะต้องแผ่ไปให้ตกแก่ชนหมู่มาก ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงมุ่งบำรุงประถมศึกษาเป็นส่วนมาก จะเก็บเงินจากหมู่มากมาบำรุงโรงเรียนมัธยมสูง ๆ เช่นโรงเรียนที่ท่านได้กล่าวนามมานั้น สำหรับชนหมู่เล็กนั้น เชื่อว่าไม่ถูกธรรมของการปกครอง ด้วยเหตุฉะนี้ เมื่อมีผู้ประสงค์จะได้รับการศึกษาสูงขึ้นไป บุคคลผู้นั้นก็จะต้องให้ราคาสูงแลกเปลี่ยนกับประโยชน์ที่ตนจะได้ เห็นว่าเป็นการยุติธรรม

เมื่อเปรียบเทียบถึงการใช้จ่ายสำหรับการศึกษาในบ้านเมืองที่ใกล้เคียงกับประเทศของเราแล้ว จะเห็นได้ว่าประเทศสยามยังจ่ายเงินสำหรับ

การศึกษาน้อยนัก ถ้าจะพิจารณาต่อไปแล้วก็จะแลเห็นว่า คนไทยเรายังไม่มีความนิยมในการศึกษา

แต่เมื่อพิจารณาถึงสถิติของการใช้จ่ายสำหรับชนิดของการศึกษาต่าง ๆ แล้ว จะแลเห็นได้ว่าประเทศสยามกลับเป็นประเทศที่ใช้จ่ายเงินสำหรับมัธยมศึกษามากกว่าประเทศอื่น ข้าพเจ้าระลึกได้ว่าประเทศญี่ปุ่นจ่ายประมาณ ๑๓ เปอร์เซ็นต์ ของรายจ่ายการศึกษาทั้งหมดให้แก่โรงเรียนมัธยม รัฐบาลฟิลิปปินส์จ่ายประมาณ ๑๑ เปอร์เซ็นต์ รัฐบาลอินเดียจ่ายประมาณ ๑๔ เปอร์เซ็นต์ แต่รัฐบาลสยามจ่ายถึง ๑๗ เปอร์เซ็นต์ ประเทศยุโรปและอเมริกาจ่ายกันประมาณ ๑๐ เปอร์เซ็นต์ ฉะนั้นจะว่ารัฐบาลสยามบำรุงโรงเรียนมัธยมน้อยไปนั้นเห็นจะไม่ได้ ถ้าจะว่าเพียงแต่รัฐบาลสยามบำรุงการศึกษาทั่วไปยังน้อยอยู่ก็ว่าได้ แต่ข้าพเจ้าก็ชี้เหตุผลให้แล้วว่าเพราะเรายังขาดความนิยม

คราวนี้กล่าวถึงความชำนาญของข้าพเจ้าเอง ในเรื่องการศึกษาในประเทศสยาม ข้าพเจ้าสนใจในการศึกษามาก จึงมีผู้มาปรึกษาถึงการศึกษาของบุตรและธิดาหลายราย และบางรายก็มาขอความอุดหนุน แทบทุกรายข้าพเจ้าได้มีโอกาสพิจารณางบประมาณใช้จ่ายของครอบครัวนั้น เห็นว่าโตยมากเขาตั้งรายจ่ายสำหรับการอยู่กิน การแต่งกาย การทำบุญ การรับแขก การเล่น และการมหรสพ แต่น้อยรายที่ตั้งรายจ่ายสำหรับการศึกษา ในโรงเรียนสตรีแห่งหนึ่งมีนักเรียนหลายรายที่นุ่งซิ่นแพร สวมเสื้อแพร และแต่งเครื่องเพชรทอง แต่ไม่มีเงินมาใช้ค่า

เล่าเรียน มีมารดาของเด็กหลายคนมาร้องไห้อ้อนวอนให้ข้าพเจ้าออกเงินให้แก่บุตรของเขาได้เล่าเรียน แต่ตนเองนั้นนั่งรถยนต์มา และสวมแหวนเพชรทั้งสองมือ เมื่อยกผ้าเช็ดหน้าขึ้นเช็ดน้ำตาครั้งใด แสงเพชรก็วูบวาบเข้าตาข้าพเจ้า รู้สึกว่าดุจเหมือนอิเหนาฉายกฤชในเรื่องละคร เมื่อเป็นเช่นนี้จะให้ข้าพเจ้าเชื่ออย่างไรได้ว่าผู้นั้นยากจน จนถึงไม่มีเงินจะให้การศึกษาแก่ลูกของตนเอง

รวมใจความว่า รายจ่ายสำหรับการศึกษานั้นยังไม่มีตำแหน่งในงบประมาณของครอบครัวคนไทย

มิใช่แต่การศึกษาที่ขึ้นราคาเท่านั้น น้ำมันรถยนต์ก็ขึ้นราคา บุหรี่สุรา การดูภาพยนตร์ก็ขึ้นราคาเหมือนกัน แต่ก็ไม่เห็นมีใครร้องว่าไม่มีเงินสำหรับบำรุงของเหล่านี้ ก็เพราะครอบครัวไทยเรารับสิ่งของเหล่านี้ให้มีตำแหน่งอยู่ในงบประมาณของการใช้จ่ายแห่งครอบครัว ยังไม่เห็นมีใครเลิกการสูบบุหรี่ ดื่มสุรา เพราะราคาของเหล่านี้แพงขึ้น

ด้วยเหตุเหล่านี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นวิธีแก้ปัญหาเรื่องนี้ จำจะต้องพยายามให้เกิดความนิยมในการศึกษามากขึ้นทั้งในที่สูงและที่ต่ำ ให้เกิดความเล็งเห็นว่า **การศึกษานั้นเป็นสิ่งที่จำเป็น** และเห็นว่าตัวท่านก็เป็นผู้มีความคล่องแคล่วในการแต่งหนังสือ ควรคิดอ่านแต่งเรื่องราวต่าง ๆ ชักชวนให้คนเรานิยมเห็นว่า **การศึกษานั้นเป็นสิ่งควรซื้อด้วยทุนทรัพย์อันมีค่า** เหมือนอาหารหรือเครื่องแต่งกายฉะนั้น มนุษย์เราทุกคนยินดีแต่งกาย บางคนลงทุนแต่งกายมากกว่ารายได้เสีย

อีก กล่าวคือ เสมียนเงินเดือนสามสิบบาท ต้องนุ่งผ้าม่วงสวมถุงน่องรองเท้าเหมือนพระยาเงินเดือน ๕๐๐ บาท เหตุใดเราจึงยอมเสียเงินแต่งแต่กาย และทำไมเราจึงจะไม่ยอมเสียเงินค่าปัญญาบ้าง

ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ท่านสนใจในเรื่องนี้ จึงขอวิงวอนให้ใช้ความรู้ความสามารถของท่านมาช่วยกันหาวิธีช่วยบิดามารดาผู้ปกครองของเด็กนักเรียนกันบ้างเถิด"

ทางด้านภาษา สมเด็จพระราชบิดาก็สนพระทัยเป็นอันมาก จะเห็นได้จากลายพระหัตถ์บางตอนที่มีถึงพระยาเมธาธิบดี (สาตร สุทธเสถียร) ดังต่อไปนี้

"หนังสือของเจ้าคุณเรื่อง บรมเดชานุภาพแห่งยุติธรรม ได้รับแล้ว ขอบใจเจ้าคุณมาก ที่อุตส่าห์นึกถึงสหายของเจ้าคุณที่อยู่สุดหล้าฟ้าเขียว

หนังสือเล่มนี้อ่านเพลินดีมาก แต่สิ่งที่จับใจที่สุด ก็คือคำนำของเจ้าคุณ จริงของเจ้าคุณที่ภาษาไทยของเราถึงจะบกพร่องอย่างไรก็ตาม ยังมีคำ มีวิธีผูกประโยค มีวิธีแสดงความคิด แสดงโวหารมาก และดีพอที่จะใช้เป็นภาษาที่จะเผยแพร่ความคิดอย่างลึกซึ้งได้ และถึงแม้จะมีผู้ใดมายกเหตุผลและตัวอย่างแสดงว่า ภาษาไทยเวลานี้ยังขาดคุณสมบัติต่าง ๆ ที่จะใช้แสดงความคิดของชาวตะวันตกได้ พอที่จะทำให้ข้าพเจ้าต้องยอมรับเห็นด้วย คำตอบของข้าพเจ้าก็คงเป็นว่า เราก็จะต้องพยายามทำนุบำรุงให้ภาษาของเราจำเริญขึ้นทั้งในสมบัติแห่งคำ

และวิธีผูกประโยคเรียงความ ให้สามารถแสดงความคิดของคนชนิดใดได้ ทั้งตะวันออกและตะวันตก เป็นกิจจำเป็นเท่ากับจะต้องมีทหาร หรือสร้างรถไฟ

แต่ที่เจ้าคุณมีความเห็นว่า เมื่อเรามีภาษาดีพอแล้ว เราก็ควรจะแปลหนังสือต่าง ๆ ของต่างประเทศมาอ่านเล่นหรือเรียน จะดีกว่าที่จะไปตั้งหน้าเรียนภาษาของคนอื่นเพื่อจะได้อ่านหนังสือของเขาออก ข้อนี้ข้าพเจ้าขอแสดงความเห็นแย้ง ขอยกตัวอย่างว่า เวลานี้ข้าพเจ้ากำลังพยายามจะรวบรวมความรู้ต่าง ๆ ในเรื่องโรคเมืองร้อนที่ชาวตะวันตกได้สะสมไว้ ยกตัวอย่างโรค **Framboesia tropica** โรคเดียวเท่านั้น มีเรื่องราวที่ควรรู้มากเหลือเกิน ถึงแม้แต่จะอ่านแล้วย่อความไว้เท่านั้นก็เกือบจะไม่มีเวลาเสียแล้ว อย่าคิดถึงจะแปลเลย และความรู้เรื่องโรคนี้ออกใหม่ทุก ๆ เดือน หลายเรื่อง ใครจะมานั่งเอาเวลามาแปล ถึงในประเทศอเมริกานี้เอง ซึ่งเขามีคนถึง ๑๐๐ ล้าน ยังสู้ไม่แปล กลับให้ผู้ที่จะเรียนวิชาแพทย์เรียนภาษาฝรั่งเศสกับเยอรมัน เพื่อที่จะได้อ่านเรื่องที่ชนสองชาตินี้เขียนไว้ออก แม้พวกชาติเขาเองก็มีความสามารถทำการค้นหาวิชาพอที่จะไม่ต้องพึ่งพาอาศัยชาติอื่น ประเทศของเรายังไม่มีผู้ทำการค้นหาวิชาแพทย์สักกนเดียว จึงจำต้องพึ่งต่างประเทศฉะนั้นในทางวิทยาศาสตร์แล้ว จะคอยพึ่งผู้แปลหนังสือแล้วจะไม่มีวันจำเริญ เพราะเราขาดคนแปล และเมื่อแปลแล้วยังจะต้องออกเงินพิมพ์คำที่แปลอีก จึงจะแพร่หลายได้ ถ้าเราอ่านภาษาต่างประเทศได้แล้ว

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ไม่ต้องเสียเวลาแปลและเสียเงินพิมพ์ เพราะเขาพิมพ์มาให้แล้ว ถึงแม้เราจะไม่รู้ทุกภาษา รู้แต่ภาษาที่มีคนหมู่มากพูด เช่น ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส หรือเยอรมัน เราก็พอจะหาคำแปลของเรื่องที่มีผู้เขียนในภาษาอื่นได้ เพราะที่จริงการแปลเพื่อที่จะให้คุ้มทุนที่ออกกำลังกาย บัญญา และทรัพย์ จำจะต้องมีคนอ่านมาก

แต่การที่จะแปลหรือจะเขียนเรื่องต่างๆ ในภาษาไทยนั้น มีคุณทางอื่นสำคัญกว่าที่จะแปล คือเราจะต้องพยายามเพาะความคิดของเราเองให้เป็นคุณลักษณะของชาวเราโดยเฉพาะ เจ้าคุณไม่เห็นควรที่เราจะขอยืมภาษาของเขามาพูด ข้าพเจ้าขอส่งเสริมความคิดอันนี้ต่อไป ถึงกับว่าเราไม่ควรขอยืมความคิดของเขามาคิด เราควรมีสิ่งเกิดจากสมองของเราเองมาแสดงในภาษาของเรา

เมื่อเรามีความคิดแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าเราคงจะสามารถสร้างภาษาของเราเองให้เป็นเครื่องมือแสดงความคิดนั้นได้ ภาษาอาจตามความคิดได้

ตามความวิจารณ์ของข้าพเจ้าเห็นว่า ผู้ที่ติภาษาของเราไม่มีคำพอเพียงที่จะใช้แสดงความคิดต่าง ๆ ได้นั้น มองเห็นปัญหาไม่ลึกพอ ที่จริงมีข้อบกพร่องสองข้อ คือ

๑. เราไม่รู้ภาษาของเราเองดีพอ

๒. หรือไม่ เราก็ไม่มีความคิดอิสระของเราเอง พอที่จะนำมาแสดง

ฉะนั้น สิ่งที่เราต้องการจริงๆ นั้น คือ การอบรมความคิดที่จะมาใช้เป็นเนื้อเรื่อง แสดงโวหาร และสมบัติคำของภาษาของเรา

ข้าพเจ้าเองได้ใฝ่ใจอยู่มากในหมู่นี้ ที่จะหาทางชักนำและอุดหนุนให้คนไทยเราทำความพยายามอบรมความคิด แต่ยังไม่แน่ใจว่าจะให้วิธีชักชวนและอุดหนุนนี้ลงรูปอย่างไร บางทีจะเป็นฐานรางวัลประจำปีสำหรับเอกสารหรือหนังสือเรื่องในภาษาไทยที่จะต้องเป็นฉบับต้นจริง ๆ ไม่ใช่แปลหรือดัดแปลงมาจากเรื่องต่างประเทศหรือเรื่องไทยโบราณ เรื่องนี้ถ้าเจ้าคุณมีเวลาว่างช่วยดำริด้วยได้ จะเป็นบุญคุณเป็นอันมาก

แต่อย่างไรก็ดี ในการที่เจ้าคุณได้พยายามแปลหนังสือเล่มนี้ขึ้นได้ แปลทั้งภาษาและความคดฝรั่งให้เป็นไทยได้ทั้งสองอย่าง ต้องนับว่าเป็นศิลปะอันประเสริฐควรได้รับความนิยม ข้าพเจ้าขออนุโมทนาในความหมั่น และทำให้มีหวังว่าบางทีจะได้รับหนังสือต้นความคิดจากเจ้าคุณในภายหน้า"

สมเด็จพระราชบิดาทรงมีพระจริยาวัตรอันสุดประเสริฐหลายประการ ทรงใช้จ่ายส่วนพระองค์อย่างประหยัด ทรงมีพระมรรยาทอ่อนโยนมาก ทรงมีพระเมตตาจิตเป็นที่ตั้ง ทรงมั่นอยู่ในศีลธรรมอันดีงาม ทรงเห็นอกเห็นใจผู้อื่น และทรงไว้ซึ่งความยุติธรรม ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ ดังจะยกข้อความบางตอนในบทความเรื่อง "สมเด็จพระราชบิดานั้นน่ารัก" ซึ่งนายรอบ บัทมะศิริ ผู้เคยเป็นนิสิตคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยในระยะนั้น ได้เขียนลงในหนังสือพิมพ์ศรีสัปดาห์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ดังนี้

"สมัยนั้น ทูลกระหม่อม ทรงรับตำแหน่งครู ในแผนกแพทย-ศาสตร์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย โดยไม่ทรงยอมรับตำแหน่งใหญ่โต

ใดๆ ในราชการ พระองค์ทรงรับเงินเดือนเพียงไม่กี่ร้อยบาท และเงินเดือนที่ทรงได้รับ ก็โปรดประทานเป็นการกุศล และช่วยเหลือเป็นค่าขนม ค่าหนังสือเรียนแก่นิสิตที่ยากจน มิได้ทรงเก็บไว้เป็นประโยชน์ส่วนพระองค์เลย แต่ทั้งนี้ มิได้หมายความว่าพระองค์มีพระนิสัยสุรุ่ยสุร่ายตรงกันข้าม พระองค์มีความถี่ถ้วนรอบคอบเป็นอย่างดี พระองค์จะประทานแต่เฉพาะผู้ที่อัตคัดขัดสนจริงๆ เท่านั้น ไม่ใช่ประทานเพื่อสนับสนุนให้เด็กๆ เกิดมีนิสัยฟุ่มเฟือย ประจักษ์พยานในความจริงข้อนี้มีหลายเรื่อง ข้าพเจ้าจะเล่าเพียงบางรายพอควรแก่เวลาและหน้ากระดาษของศรีสัปดาห์ เช่น นิสิตผู้หนึ่ง บิดามารดาอยู่ต่างจังหวัด มีฐานะขาดแคลน จึงกราบทูลขอประทานพระอุปถัมภ์ในการศึกษา และขอถวายตัวเป็นมหาดเล็กเรือนนอก (คือมหาดเล็กที่มิได้เป็นข้าอยู่ในวังตามประเพณีนิยมในสมัยโน้น) ก่อนที่พระองค์จะทรงรับเป็นองค์อุปถัมภก พระองค์ได้ทรงสอบสวนจนได้หลักฐานว่าเป็นผู้ยากจนจริง และเป็นผู้ที่ตั้งใจเรียนดีจริงๆ แล้ว จึงทรงรับอุปถัมภ์ โดยโปรดประทานค่ากินอยู่ประจำหอพัก ค่าเล่าเรียน ตลอดจนเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม แต่ทรงปฏิเสธไม่ยอมรับให้เป็นมหาดเล็กเรือนนอก ทั้งนี้ เพราะพระองค์ทรงเป็นนักประชาธิปไตยแท้ การที่จะรับไว้ให้เป็นมหาดเล็กเรือนนอกก็เสมือนรับไว้ในประเภทคนใช้ (อย่างที่โบราณเรียกว่า ข้าในเรือนเบี้ย) ซึ่งทรงเห็นว่าไม่สมควรกับตำแหน่งนิสิตของมหาวิทยาลัย เรื่องนี้เป็นที่ทราบกันดีและด้วยความชื่นชมโสมนัสในบรรดานิสิตสมัยนั้น นิสิตผู้

ได้รับพระอุปถัมภ์นั้น ได้ตั้งหน้าเล่าเรียนจนสำเร็จเป็นแพทย์ปริญญามีตำแหน่งใหญ่โตอยู่ในบัจจุบัน นี่เป็นอุทาหรณ์แห่งพระนิสัยอันรอบคอบและเปี่ยมด้วยพระกรุณาปรานีซึ่งบัญญาชนทั้งหลายย่อมซ้องสรรเสริญอยู่ตลอดกาล

อีกเรื่องหนึ่งแสดงถึงพระนิสัยอันโอบเอื้ออารี มีความเห็นอกเห็นใจแต่ต้องอยู่ภายในขอบเขตที่จะไม่ส่งเสริมให้ผู้ได้รับบังเกิดมีนิสัยขาดความรอบคอบในการประกอบกิจการใดๆ ในอนาคต เรื่องนี้ข้าพเจ้ากับหัวหน้านิสิตอีกผู้หนึ่งเป็นตัวการ เรื่องคือ นิสิตร่วมมือกันจัดงานรื่นเริงปลายปีขึ้นเป็นการใหญ่ มีการกีฬา การเลี้ยง เบียร์บาร์ฟรี และการแสดงละคร พวกนิสิตเรี่ยไรเงินกันทำ ครั้นพอเสร็จงานก็ปรากฏว่าใช้จ่ายเกินทุนไปห้าหกร้อยบาท เป็นหนี้ที่จะต้องจ่ายเพิ่ม เราสองคนต้องเป็นผู้รับหน้าการใช้หนี้ เงินห้าหกร้อยไม่ใช่จำนวนย่อย ๆ สำหรับสมัยนั้น จะเรี่ยไรกันใหม่ พวกนิสิตก็กลับบ้านกันไปหมดแล้ว เพราะสิ้นเทอมปลายปีหมดท่าเข้า เราสองคนจึงวิ่งไปเฝ้าทูลกระหม่อมขอประทานเงินมาใช้หนี้ พอกราบทูลเรื่องราวจบ ท่านก็รับสั่งตำหนิว่า การที่จะทำงานใหญ่โตจะต้องระมัดระวังรายรับรายจ่ายให้จงดี ไม่ใช่สักแต่ว่าทำจนถึงกับเกินทุนเข้าไปเช่นนี้ หรือนึกว่าเพราะมีพระองค์ท่านอยู่ จึงไม่กังวลว่าจะจ่ายใช้ไปสักเท่าไร เพราะขาดเกินอย่างไรท่านก็จะต้องทรงช่วยได้ เมื่อทรงตำหนิติเตียนเสร็จแล้ว ก็รับสั่งเด็ดขาดว่า "ฉันไม่ให้" เราสองคนนั่งตาปริบ ๆ มองหน้ากันอย่างจนปัญญา ไม่รู้จะเพ็ดทูลอย่างไรต่อไป ตอนนี้พระองค์คงจะทรงสงสารตามพระอัธยาศัยอันมากด้วยพระเมตตากรุณา เมื่อ

ประทับนึงอยู่สักครู่ ก็ทรงคิดหาช่องทางจะช่วยเหลือเราได้ จึงรับสั่งว่า ถ้าจะเอาเงินก็ต้องทำงานอะไรสักอย่างทดแทน เราสองคนรีบกราบทูลว่า จะทรงใช้ให้ทำอะไรก็ยอมทุกอย่าง พระองค์จึงตรัสว่า ในงานรื่นเริงประจำปีซึ่งจะมีที่พระราชอุทยานสราญรมย์นั้น มหาวิทยาลัยจะไปเปิดร้านขายอาหาร และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) จะเสด็จฯ มาประทับเสวยที่ร้านของมหาวิทยาลัยด้วย ระหว่างประทับเสวยนั้น ควรจะมีการแสดงเบ็ดเตล็ดโดยนิสิตถวายให้ทอดพระเนตรเพื่อพระราชสำราญ เราสองคนจะรับจัดการได้หรือไม่? แน่ละ, เรารีบรับทันที ด้วยความชื่นชมยินดีเป็นที่สุด ต่อจากนั้นทูลกระหม่อมก็ประทานเงินให้เราได้ใช้หนี้ และพอถึงงานวังสราญรมย์ เราก็จัดพรรคพวกนิสิตแสดงการละเล่นเบ็ดเตล็ดหน้าพระที่นั่ง มีการแสดงหลายอย่าง เช่นงิ้วเป็นต้น เป็นที่พอพระราชหฤทัย และพอพระทัยทูลกระหม่อมอย่างยิ่ง นี่เป็นอุทาหรณ์ที่ทูลกระหม่อมทรงอบรมเด็กให้เกิดประโยชน์หลายทาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือให้รู้จักประมาณการใช้จ่ายเมื่อจะต้องประกอบงานการใด ๆ บทเรียนเรื่องนี้ฝังใจข้าพเจ้าตลอดมา เมื่อออกรับราชการและต้องจัดงานรื่นเริงของโรงเรียนหรืองานส่วนตัวอื่นใด ข้าพเจ้าระลึกถึงการอบรมที่ได้รับประทานจากทูลกระหม่อมเป็นข้อเตือนใจ และก็ไม่เคยต้องยุ่งยากในเรื่องการจ่ายเงินเกินทุนทำนองนั้นอีกเลย

กล่าวถึงพระอัธยาศัยไม่ถือพระองค์ของทูลกระหม่อม ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหาไม่ได้แล้วในเจ้านายพระองค์ใด ข้าพเจ้าจะไปเฝ้าที่วังเมื่อใดก็โปรดประทานให้เข้าเฝ้าได้โดยไม่ต้องมีพิธีรีตอง เมื่อเฝ้าอยู่จนถึงเวลา

เสวยก็ไม่ทรงยอมให้ทูลลากลับ แต่ทรงมีรับสั่งให้ร่วมโต๊ะเสวยด้วย และเมื่อทรงสังเกตเห็นว่าข้าพเจ้าพยายามระมัดระวังมรรยาทการนั่งโต๊ะอยู่ทุกขณะ และรับประทานน้อยที่สุด ก็ทรงคอยตักเตือนให้ข้าพเจ้ารับประทานมาก ๆ ฉะนั้นทุกครั้งที่ได้ร่วมโต๊ะเสวย ข้าพเจ้าจึงอิ่มท้องกางกลับมาทุกที"

หลวงสุขุมนัยประดิษฐ์ (ประดิษฐ์ สุขุม) ขณะกำลังศึกษาอยู่ในสหรัฐอเมริกา ได้ป่วยเป็นไข้หวัดใหญ่ ต้องหยุดพักรักษาตัวถึง ๒ สัปดาห์ รู้สึกหงอยเหงามาก เพราะเพื่อน ๆ ไปเรียนหนังสือกันหมด เหลืออยู่ตามลำพังคนเดียว ได้กล่าวถึงพระกรุณาคุณของสมเด็จพระราชบิดาดังนี้

"ทูลกระหม่อมแดง (สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงสงขลานครินทร) ได้เสด็จขึ้นไปจากเมืองบอสตันโดยรถไฟ ทรงพระกรุณาไปรับตัวให้มาพักอยู่กับพระองค์ที่ ๓๒๙ ถนนลองวูด ในเมืองบอสตัน ในระหว่างที่พักอยู่กับพระองค์ท่านๆ ได้ประทานพระเมตตาเป็นที่สุด ทรงเป็นพระธุระในเรื่องการกินอยู่หลับนอน พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ ข้าพเจ้าได้พักนอนอยู่ในห้องเดียวกับพระองค์ท่าน เวลากลางคืนพระองค์คอยห่มผ้าให้ เช้ากลางวันเย็น ทรงจัดหาอาหารให้ด้วยพระองค์เอง ข้าพเจ้ารับประทานอาหารเสร็จแล้ว ก็ทรงเก็บไปและล้างชามให้ต่อไปโดยมิได้ถือพระองค์เลย

ทูลกระหม่อมแดง เป็นเจ้านายที่น่าเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง นอกจากจะไม่ถือพระองค์แล้ว ยังเป็นเจ้านายที่ไม่เห็นแก่พระองค์อีกด้วย

แม้พระองค์เป็นผู้ที่มีเงินทองมากมายก่ายกอง แต่ทรงดำรงความเป็นอยู่เหมือนกับพวกนักเรียนอื่น ๆ จะว่าท่านเหนียวแน่นหรือ เปล่าเลย พระองค์ทรงคิดถึงประเทศชาติมากกว่าสิ่งอื่นใด ทรงเห็นว่าการแพทย์นี้สำคัญที่สุดสำหรับประเทศไทย จึงออกทุนให้นักเรียนแพทย์หลายคนไปศึกษาวิชาในประเทศต่าง ๆ ....."

พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ก็ได้ทรงสดุดีพระจริยาวัตรของสมเด็จพระราชบิดา ในโอกาสที่ทรงกล่าวคำปราศรัยแก่นักเรียนไทยในอเมริกาดังนี้

".....ทั้งนี้ เรามีเยี่ยงอย่างอันดีเลิศของสมเด็จพระราชบิดา ผู้ซึ่งได้ทรงก่อกำเนิดสมาคม* ของเรา และได้ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ไว้ให้แก่ชาติอย่างล้นเหลือ เราจึงเจริญรอยพระยุคลบาทโดยเต็มกำลังความสามารถของเรา

พระองค์ถึงพร้อมด้วยยศศักดิ์ และทรงมั่งคั่งด้วยทรัพย์ แต่ก็ยังทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นพลเมืองธรรมดา ทรงหาวิชาความรู้ในทางที่จะบรรเทาทุกข์บำรุงสุขเพื่อนมนุษย์ทั่วไป และทรงสถาปนาแพทยศึกษาให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนาเห็นประจักษ์อยู่เท่าทุกวันนี้ ทั้งนี้ ย่อมเป็นเครื่องจรรโลงใจแก่ผู้รักชาติชั่วกัลปาวสาน

---

* ได้มีการประชุมเพื่อจัดตั้งสมาคมนักเรียนไทยในอเมริกาเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ณ ที่ประทับเมืองบอสตัน รัฐแมสซาชูเซตส์

การศึกษาของพระองค์ มิได้มุ่งแต่เพียงแสวงหาวิชาความรู้เท่านั้น แต่แสวงหาทางบำเพ็ญคุณความดีและบำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อเพื่อนมนุษย์ นี่แหละเป็นข้อที่ตรึงตราใจข้าพเจ้าอย่างซาบซึ้งไม่รู้วาย และเป็นข้อที่ข้าพเจ้าขอนำมาปราศรัยกับนักศึกษาทั้งหลาย ขอให้ยึดถือปฏิบัติเพราะเป็นแนวที่ถูกที่ควรโดยแท้ ....."

พระกรณียกิจและพระจริยาวัตรของพระองค์ที่มีต่อกิจการแพทย์เมืองไทยนั้นไม่มีอะไรดีไปกว่าจะยกคำของศาสตราจารย์เอลลิส ที่ได้เขียนไว้ในคำนำและตอนสรุปเรื่อง Contemporary History: The Service to Medicine in Siam Rendered by H.R.H. Prince Mahidol of Songkla ดังนี้

"The influence of His Royal Highness Prince Mahidol of Songkla upon medicine in Siam was many sided and far reaching. His financial contributions, his scholarships for study abroad, his staunch support of a high standard for medical education, his espousal of medical research, his keen interest in the training of nurses, his abiding belief in the value of child welfare work, his enthusiasm for the various phases of public health, his personal selection of medicine as a profession—all these are to be considered in a summary of his interests and accomplishments.

And behind all these activities that had a direct bearing upon the health of his countrymen was the man himself. His dominant yet extremely modest personality, his charming manner, his high moral character, his innate kindness of heart, his admirable qualities as a husband and father, all combined to make him a refined and distinguished and loable gentleman, in the truest sense of that

work. Any chronicle of his scientific and philanthropic achievements without reference to these personal attributes which dictated them would be one-sided and incomplete. ....."

"..... In all these phases he rendered sterling service to medicine in Siam. This service was particularly valuable because of the time at which it was given. That time was one of transition in the medical school from an institution lacking in buildings, equipment, and trained teachers toward one possessing all three of these requirement. The same can be said of the school of midwifery and nursing. Moreover it was the first part of a transition which is not yet completed and of which the early years are by far the most difficult. Pioneers in such undertakings deserve the major part of the credit if the projects succeed, for to whatever heights they may later rise the foundation has first to come."

เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระเมตตากรุณาของสมเด็จพระราชบิดา นักเรียนเก่าที่เคยไปศึกษา ณ สหรัฐอเมริกาและผู้ที่เคยได้รับพระกรุณา ได้รวบรวมตั้ง "ทุนอดุลยเดช" ขึ้น เพื่อช่วยเหลือนิสิตแพทย์ปีสุดท้ายที่ขัดสนของคณะแพทยศาสตร์ศิริราชปีละ ๒ ทุน และหลังจากทิวงคตแล้ว ได้สร้างตึกคนไข้พิเศษขึ้นที่โรงพยาบาลศิริราช คือ "ตึกมหิดลวรานุสรณ์" ชาวเชียงใหม่ก็ได้ร่วมกันสร้างตึก "มหิดล" ที่โรงพยาบาลแมคคอมิคด้วย และเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้ชนรุ่นหลังได้รำลึกถึงพระกรุณาของพระองค์ท่าน จึงได้ประดิษฐานพระรูปไว้ท่ามกลางบริเวณคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล มีพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันทิวงคตในวันที่ ๒๔ กันยายน หรือเรียกว่า วันมหิดล ในโอกาส

นั้นผู้ที่จงรักภักดีได้ไปร่วมอุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระองค์ท่าน อันเป็นการแสดงถึงความกตัญญูกตเวทีเป็นประจำทุกปี นับว่าสมเด็จพระราชบิดาทรงเป็นบุคคลตัวอย่างของประเทศพระองค์หนึ่ง ซึ่งชาวไทยทั้งปวงจะต้องเทิดทูนพระนามไว้ในความทรงจำตลอดกาล

ศาสตราจารย์เอลลิสได้กล่าวสดุดีไว้ว่า การที่พระองค์ทรงอุบัติมาในโลกนี้นั้น ทำให้โลกนี้ดขึ้นเป็นแน่แท้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้ทรงพระนิพนธ์โคลงถวายความอาลัยไว้ที่พวงมาลาหน้าพระศพ เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ดังนี้

"อาดูรทูลกระหม่อมพ่า มหิดล เจ้าเอย
อดุลยเดชดังสุคนธ์ อบด้าว
คุณะมาแมกสากล โลกเลื่อง นิรันดร์ฤๅ
องค์ละลิบนราธิปร้าว อุระสะท้อนถวิลถึง
เจ้าพ่าหายากเพี้ยง หาเพชร ม่วงพ่อ
ทูลกระหม่อมมหิดลเม็ด เขื่องซ้ำ
โอ้ควรหรือด่วนเสด็จ ศิวะโลก เสียรา
สยามะชาติประยูรญาติช้ำ วิปโยคเศร้าเสียดาย แสนฮือ"

(ในการเรียบเรียงครั้งนี้ ผู้เขียนได้รับพระกรุณาและกรุณาจาก สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร หม่อมเจ้าสิบพันพารเสนอ โสณกุล ฯพณฯ หม่อมหลวงบีน มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา เลขาธิการคุรุสภา และศาสตราจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ ทรงตรวจและตรวจแก้ไข นับว่าเป็นพระกรุณาและความกรุณาอย่างยิ่ง นอกจากนั้นยังได้รับความเอื้อเฟื้อจากเจ้าหน้าที่แผนกเก็บ กองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง นางสาว ปรีเปรม อิศรางกูร ณ อยุธยา และ นายทวีป ภูมิดิษฐ์ จึงขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย)

บุญเจือ องคประดิษฐ์

หลวงสันธานอักษรศาสตร์

(หรุ่ม บุณยะกาญจน)

พ.ศ. ๒๔๑๓—๒๔๖๕

รองหุ้มแพร หลวงสันธานอักษรศาสตร์ เกิดเมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ตรงกับวันพุธ เดือน ๑๑ ปีมะเมีย ณ บ้านข้างวัดนนทรี (อยู่ทางทิศตะวันตกของตำบลบ้านโพธิ์สามต้น ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของค่ายพม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ แต่อยู่ห่างออกมาประมาณ ๕๐ เส้น) คลองบางหวาย ตำบลพุทเลา อำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นบุตรขุนเทพเสนา (ล้ำ บุณยะกาญจน) และนางเทพเสนา (เลียม บุณยะกาญจน) ตระกูลฝ่ายมารดามีอายุยืน ขุนเทพเสนามีอายุถึง ๘๕ ปี และนางเทพเสนาก็มีอายุถึง ๘๐ ปี หลวงสันธานอักษรศาสตร์มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกันรวม ๘ คน คือ

๑.	นางชูป	อายุ ๗๘ ปี
๒.	นายเทียบ บุณยะกาญจน	อายุ ๘๗ ปี
๓.	นางจัน	อายุ ๓๖ ปี
๔.	หลวงสันธานอักษรศาสตร์	อายุ ๕๖ ปี
๕.	นายต่วน บุณยะกาญจน	อายุ ๖๗ ปี
๖.	นางเทียม เนียมโภคะ	อายุ ๒๕ ปี

หลวงสันธานอักษรศาสตร์

๗. นายตาย ขุณยะกาญจน อายุ ๖๗ ปี

๘. หลวงธรณีวิทยา (เติม ขุณยะกาญจน) อายุ ๗๔ ปี

เมื่อเยาว์วัยหลวงสันธานอักษรศาสตร์ได้ติดตามนายเทียบ ขุณยะกาญจน พี่ชายไปเล่าเรียนในสำนักพระอาจารย์เกต วัดตึก ตำบลหัวแหลม อำเภอพระนครศรีอยุธยา ได้ศึกษาอยู่ในสำนักนั้นเป็นเวลาหลายปี ทั้งสองคนพี่น้องจึงได้ย้ายตามอาจารย์ไปอยู่วัดประมุง ตำบลบ้านลี่ อำเภอบางปะหัน ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของบ้านบิดาประมาณ ๕๐ เส้น บ้านเดิมของมารดาก็อยู่ที่ตำบลบ้านลี่นั้น ระหว่างศึกษาอยู่ที่วัดประมุง นายเทียบ ขุณยะกาญจน ซึ่งเป็นพี่ชายคู่หู ไปไหนมาไหนด้วยกันเสมอเล่าว่า วันหนึ่งพากันไปเยี่ยมบิดามารดาที่บ้านข้างวัดนนทรี และพักอยู่ที่บ้านจนค่อนข้างเย็นเกินไป จึงได้ชวนกันกลับวัด ในตอนกลับนี้หลวงสันธานอักษรศาสตร์เดินบ้าง เล่นบ้าง ขว้างปาอะไรต่ออะไรไปตลอดทาง พี่ชายกลับไปถึงวัดก่อนคอยอยู่จนค่ำ น้องชายก็ยังมาไม่ถึง จึงต้องย้อนกลับไปตาม ได้พบน้องชายยืนร้องไห้อยู่กลางทุ่ง ไม่กล้าเข้าวัด เพราะกลัวผีที่ปากทางตอนจะเข้าวัด ทั้งสองคนเล่าเรียนอยู่ที่วัดประมุงนี้หลายปี จึงได้ย้ายตามอาจารย์ไปอยู่ที่วัดท่าทราย ตำบลบ้านแมน เขตติดต่อทางทิศใต้ของตำบลพุคเลา และได้ศึกษาอยู่ในสำนักนั้นจนจบการศึกษาในชั้นบทสมัยนั้น ทั้งสองคนจึงได้กลับมาอยู่บ้านข้างวัดนนทรีตามเดิม และได้เริ่มช่วยบิดามารดาทำนา ปรากฏว่า หลวงสันธานอักษรศาสตร์กลัวควายมาก เวลาจูงควายไปเลี้ยง มักจับจนปลายสุดของเชือก ไม่ว่าเชือกที่จูงจะยาวเพียงไรก็ตาม วันหนึ่งพี่ชายเห็นเข้า รู้สึกขายหน้าตา จึงคว้าไม้อันหนึ่งวิ่งแร่เข้าไปหา พลางร้องสำทับว่า "จะกลัวควายมากกว่ากลัวคนก็ให้รู้ไป"

ทำให้น้องชายต้องเผ่นหนี โดยเหตุที่หลวงสันธานอักษรศาสตร์ไม่ชอบทำนาประกอบกับยังรักที่จะศึกษาต่อ จึงได้ขอให้บิดาพามาฝากกับญาติคือ พระครูสารธรรมาจารย์ (ถึก พึ่งวงศ์) เจ้าอาวาสวัดราชนัดดา จังหวัดพระนคร เพราะมีญาติมาอยู่ที่สำนักนี้ก่อนแล้วหลายคน และต่อมาพี่ชายน้องชายหลวงสันธานอักษรศาสตร์ก็มาอยู่ที่วัดนี้ด้วยกันทุกคน ในระหว่างที่อยู่วัดราชนัดดานี้ นอกจากจะเล่าเรียนที่วัดแล้ว หลวงสันธานอักษรศาสตร์ได้ศึกษาที่โรงเรียนวัดมหรรณพาราม สอบไล่ได้ประโยค ๑ แล้วเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ สอบไล่ได้ประโยค ๒ สำหรับประวัติการรับราชการนั้นได้เป็นเสมียนรั้งวัดที่นากระทรวงเกษตรพาณิชการ เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๑ ครั้นอายุครบอุปสมบทจึงได้กลับไปบ้านเดิมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้อุปสมบท ณ วัดนนทรี เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วลงมาทำพรรษาที่วัดราชนัดดา ภายหลังเมื่อลาสิกขาบทแล้วได้รับราชการเป็นเสมียนตรีเวรสารบบ กระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้เป็นครูผู้ช่วยวิชาหนังสือไทย กรมแผนที่ทหารบก ซึ่งตั้งอยู่ข้างวังจันทรเกษมด้านใต้ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระหว่างรับราชการเป็นครูอยู่นี้ หลวงสันธานอักษรศาสตร์ ได้สมรสกับนางสาวรอด เตมียพันธุ์ มีบุตรชายหญิงรวม ๖ คน คือ

๑. นางศรีสินธพ (จำเรียง พาลกะกิษย์)

๒. นางจำรูญรัตน์ บุณยะกาญจน

๓. นางจำรัส บุณยะกาญจน

๔. นางเจริญ พานิช

๕. เด็กชายจรัล บุณยะกาญจน (ถึงแก่กรรมแต่ยังเยาว์)

๖. นางบุญช่วย รื่นเริง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ หลวงสันธานอักษรศาสตร์ย้ายไปเป็นจ่าศาลมณฑลปราจีนบุรี แต่ในปีต่อมาก็กลับมาเป็นครูผู้ช่วยวิชาหนังสือไทย กรมแผนทหารบกอีก และได้นำนายเติม บุณยะกาญจน ผู้เป็นน้องชายคนเล็กมาเข้าโรงเรียนแผนที่ในพ.ศ. ๒๔๔๒ สมัยนั้นพอเข้าเป็นนักเรียนก็ได้รับเงินเดือน ๑๒ บาท โรงเรียนแผนที่ตั้งอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ จึงได้ย้ายมาตั้งอยู่ที่หอวังสระปทุม จังหวัดพระนคร ซึ่งบัดนี้เป็นที่ตั้งกรมการสถานแห่งชาติ

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ หลวงสันธานอักษรศาสตร์ย้ายมาเป็นครูผู้ช่วยโรงเรียนสวนกุหลาบ สังกัดกระทรวงธรรมการ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ถนนดินสอ ใกล้อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในปัจจุบันนี้ ท่านสนิทสนมกับพระยาโอวาทวรกิจ (เหม ผลพันธิน) และหลวงอนุสาสน์วินิจ (เพิ่ม ผลพันธิน) มาก เพราะนอกจากเคยเรียนหนังสือมาด้วยกันแล้ว บ้านเดิมของพระยาโอวาทวรกิจ และหลวงอนุสาสน์วินิจ ยังอยู่หลังวัดราชนัดดาด้วย เมื่อมารับราชการกระทรวงเดียวกัน จึงมีโอกาสได้ติดต่อกันมากขึ้น แต่ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๘ หลวงสันธานอักษรศาสตร์ก็ย้ายไปดำรงตำแหน่งเสมียนเอก กระทรวงเกษตราธิการ เคยไปประจำทำงานอยู่ที่

หอทะเบียนที่ดินจังหวัดฉะเชิงเทราหลายปี จน พ.ศ. ๒๔๕๓ จึงได้ย้ายไปเป็นเสมียนในกองเลขานุการ กรมแผนที่ กระทรวงกลาโหม แต่แล้วในปีต่อมาก็ลาออกจากกรมแผนที่ กลับไปรับราชการในตำแหน่งช่างเขียนโฉนดที่ดิน กระทรวงเกษตราธิการตามเดิม ปรากฏว่าตำแหน่งสุดท้ายที่ลาออกจากกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้น ได้เป็นหัวหน้าช่างเขียนในกองโฉนด เมืองอุทัยธานี มณฑลนครสวรรค์ รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๖๐ บาท

หลวงสันธานอักษรศาสตร์ ได้กลับเข้ารับราชการใหม่ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ในตำแหน่งผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ไทย คู่กันกับนายชิต บุรทัต ซึ่งเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการคนที่สอง โดยมีหุ้มแพร พระสันทัดอักษรสาร (ยอก อักษรานุเคราะห์) เป็นบรรณาธิการ โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทยตั้งอยู่ที่ถนนพลับพลาชัย หลังวัดเทพศิรินทราวาส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ซื้อไว้ โดยให้สังกัดอยู่ในกรมมหาดเล็ก หลวงสันธานอักษรศาสตร์ได้รับราชการในหน้าที่นี้ในนามของนายหรุ่มตลอดมา จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์เป็น รองหุ้มแพร ขุนสันธานอักษรศาสตร์ และยังได้รับพระราชทานนามสกุลว่า "ขุณยะกาญจน" ในศกนั้นเอง ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสันธานอักษรศาสตร์ ท่านได้กรายถวายบังคมลาอุปสมบทเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานเงินช่วยในการอุปสมบทด้วย ๔๐๐ บาท ได้อุปสมบท ณ วัดเทพศิรินทราวาส พร้อมกับบุตรเขย คือ รองหุ้มแพร

นายศรีสินธพ (สิน พาลกะกิษย์) โดยมีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถระ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอุดมศีลคุณ (อิน อคฺคิทตฺต) และ พระอมราภิรักขิต (เล่ห์ โกวิทะ) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และพระอนุสาวนาจารย์ ในขณะอุปสมบทได้ประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ทั้งมีความวิริยะอุตสาหะศึกษาเล่าเรียนตลอดพรรษา จนสามารถสอบไล่ได้นักธรรมตรี หลังจากรับพระกฐินแล้วจึงลาสิกขาบท กลับเข้ารับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ไทยสมัยนั้นตามเดิม หลวงสันธานอักษรศาสตร์ได้อยู่ในตำแหน่งนี้ตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ จึงออกจากราชการคราวคุลยภาพ ขณะนั้นท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย เหรียญจักรพรรดิมาลา และเหรียญราชรุจิทอง รัชกาลที่ ๖ ท่านได้ถึงแก่กรรมในวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๙ รวมอายุได้ ๕๖ ปี

หลวงสันธานอักษรศาสตร์ เป็นผู้มีนิสัยรักสงบ ขยัน ครำเคร่งอยู่กับหนังสือเป็นนิตย์ เป็นนักสะสมหนังสือผู้หนึ่ง ได้รวบรวมตำรับตำราต่าง ๆ เย็บไว้เป็นเล่ม ๆ ซึ่งแต่ละเรื่องที่รวบรวมไว้กลายเป็นหนังสือมีค่าหายากในขณะนี้ ท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยใจคอดี เป็นคนกว้างขวาง มีเพื่อนฝูงมาก พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) ผู้เคยเป็นศิษย์ครั้งหลวงสันธานอักษรศาสตร์สอนอยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบ เล่าว่า หลวงสันธานอักษรศาสตร์นั้น เป็นครูที่สอนดีและใจดีมาก นอกจากเป็นครูสอนหนังสือ ท่านยังได้เรียบเรียงตำรับตำราภาษาไทยและวรรณคดี งานประพันธ์ของท่านควรได้รับยกย่องว่าเป็นงานของกวีผู้มีชื่อเสียงผู้หนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

หลวงสันธานอักษรศาสตร์เชี่ยวชาญในการประพันธ์มาก ได้เขียนเรื่องลงในวารสารรายเดือนหลายฉบับ ส่วนมากเป็นคำประพันธ์ มีทั้งโคลง กาพย์ กลอน และกลอนกลบท ปรากฏว่า เฉพาะในหนังสือสมุทสารซึ่งท่านเป็นสมาชิกราชนาวิสมาคมด้วยนั้น ก็ได้แต่งไว้กว่า ๒๐ เรื่อง แต่ละเรื่องมักเป็นเรื่องขนาดยาว เป็นต้นว่า เรื่อง "งานสมโภชพระนคร และการต้อนรับทหารอาสาที่กลับจากราชการสงคราม" แต่งเป็นร่ายและโคลงสุภาพ มีความยาวถึง ๔๕ หน้า เรื่อง "ลลิตมหาชนกชาดก" ลงติดต่อกันในหนังสือศริกรุงยาวถึง ๑๖๐ หน้า และเรื่อง "ลลิตมหาเวสสันดรชาดก" กัณฑ์วนประเวศน์ ลงในหนังสือศริกรุงเช่นเดียวกันก็ยาวถึง ๓๖ หน้า นอกจากนี้ยังได้เขียนลงในหนังสือศัพท์ไทย และหนังสือไทยเขษมอีกหลายเรื่อง บางเรื่องก็เป็นประวัติแสดงให้เห็นเหตุการณ์ในเวลานั้นอย่างชัดเจน เช่นเรื่อง การแสดงสังคีต ณ พระราชอุทยานสราญรมย์ พ.ศ. ๒๔๕๙ เพื่อเรี่ยไรเงินสร้างเรือรบหลวงพระร่วง ได้แต่งเป็นคำกลอนลงในสมุทสาร บรรยายไว้อย่างละเอียดตั้งแต่เริ่มงาน การจัดสถานที่ ชื่อเพลงที่บรรเลง ผู้มาฟัง การประมูลของเรือรบ นามผู้ประมูลได้ จำนวนเงินที่รวบรวมได้จากการแสดง รายนามนักดนตรีทั้งคณะ ตลอดจนองค์การบริษัทที่ช่วยเหลือ จะขอยกมาเพียงบางตอนดังนี้

"เพลงที่ร้องบทนี้มีชื่อบอก ไฟฟ้าโอคล็อกเพราะพร้องสนองไข
ลำฝรั่งจำเรียงเป็นเสียงไทย ผู้ที่นั่งตั้งใจสดับจริง
พอจบบทพจน์พร้องสนองถ้อย ช่างอร่อยหวานหูเสียงผู้หญิง
พวกฝรั่งนั่งหัวเราะว่าเพราะพริ้ง คนหนึ่งวิ่งนำมาลัยไปสวมคอ

ควรบอกชื่อผู้ที่เล่นให้เห็นไว้
พระยาประสิทธิ์ศุภการประธานพรรค์
พระชาญชาติเกไดสวรรย์นั้นดนตรี
ขุนเจนรถรัฐบรรเลงเพลงลำนำ
นายรองกวดนั้นหนอก็วิจิตร
บีอาโนแซโลรับเสียงจับใจ
หลวงสนธิวิชากรตอนนักร้อง
นายศุภวาร วารศิริ ตริวาที
กับ *วัน วารศิริ* สติมั่น
จิตรา วารศิริ ริจำเรียง
นับนักเล่นเบ็ดเสร็จรวมเจ็ดราย
ทั้งเจ็ดคนมีคุณการุญปอง
ตั้งจิตช่วยอวยผลยลประโยชน์
ได้ทรัพย์หลายจ่ายราชนาวี
*กรมรถไฟสายเหนือ*เอาออกรับ
*สยามออบเซอร์เวอร์*บำเรอไทย
สถาน*หนังสือพิมพ์ไทย*เอาใจเอื้อ
เพื่อจะได้เป็นตัวอย่างอ้างขยัน
ท่านเป็นชั้นอำนวยการบรรหารคำ
การสังคีตดีดสีตีคมขำ
ซอประสานหวานฉ่ำล้ำวิไล
ซอสนิทเพราะพร้องสนองไข
ผีมือไทยทำเสนาะไพเราะดี
กล่าวคำพร้องพร้อมรับกับดีดสี
ร้องเข้าเครื่องดนตรีมีสำเนียง
พจน์รำพันพริ้งเพราะเสนาะเสียง
สอดสำเนียงส่งรับกับทำนอง
คือห้าชายชาญยิ่งกับหญิงสอง
เป็นพวกพ้องคนไทยล้วนใจดี
ด้วยปราโมทย์ปรีดิ์เปรมเกษมศรี
พวกอื่นมีจิตช่วยด้วยน้ำใจ
พิมพ์ฉบับปกระเบียบเรียบเรียงให้
ช่วยพิมพ์ใบระเบียบกิจอังกฤษยล
ประกอบเกื้อลงแจ้งความตามเหตุผล

ตามประเบียบภาษาไทยไม่หมองมล เพื่อให้คนที่มาดูได้รู้ความ
ส่วนสยามอิมปอร์ตบริษัท ก็แจงจัดขายตั๋วทั่วสยาม
ห้างแบดแมนขายช่วยด้วยใจงาม ไม่มีความคิดเคียดรังเกียจกัน ฯลฯ"

ในคำประพันธ์เรื่องต่าง ๆ ของหลวงสันธานอักษรศาสตร์ พรรณนาอย่างละเอียดชัดเจนทำนองนี้ทั้งนั้น ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพได้เป็นอย่างดี เช่น เรื่องการจำลองยุทธทางเรือ หรือ ละครร้องสลับลำ (คอมิคออปะรา) เรื่อง ทาสแห่งความอิสรภาพแสดงที่โรงโขนหลวงสวนมิสกวัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ก็พรรณนาเหตุการณ์เล่าเนื้อเรื่องตลอดจนชื่อผู้แต่ง ผู้แสดงและอื่น ๆ อย่างละเอียด จะขอยกมาบางตอนดังนี้

"ละครร้องสลับลำคำอังกฤษ ผู้ประดิษฐ์เรื่องเล่นเป็นฝรั่ง
นายทอร์นเลย์ชาติอังกฤษไม่บิดบัง ตำแหน่งนั่งสูงสุดศาลอุทธรณ์
พิพากษาศาลไทยด้วยใจภักดิ์ มีเพื่อนรักคู่ปรึกษามาแต่ก่อน
ช่วยแต่งเพลงร้องรับกับละคร ชื่อโบมอนด์ร่วมชาติฉลาดลำ
เป็นอาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบ แต่งกลอนกาพย์เชิงกะวีท่วงทีขำ

..... ฯลฯ .....

ควรระบุนามผู้เล่นให้เห็นไว้ เพื่อจักได้ทัศนาอุทาหรณ์
ปรากฏในสมุทสารอ่านเป็นกลอน ขอตัดตอนบอกชื่อให้ลือชา
นายทอร์นเลย์ซึ่งเป็นเนติบัณฑิต ชาติอังกฤษเก่งมากพิพากษา
เป็นจางวางห้องสังหารฐานอาญา เล่นทีท่าขบขันเชิงสันทัด

ศป ส
923.7593
ค 689 ป
น 32 ม 1115

นายไตเรอร์ร้องสนิทโดยจิตเจตน์ ผู้ช่วยสยามฟอเรสต์บริษัท
เป็นตัวนายนาวาพูดจาชัด นามบัญญัตินั้นเหนือเวเทอร์ลีย์
นายแฮร์รัปอาจารย์การวาดเขียน อยู่โรงเรียนจุฬาลงกรณ์ที่
มหาวิทยาลัยว่องไวดี ร้องท่วงทีเสียงทุ้มนั้นพุ่มพวง
เป็นตัวพลทหารเรือวิลเลียมรัสต์ ท่าทางชัดเชิงดีเป็นที่ท่วง
นายยอนสันที่ปรึกษาว่ากระทรวง ธรรมการงานล่วงมาหลายปี
คือตัวนายโหรหลวงท่วงทีขำ เป็นครูครำโหราศาสตร์ฉลาดจี
นายบิแมนผู้บัญชากิจการี สยามอิมปอร์ตที่ผู้จัดการ ฯลฯ"

งานประพันธ์ที่ควรยกย่องของหลวงสันธานอักษรศาสตร์อีกเรื่องหนึ่ง ก็คือ งานสมโภชพระนครและการต้อนรับทหารอาสากลับจากงานพระราช-สงคราม พ.ศ. ๒๔๖๒ แต่งเป็นร่ายและโคลงสุภาพ บรรยายไว้อย่างละเอียดลออมาก ได้ลำดับเหตุการณ์แต่ละวันไว้อย่างครบถ้วน เริ่มแต่การตกแต่งพระนครเตรียมต้อนรับทหาร กองทหารขึ้นจากเรือ คำประสาทพรแก่ทหารอาสาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่กองทหารซึ่งกลับจากงานพระราชสงคราม ยทร้องต่าง ๆ ของทหาร ยทใดใครแต่งก็ระบุไว้อย่างชัดเจน สุนทรพจน์ของอัครราชทูตอังกฤษ สุนทรพจน์ของอัครราชทูตฝรั่งเศส ระยะทางที่ขบวนทหารผ่าน พระธรรมเทศนาปรารภความเสียชีวิตของทหารอาสา

ในราชการสงครามของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ บทสวดมนต์ในการทำบุญอัฐิทหารซึ่งตายในราชการสงคราม การแสดงละครร้องเรื่องกองทหารกลับบ้าน การแสดงกิฬาและมหรสพต่าง ๆ การแข่งม้า ตลอดจนใครเออเพื่อให้ยืมรถยนต์รับส่งก็ระบุไว้อย่างละเอียด จะขอยกมาเพียงบางตอนดังนี้

"ทวยหาญทั้งหมู่ม้า มวลพล นิกรเฮย
ถือประทีปทุกคน ทั่วหน้า
ทำเป็นรูปอุบลยล ยักสลับ สีแล
แสงสว่างกระจ่างจ้า จรัสเร็องโคมไฟ
ขบวนไคลบ่ายน่าคล้อย คลาจร
ผ่านที่นั่งภูธร ทั่วแล้ว
องค์รามิศร์มหิศร เสด็จกลับ คืนแฮ
ยังราชวังดุสิตแผ้ว พักตร์เพียงเพ็ญแข
แตรบรรเลงแซ่ซ้อง สรรเสริญ
บารเมศนเรศร์เจริญ จรัสหล้า
กระบวนน่านำเดิน โดยมัค คันตร์เนอ
ถนนสนามชัยล้า ล่วงเลี้ยวเจริญกรุง
มุ่งเมิลเดินด่วนเมื้อ สพานมอญ
บรรลุโรงหวยตอน ตึกสร้าง
เป็นถิ่นที่โรงละคร เคยเล่น สนุกฮา
ชื่อประโมทัยอ้าง คณะเอ้ออวยชัย

จุดไฟฟ้าแจ่มแจ้ง
ธงชาตินานาเนือง
เบื้นระยะย่านพลเมือง
ทหารผ่านสามยอดพ้น
ดำเนินเมิลมุ่งเม้อ
ลุน่าวังบูรพา
เลี้ยวเยาวราชคลา
เรียกชื่อภาณุพันธุ์ย้าย
ผ่านบ้านพระรัตนสร้อย
จุดประทีปรับทหาร
มีป้ายบอกบนกระดาน
ประดับดวงไฟฟ้า
ใจความในป้ายกล่าว
ครูและนักเรียนขาน
อวยพรแก่ทหารราญ
ดังลอกคัดบทร้อง

จรัสเรือง อร่ามเนอ
แน่นล้น
มามุ่ง ดูแฮ
บ่ายหน้าขวาเดิน
มารคมหา ชัยแฮ
ภาคซ้าย
ไคลสู่ สะพานเนอ
ยักเยื้องแถวทหาร
วราจารย์
กระจ่างจ้า
บีดน่า ประตูแน
เพื่องห้อยเห็นงาม
กลอนสาร เสนาะนอ
ขับซ้อง
รบศึก ชนะแฮ
เรื่องนี้มาแสดง

คำกลอนอำนวยพร

ท่านเบื้นทหารกล้าแสนไปแทนชาติ ร่วมงานราชสงครามให้งามหน้า
เสร็จศึกชัยได้ศักดิ์ประจักษ์ตา ชาวประชาปรีดิ์เปรมเกษมใจ
ชวนกันทั้งข้าวตอกดอกบุปผา วันมหามงคลพิเศษสมัย
ขอจงเจริญสุขทุกท่านไป จะปรารถนาสิ่งใดสมใจเอย

โดย หุ้มแพร พระรัตนวราจารย์

กองหน้าแห่งทหระห้าว หาญจร
บรรจบเจริญกรุงตอน ตลาดน้อย
เลี้ยวสดำมัคคันตร โดยด่วน
บรรลุน่าสถานต้อย ไต่เต้าตามผลู
ผู้แทนต่างเทศด้าว ลอนดอน
จัดรับทหารไทยจร ทั่วหน้า
กองทหารอ่านอวยพร พจน์เพิ่ม ชัยแซ
ถวายพระยอร์ชที่ห้า แห่งท้าวบริเตน

ฯลฯ

กระบวนเดินผ่านหน้า แนวสถาน ทูตนอ
ชาวชาติอังกฤษขาน โห่เร้า
กองม้าน่าบงการ บอกกลับ หลังแซ
บรรลุศุลกะเข้า เชตข้างทางจรัล
ผันพักตร์บงสู่บ้าน ทูตา นุทูตเนอ
แถวน่ามาถึงสถา นะนั้น
ผู้แทนรัฐบาลปา- รีสรับ รองแซ
ทหารหยุดกระบวนหมั้น มุ่งหน้าตรงสถาน

ฯลฯ

เสร็จสรรเสริญเกียรติแล้ว ลาจร
สู่ย่านศุลกากร รับเลี้ยง

ของว่างจัดวางสลอน
การเสพสำเร็จเหลี้ยง
ทหารเหิมหันสู่ด้าน
บ่ายพักตร์เมิลมองเมี่ยง
มาในถิ่นถนนเรียง
บรรจบวรจักรหย้าน
ล่วงครรไลบ่ายหน้า
ประจบบำรุงเมืองเมิล
สองนาฬิกาเกิน
ทหารยาตรกระบวนย้าย
อีกเครื่อง ดื่มแฮ
กลับเมื่อทางเดิม
โดยเฉวียง
มุ่งบ้าน
รายเรียบ ขบวนแฮ
แยกข้างทางจรัล
ขวาเดิน
มุ่งซ้าย
ก่อนเที่ยง
ย่างเข้ากลาโหม”

หนังสือที่แต่งพิมพ์เป็นเล่มแล้วมี ๔ เล่ม คือ

๑. ลิลิตกัมพุชพ่าย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ปรากฏจากคำนำว่า แต่งตามพระราชพงศาวดารสยามเล่ม ๑ ต้นฉบับพิมพ์ของหมอบรัดเล ตอนสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกรีฑาทัพออกไปทำสงครามกับเขมรจนเสร็จพิธีปฐมกรรม ผู้แต่งได้ขอให้นายชิต บุรทัตช่วยตรวจแก้ไขถ้อยคำและสำนวนโวหารให้ และได้เขียนไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า “หนังสือเรื่องนี้ นับว่าเป็นตอนที่สืบเนื่องต่อจากหนังสือ ลิลิต ตะเลงพ่าย ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์ขึ้นไว้อย่างไพเราะ สมควรเป็นแบบฉบับในเชิงจินตกวีนิพนธ์ ผู้แต่งลิลิตเรื่องนี้ จึงได้ขอถือโอกาสเอาต้นฉบับลิลิตตะเลงพ่ายนั้น เป็นแบบครู แต่หาได้ตั้งใจที่จะแต่งประกวดให้เป็นคู่เคียง

กับของเก่าแต่อย่างใดไม่ ..... ”ลิลิตกัมพุชพ่ายนี้ แม้ผู้แต่งจะได้ถ่อมตัวไว้อย่างมากมายทั้งในคำนำและตอนท้ายของเรื่อง แต่ก็นับว่าแต่งได้ไพเราะมาก จัดว่าเป็นศิษย์ของลิลิตตะเลงพ่ายได้ การดำเนินเรื่อง ลีลาทำนองเดียวกับตะเลงพ่าย จะขาดอยู่ก็เพียงไม่มีบทนิราศแทรกทำนองตะเลงพ่าย น่าจะนำมาใช้เป็นแบบเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ หรือชั้นประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาได้ เพราะคำศัพท์ง่ายกว่าลิลิตตะเลงพ่าย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณในขณะนั้นมีรับสั่งว่า “หนังสือเรื่องนี้แต่งดี โวหารไม่น่าอาย” จะขอยกข้อความตอนสมเด็จพระนเรศวรตรัสถามพระยาละแวกเมื่อจับตัวได้แล้วมาไว้ ณ ที่นั้น

“พระตรองถึงเหตุต้น ตรัสถาม
แก่พระยาละแวกตาม เงื่อนเค้า
เยียใดคิดทำความ ทุจริต
ไปลอบตีเขตเหย้า กวาดต้อนดุจโจร
ก่อนโพ้นมีศึกห้าว หงสา วดีเฮย
มาติดศรีอยุธยา อยู่แล้ว
ท่านสิริพาลา ลอบจับ ไทยแฮ
ชายเขตบุรพทิศแคล้ว คลาดเมื่อเมืองขอม

เราเป็นจอมกษัตริย์เชื้อ ชายชาญ
ควรยกโยธาหาญ ต่อสู้
อย่างเยี่ยงขัตติยมาน ทำศึก กันนา
จึ่งจะสมเป็นผู้ ครอบบ้านครองบุญ
คุณโทษก็ย่อมแจ้ง พระทัย ท่านแล
ทำดุจสกุณใจ โหดร้าย
ลอบลักซึ่งฟองไป เป็นภักษ์ ภุญช์แฮ
บัดท่านปราชัยผ้าย เช่นนี้ทำไฉน”

๒. หนังสือปกิรณะอักขรวิธี พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นคำอธิบายเรื่องอักขรวิธี ว่าด้วยการใช้ตัวอักษรไทย ได้ติพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ไทยเป็นตอน ๆ ไป ผู้แต่งเขียนไว้ในคำปรารภว่า มิได้ตั้งใจจะให้เป็นตำรับตำราแต่อย่างใด เป็นแต่เห็นว่าวันใดข่าวในหนังสือพิมพ์ไทยมีไม่พอก็เขียนขึ้นเพื่อให้หน้ากระดาษเต็มบริบูรณ์เท่านั้น หนังสือปกิรณะอักขรวิธีนี้มีเรื่องของผู้อื่นรวมอยู่ด้วย ๒—๓ ตอน แต่ส่วนใหญ่เป็นของหลวงสันธานอักษรศาสตร์ทั้งหมด มีคำอธิบายศัพท์ ไวพจน์ วิธีผันอักษร ฯลฯ มีทั้งร้อยแก้วและคำประพันธ์ ซึ่งแต่งเป็นกาพย์ก็มี เป็นคำกลอนก็มี จะขอยกข้อความบางตอนมาไว้ ณ ที่นี้

“การผันอักษรคำตายของอักษรทั้ง ๓ หมู่ สังเกตดูยังมีผู้ผันให้ผิดพลาดไปจากสำเนียงที่ถูกจริงอยู่บ้าง จะเป็นด้วยหย่อนความรู้ของผู้ที่ได้เล่าเรียนน้อยก็ไม่เชิง ผู้ที่ใช้วรรณยุกต์ผิดพลาดมักจะตกอยู่ในจำพวกที่เป็น

ผู้มีความรู้ชั้นสูง ๆ แทบทั้งสิ้น เช่น คำว่า ลือก เล็ก เช็ก เช็ก ก็เขียนเป็น ลือก เล็ก เช็ก เช็ก เสียเช่นนี้โดยมาก ฯลฯ"

อีกตอนหนึ่ง พจน์พ้อง ได้แต่งไว้เป็นกาพย์ยานี ดังนี้

"ค่างลิงวิ่งเสือกสน ค่างคอคนอุตส่าห์สำ
เหนียกไว้ให้แม่นยำ คำข้าง ค่าง ใช้ต่างกัน"

๓. อุภัยพจน์วิภาค พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ เนื่องในงานฌาปนกิจพระภิกษุขุนเทพเสนา เจ้าอาวาสวัดนนทรี ผู้บิดา ซึ่งถึงแก่มรณภาพใน พ.ศ. ๒๔๕๘ หนังสือเล่มนี้เป็นตำราใช้ตัวอักษรประเภทคำพ้อง ลำดับถ้อยคำทำนองเดียวกับพจนานุกรม โดยเลือกคัดเฉพาะคำที่มีสำเนียงพ้องสั้นยาวและต่างกันด้วยตัวสะกดการันต์ มารวมเข้าไว้เป็นหมวดหมู่เดียวกัน เรียงตามลำดับอักขรานุกรม ตั้งแต่มาตรา ก กา กน กง กก กด กบ กม เกอย และแบ่งคำออกเป็น ๔ ภาค ดังนี้

ภาค ๑ ว่าด้วยคำใช้สามัญที่มีสำเนียงพ้อง แต่ต่างกันด้วยตัวอักษรซึ่งเป็นคำสั้นยาว เช่น เก้า—ก้าว, ข้า—ค่า—ฆ่า ฯลฯ

ภาค ๒ ว่าด้วยคำใช้ที่มีสำเนียงพ้องหรือเพียนเสียง ซึ่งเป็นตัวอักษรประโยค เช่น ไกร—ไตร—ไกล, กรอง—ตรอง—กลอง ฯลฯ

ภาค ๓ ว่าด้วยคำใช้ที่มีสำเนียงพ้อง แต่ตัวสะกดการันต์ต่างกัน เช่น กาญจน์—กาณ—กาน—กานต์—การ—การณ์—กาฬ ฯลฯ

ภาค ๔ ว่าด้วยหมวดตัวอักษรการันต์ทั้งปวง ท่านองเดียวกับแบบเรียนพิศาลการันต์ แต่มีคำแปลหรืออธิบายศัพท์กำกับด้วย เช่น คเวฬก์ — วัว, แพะ ควัสก์ — วัว, ม้า สสงก์ — กระต่าย ฯลฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายก หอพระสมุดวชิรญาณมีรับสั่งว่า "หนังสือเรื่องนี้แต่งได้ด้วยมีอุตสาหะ และเป็นประโยชน์แก่นักเรียนผู้ศึกษา"

๔. ลิลิตตำนานพระพุทธชินราช พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ผู้แต่งได้กล่าวไว้ในคำนำว่า แต่งขึ้นเพื่อพิมพ์ในหนังสือพิมพ์งานนมัสการพระพุทธชินราช วัดเบญจมบพิตร ซึ่งเป็นงานนักขัตฤกษ์ประจำปี โดยอาศัยพระราชนิพนธ์ พระราชปรารภเรื่องพระพุทธชินราชของพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหลักในการแต่ง แต่ได้ตัดย่อเอาเฉพาะใจความที่ต้องการแต่งลงในหนังสือพิมพ์งานวัดเบญจมบพิตร พอเหมาะสำหรับในคราวงานนักขัตฤกษ์เท่านั้น หาได้บรรยายความพิสดารเต็มตามต้นฉบับพระราชนิพนธ์ไม่ อย่างไรก็ตาม ผู้อ่านก็จะได้ทั้งความรู้ประวัติการหล่อพระพุทธชินราชจำลองและทั้งรสไพเราะของภาษา ดังจะขอยกมาบางตอนดังนี้

พระจอมเกล้ามกุฎเกศ เสด็จประเวศจังหวัด พิษณุโลกรัฐรมยา พระรามาธิบดินทร์ ปรมินทรมหา จุฬาลงกรณเกล้า เจ้าอยู่หัวโดยเสด็จ ธทราบเสร็จศุภลักษณ์ พุทธเอกอัคโรดม สมบูรณ์บงโอภาส พุทธชินราช-

เรืองงาม จักพยายามเชิญมา เกรงนินทาทวยชน เกี่ยวกังวลมุ่งสมัคร
จงรักพุทธชินราช มิกมลมาดจองเจตน์ ว่าเทเวศนฤมิต รังสฤษฎ์ฉนำนาน
ทรงตริการบ่ควร เป็นเครื่องกวนใจราษฎร์ ให้เขาขาดของรัก ที่พำนัก-
นับถือ จึงหาริอช่างหล่อ ต่อหลวงประสิทธิ์ปฏิมา บุตราเจ้าสุบรรณ อัน
เป็นหลานบรมพงศ์ กรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ สำนักการหล่อปั้น สืบต่อชัน
สามชั่ว ทราบกิจทั่วการช่าง จะจองอย่างขึ้นใหม่ ไม่ย่อมใหญ่เท่าเดิม
เขารับเสริมอาสา หล่อปฏิมาแม้นองค์ ให้รูปทรงบริสุทธิ์ เล่ห์พระ-
พุทธชินราช ธ ประสาทเลื่อมใส สบพระทัยเปรมปรีดิ์ มีพระราชโองการ
ทรงมอบงานทั้งปวง ให้กรมหลวงดำรง ราชานุภาพทรงจัดการ ในสถานถิ่น
กรุง เผื่อผดุงกิจผอง ปองประโยชน์ข้องขัด คอยแจงจัดเนืองเนือง ฝ่าย
หัวเมืองเตรียมการ ตกพนักงานเทศา ให้พระยาศรีสุริยราช วรานุวัตรชาติ
ไทยชัด ซึ่งเปลี่ยนผลัดบรรดาศักดิ์ ยกเป็นพระยาสุรสีห์ วิสิษฐศักดิ์มีนามยศ
จัดการหมดทั้งมวล แล้วเชิญชวนช่างไทย ออกไปจากกรุงเทพ ฯ โดยสังเขป
สมคิด คือหลวงประสิทธิ์ปฏิมา ผู้ตรวจตราหุ่นแบบ ถ่ายพิมพ์แยบยลอย่าง
ผู้ช่วยช่างใช้ชิด หลวงอินทร์พิจิตรเจ้ากรมซ้าย ย้ายขุนพินิจสรเพลิง เชิง
ช่างหล่อปลัดกรม ระดมช่างพลพัน สมทบกันกอบกิจ นามขุนฤทธิสรเพลิง
ชำนาญเชิงวัฒกี หัวหมื่นมีหกนาย รวมช่างชายสิบถ้วน ล้วนเชี่ยวชาญ
การหล่อ ก่อพิมพ์หุ่นแล้วสรรพ นับที่สิบสามธนู ร.ศ. ชูเชอดเค้า ร้อยสิบ
เก้ากำหนด จรดวันพฤหัสบดี ดิถีเจ็ดประจักษ์ ฝ่ายกาพย์กษ์บันทึก

มฤคศิรมาสยล ดลปีชวดโทศก จุลศักราชยกลำดับ นับหนึ่งพันสองร้อย กับเศษสร้อยหกสิบสอง การจำลองพิมพ์ปั้น สำเร็จรูปหุ่นนั้น เล่ห์แม้น เหมือนองค์ เดิมแล

.....ฯลฯ.....

สมหมายสมมาดแม้น เหมือนองค์ เดิมนอ
สมจิตสมเจตน์จง แจ่มจ้า
สมบูรณ์สบสมประสงค์ สมฤทธิ์ สฤษฎ์เฮย
สมพระทัยเจ้าฟ้า ฝากไว้ในสยาม

(ในการเรียบเรียงครั้งนี้ ผู้เขียนได้รับความเออเพื่อ จากนางสาวบุญเจือ องคประดิษฐ์ เพิ่มเติมตรวจแก้ให้ จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย)

วงศ์ บุณยะกาญจน

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์

(ทัด วีรทัต)

พ.ศ. ๒๔๒๔–๒๕๐๘

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ มีเชื้อสายทหาร เป็นบุตรคนที่ ๔ และสุดท้องของร้อยเอกดัด วีรทัต กับนางลมุล วีรทัต (สกุลเดิมคือ อรชุนกะ) เกิดเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๔ ณ บ้านตำบลหลังวัดเทพธิดาราม อำเภอสำราญราษฎร์ จังหวัดพระนคร เมื่อพระวิภัชน์วิทยาสาสน์ อายุย่างเข้า ๑๐ ขวบ มารดาได้นำไปฝากให้เข้าโรงเรียนในวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีนามว่า "โรงเรียนเร็ว" ซึ่งเป็นโรงเรียนที่ใช้สอนด้วยแบบเรียนเร็วเป็นแห่งแรก แล้วได้ลาออกไปบรรพชาเป็นสามเณรอยู่วัดเทพธิดารามตลอดไตรมาส

เมื่อสึกจากสามเณรแล้ว พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ หรือเด็กชายทัด วีรทัตในครั้งกระโน้น ก็ได้ไปสมัครเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนแผนที่ ซึ่งสังกัดกระทรวงเกษตราธิการ จนกระทั่งมีความรู้พอที่จะทำแผนที่รายละเอียดได้ ครั้นเติบโตขึ้น ได้ตรึกตรองดูทางชีวิตของตนเองแล้ว ก็เห็นว่าความรู้วิชาแผนที่เท่าที่ตนเรียนมาคงจะไม่สามารถนำประโยชน์มาให้ได้กว้างขวางนัก จึงได้ลาออกและเริ่มเบนวิถีชีวิตเข้ามาสู่วงการครู เมื่อสำเร็จการศึกษาชั้นสามัญแล้ว ได้สมัครเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนฝึกหัดครู ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่า "โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์" ตั้งอยู่ที่สายสวลสัณฐาคาร

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์

(ทัด วิรทัต)

(โรงเลี้ยงเด็ก) อำเภอบ้อมปราบศัตรูพ่าย ตั้งแต่เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๔๐ พอถึงปลายปีนั้นก็สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครูสามัญ (ป.ป.) ในพ.ศ. ๒๔๔๑

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ได้สมัครเข้ารับราชการเป็นนักเรียนฝึกหัดอาจารย์ ไปช่วยสอนอยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบ (ซึ่งได้ย้ายจากพระบรมมหาราชวังมาตั้งอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์) เป็นแห่งแรก เมื่ออายุได้เพียง ๑๘ ปีเท่านั้น เริ่มแรกเข้ารับราชการเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับพระราชทานเงินเดือนขั้นแรกเพียง ๓๕ บาท รับราชการอยู่ในตำแหน่งครูโรงเรียนสวนกุหลาบได้เพียง ๒ ปี ก็ย้ายไปรับหน้าที่ใหม่ เป็นครูโรงเรียนวัดราชนัดดารามซึ่งตั้งอยู่ใกล้บ้านเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้สมรสกับนางสาวบุญ ถาวรโชติ (คุณหญิงวิภัชน์วิทยาสาสน์) ในปีนั้น และให้กำเนิดบุตรด้วยกัน ๓ คน คนโตเป็นหญิง คนกลางและคนสุดท้องเป็นชาย คนโตและคนสุดท้องได้ถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเยาว์ จึงยังคงเหลือแต่บุตรชายคนกลางเพียงคนเดียว คือร้อยตำรวจตรี เทพ วิรทัต

ข้อสังเกตประการหนึ่งในชีวิตแห่งการเป็นครูของพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ก็คือ เต็มไปด้วยการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา เกือบจะเรียกได้ว่าทุกปีทีเดียว กล่าวคือ พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ย้ายไปรับหน้าที่ใหม่เป็นครูใหญ่โรงเรียนวัดอัมรินทร์ ฝั่งธนบุรี ต่อจากนั้นเพียงปีเดียว คือในวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๔๖ ย้ายไปเป็นครูผู้ช่วยโรงเรียนวัดบพิตรพิมุข พร้อมกับได้รับสลักหลังประกาศนียบัตรเดิมเลื่อนวิทยฐานะเป็นครูประกาศนียบัตรครูมัธยมพิเศษ (ป.ม.พ.) ครั้นปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๗

ย้ายไปเป็นครูโรงเรียนมัธยม "สุทัศน์" ฉัดมาอีกปีหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๔๘ ก็ย้ายไปเป็นครูใหญ่โรงเรียนมัธยม "อนงค์" ในระหว่าง ๒ ปีนั้น ได้ปฏิบัติราชการพิเศษเป็นกรรมการสอบไล่นักเรียนในมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั่วัดพิชยญาติการามรวม ๒ คราว

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ได้ขอลาราชการเพื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุ เมื่อวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ณ วัดเทพธิดาราม อำเภอสำราญราษฎร์ จังหวัดพระนคร อันเป็นถิ่นบ้านเกิด โดยมีพระสุนทรสมาจารย์ เป็นพระอุปัชฌายะ พออนุโมทนากฐินเสร็จในพรรษานั้น พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ก็ลาสิกขาบทกลับเข้ารับราชการตามเดิม และได้เป็นครูใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูวัดราชบุรณะ เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๐ ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ตรวจการแขวงยางกอกน้อย ในปีถัดไปย้ายไปเป็นผู้ตรวจการแขวงพระนครใต้เป็นเวลา ๒ ปี ต่อมาพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ย้ายไปเป็นกรรมการสอบไล่วิชาอยู่ภายในกระทรวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ระหว่างนั้นได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนวิภัชน์วิทยาสาสน์ ถือศักดินา ๕๐๐ ไร่ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ปฏิบัติราชการพิเศษ เนื่องจากกระทรวงยุติธรรมได้ขอให้ไปเป็นกรรมการสอบไล่วิชาชั้นต้นของนักเรียนกฎหมาย ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ได้เลื่อนขึ้นดำรงตำแหน่งธรรมการมณฑลนครสวรรค์และได้อยู่ในตำแหน่งนั้นถึง ๕ ปี ได้รับพระราชทานความดีความชอบ คือได้รับราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอก และอำมาตย์ตรีตามลำดับ ในขณะเดียวกันก็ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์ช้างเผือกด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายหมู่ตรีเสือป่า ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ก็ได้เลื่อนเป็นอำมาตย์โท และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเสือป่าเป็นนายหมวดตรี ขณะนั้นเองพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้ย้ายไปรับตำแหน่งธรรมการมณฑลอยุธยา ซึ่งถือว่าเป็นมณฑลสำคัญ เพราะมีอุปราชเป็นผู้บังคับบัญชาแทนทั้งมีสมุหเทศาภิบาลเหมือนกับมณฑลอื่น ๆ อีกด้วย หนึ่งต่อมา ก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระวิภัชน์วิทยาสาสน์ ขณะนั้นบังเอิญเป็นปีน้ำน้อย เพราะฝนแล้ง (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๖๒) พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์จึงได้รับคำสั่งจากอุปราชให้ไปช่วยปฏิบัติราชการพิเศษเป็นผู้อำนวยการสร้างทำนบ เพื่อกักกันน้ำไว้หล่อเลี้ยงต้นข้าวในเขตอำเภอมหาราช จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ราชการพิเศษที่พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้รับมอบหมายอีกครั้งหนึ่งคือ อุปราชผู้บังคับบัญชามณฑลอยุธยาสั่งให้พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์เป็นผู้รักษาการแทน ในขณะที่มาราชการกรุงเทพ ฯ โดยกล่าวว่า "ครูย่อมมีความรู้รอบตัว จึงสมควรได้รับความไว้วางใจมอบให้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ได้ทุกหน้าที่"

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จตุรถาภรณ์ช้างเผือก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ และ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นนายกองตรีเสือป่า นอกจากนี้ท่านยังได้มีส่วนส่งเสริมกิจการของลูกเสือ และได้รับพระราชทานเข็มเฉพาะวิชาผู้กำกับลูกเสือไว้เป็นเกียรติยศด้วย

การเลื่อนบรรดาศักดิ์ครั้งสุดท้ายของพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ก็คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ท่านได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาในราชทินนามเดิม ถือศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ ตามปกติพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์เป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียร มีสุขภาพดี จึงไม่ใคร่จะมีวันลาวันป่วย จะมีก็เฉพาะลาอุปสมบทและลาป่วยเพียงไม่กี่ครั้งเท่านั้น แต่ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ อันเป็นปีที่ท่านกำลังอยู่ในมัชฌิมวัยอันแข็งแรง คือมีอายุเพียง ๔๐ ปีเศษ ซึ่งพวกฝรั่งตะวันตกเขาถือกันว่าเป็นวัยที่ชีวิตเพิ่งจะเริ่มต้นเท่านั้นเอง พร้อมๆ กับเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคต พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ก็ล้มป่วยลงด้วยโรควัณโรคในหลอดลายเสียง ต้องลาราชการนานถึงเกือบ ๔ เดือน แต่เคราะห์ยังดีอยู่ โรคร้ายได้ยอมพ่ายแพ้แก่นายแพทย์แผนปัจจุบันไปได้อย่างเด็ดขาด ภายหลังที่ได้รับการรักษาพยาบาลอย่างทนอดตาหลับขับตานอนของบุตรภริยา ซึ่งมีอยู่เพียงอย่างละหนึ่งคนเท่านั้น คือ ร.ต.ต. เทพ วิรทัต และคุณหญิงบุนศรภริยาของท่าน พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ต้องลาราชการเป็นเวลานานถึงเกือบ ๔ เดือน ครั้นหายป่วยแล้ว ก็ได้กลับเข้ารับราชการตามเดิมสืบต่อมาจนถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทางราชการก็ได้มีคำสั่งปลดท่านออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ ทั้งนี้เนื่องจากได้มีการยุบมณฑลบางแห่ง

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ชอบกีฬากลางแจ้ง ไม่ว่าจะเป็นผู้เล่นเองหรือเป็นผู้ชมการเล่น หรือเป็นกรรมการตัดสินก็ตาม เพราะฉะนั้น จึงปรากฏในภายหลังว่า พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้เป็นกรรมการแข่งขันกีฬา ตะกร้อ

ว่าว หมากรุก และแบดมินตันอยู่เป็นประจำ และท่านก็ได้กลายเป็นนักกีฬาไทยที่สามารถผู้หนึ่ง เป็นนักตะกร้อฝีเท้าดี และเป็นนักหมากรุกฝีมือเยี่ยม กรมพลศึกษาเคยแต่งตั้งให้ท่านเป็นกรรมการแข่งขันกีฬานักเรียน และนอกจากนั้น ท่านยังได้รับแต่งตั้งจากสมาคมกีฬาไทยให้เป็นกรรมการแข่งขันกีฬาไทยอีกด้วย

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้ครองชีวิตอยู่กับครอบครัว ซึ่งมีคุณหญิงและบุตรชายคนเดียวของท่านมาเป็นเวลานาน ตราบจนกระทั่งวัยชรา ท่านได้ป่วยเป็นโรคทางเดินปัสสาวะพิการเรื้อรังมาเป็นเวลาช้านานกว่า ๑๐ ปี จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๕๐๖ อาการของท่านก็ได้กำเริบขึ้น จนต้องไปรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลกลาง เมื่อได้รับการผ่าตัดแล้ว อาการก็ค่อยทุเลาขึ้น จึงได้กลับมารักษาตัวอยู่ที่บ้าน แต่ก็ต้องไปให้แพทย์ตรวจอาการอยู่ทุกๆ ระยะเวลา ๑๕ วัน จนกระทั่งเห็นว่าสุขภาพแข็งแรงดีขึ้นและสามารถไปไหนมาไหนได้ตามปกติแล้ว แต่ต่อมาในพ.ศ. ๒๕๐๘ อาการของโรคได้กำเริบขึ้นอีก จึงไปรับการรักษาที่โรงพยาบาลทหารเรือ (โรงพยาบาลพระปิ่นเกล้าฯ) ตามคำแนะนำของนายทหารเรือผู้เป็นญาติและเป็นศิษย์ นายแพทย์ได้ช่วยกันรักษาพยาบาลด้วยความเอาใจใส่อย่างใกล้ชิด จนถึงวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ เวลา ๕.๐๐ น. เศษ พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ก็ได้ถึงอนิจกรรมด้วยอาการสงบ สิริอายุได้ ๘๓ ปี ๒ เดือน กับ ๒๐ วัน

พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์มีนิสัยเป็นครูแท้ผู้หนึ่ง ดังจะเห็นได้จากบทความบางเรื่อง ซึ่งท่านเขียนไว้พอยกมาเป็นอุทาหรณ์ดังนี้

เรื่องที่ ๑ วิธีสอนโบราณ

เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๔๒ ซึ่งเป็นเวลาล่วงมาแล้ว ๕๑ ปี ข้าพเจ้าสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครู และรับราชการเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบ (ซึ่งย้ายจากพระบรมมหาราชวังมาตั้งอยู่ ณ วัดมหาธาตุ) ขณะนั้นคุณหลวงประสิทธิอักษรสาร (เทศ) เป็นอาจารย์ใหญ่ ท่านได้กล่าวกับข้าพเจ้าว่า ครูอาจารย์แต่ครั้งโบราณท่านก็มีวิธีสอนเด็กอยู่เหมือนกัน เรียกเป็นคำสั้น ๆ ว่า สระน้ำ ต้นยอ และกอไผ่ และท่านได้ให้อรรถาธิบายดังนี้ เมื่อมีเด็กเข้ามาเรียนใหม่ ครูจะต้องใช้วิธีสระน้ำ ซึ่งได้แก่ความเย็นก่อน คือใช้วิธีปลอบให้เกิดความรักและความสนใจในการเล่าเรียน ให้มีความมานะอดทนต่อการศึกษา และให้มีความขยันหมั่นเพียรไม่ท้อถอย ถ้าหากว่าวิธีปลอบดังกล่าวมาแล้วไม่ได้ผล ก็ให้ใช้วิธีต้นยอ คือใช้วิธียกย่องชมเชยให้เด็กมีจิตใจสูง เพื่อจะได้ปฏิบัติตนให้เป็นไปดังกล่าวในข้อต้น แต่ถ้าหากว่าปลอบก็ไม่เอา ยอก็ไม่ขึ้นทั้งสองอย่างแล้ว ก็ต้องใช้วิธีกอไผ่ คือใช้ไม้เรียวเป็นที่สุด

ตามที่ข้าพเจ้านำเรื่องนี้มาเล่าไว้ในหนังสือเล่มนี้ ก็เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องแปลก แม้จะไม่มีสาระสำคัญสำหรับการสอนในสมัยปัจจุบันก็ตาม แต่ก็เป็นประจักษ์พยานอย่างแจ่มแจ้งชัดว่า ท่านโบราณาจารย์ท่านก็มีหลักการสำหรับสั่งสอนอบรมศิษย์อยู่เหมือนกัน และแม้จะไม่ละเอียดถี่ถ้วนดังในปัจจุบันนี้ก็ตาม แต่ก็นับว่ายังไม่ล้าสมัยเสียทีเดียว เพราะการปลอบ การยกย่องชมเชย และการขู่ลงโทษแก่เด็กนั้น ถ้าหากนำไปใช้ให้เหมาะสมแก่เหตุการณ์แล้ว ก็น่าจะได้ผลดีอยู่บ้าง การปลอบ การยอ และการลงโทษนั้น

ตามทัศนะของข้าพเจ้า ยังเห็นไกลต่อไปอีก คือท่านโบราณาจารย์บางคน ท่านอาจตรวจนิสัยของศิษย์เสียก่อนได้

เรื่องที่ ๒ ความหมายแปลกๆ ของภาษาไทย

ถ้อยคำที่ใช้พูดและเขียนกันอยู่ในเวลานี้ ดูออกจะสับสน และผิดจากหลักภาษาอยู่เป็นอันมาก เช่นคำว่า รัฐบาล แทนที่จะหมายความว่าผู้บริหารการบ้านเมือง แต่คนบางพวกกลับตีความหมายเป็นเหล้าก็มี เช่นถ้อยคำที่ใช้กันในพวกเขาว่า ฟาดรัฐบาลเสียสองแก้ว เป็นต้น ซึ่งหมายความว่า รัฐบาลก็คือเหล้านั่นเอง

คำว่า บริษัท ตามความหมายในหลักภาษาไทยก็ว่า หมู่ หรือบุคคลที่รวมกันทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งแต่สองคนขึ้นไป แต่คนบางพวกหาได้หมายความเช่นนั้นไม่ เช่น ใช้คำพูดว่า ปวดท้องเต็มทีต้องไปบริษัทเป็นต้น ซึ่งหมายความว่าบริษัทก็คือส้วมหรือเว็จนั่นเอง ความจริงแต่ก่อนมา ในพระมหานครหาได้มีส้วมซึม หรือส้วมสาธารณะแพร่หลายอย่างในปัจจุบันนี้ไม่ คงมีแต่บริษัทรับจ้างตั้งส้วมและถ่ายเทอุจจาระ มีชื่อว่าบริษัทออนเหว่ง ซึ่งมีชินเป็นผู้ทำ คนที่ไปถ่ายอุจจาระในสมัยนั้น จึงเลยถือเอาคำบริษัทมาใช้แทนคำว่า ส้วม เสียเลย

คำว่า จิบ ตามปทานกรมของกระทรวงศึกษาธิการก็ว่าเป็นชื่อของขนม หรือเป็นอาการที่ทำให้ริมฝีปากห่อเข้า แต่ในสมัยนี้นำไปใช้แทนคำว่าเกี้ยวก็มี เช่น นางสาวคนหนึ่งจะบอกกับอีกคนหนึ่งว่า แหม ฉันถูกนายคนนั้นแกจิบเสียยกใหญ่ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ตีหม้อ ถ้าจะแยกเป็นสองคำ ตี ตามปทานุกรมก็ว่า โยย รัน รบ ฯลฯ หม้อ ก็หมายความว่าภาชนะอย่างหนึ่ง สำหรับใช้ในการหุงต้มปรุงอาหาร หรือใช้ประกอบในเครื่องยนต์และเครื่องกล เช่น หม้อน้ำ หม้อไฟ เป็นต้น ถ้าจะรวมใช้เป็นคำเดียวกันก็ต้องว่า ตีให้หม้อแตก หรือ ตีหม้อ ที่ทำด้วยดินให้เป็นรูปตามที่ต้องการ แต่หากคนบางพวกในสมัยนี้ ตีความหมายสำหรับคำว่า ตีหม้อ ไปเป็นอีกทางหนึ่ง

คำว่า พ่น อีกคำหนึ่ง ดูเหมือนในสมัยนี้มักจะตีความหมายไปในทางที่ว่าพูดมาก หรือพูดเพ้อเจ้ออะไรทำนองนี้ แต่ที่แท้นั้นคำว่า พ่น ควรจะหมายความว่า ทำวัตถุซึ่งเป็นนามศัพท์ออกจากปากด้วยกำลังลม เช่น พ่นน้ำ พ่นพิษ และพ่นไฟ เป็นต้น หาใช้พ่นคำพูดซึ่งเป็นแต่กิริยานั้นไม่ เหตุฉะนั้นถ้าจะว่ากันไปแล้ว ก็ยังได้ชื่อว่าใช้ไม่ถูกที่อยู่นั่นเอง

นอกจากนี้ยังหวังอยู่ว่า คงจะมีความหมายที่นิยมใช้กันอยู่อันเพียน ๆ ไปจากต้นศัพท์อีกหลายคำ ซึ่งไม่มีเวลาที่จะนึกขึ้นมาเขียนให้ครบถ้วนได้ อนึ่ง คำพูดที่ใช้กันอยู่เป็นสามัญในสมัยก่อน ๆ และสมัยนี้ก็ดี ก็ยังมีคำที่สับสนกันอยู่ไม่น้อยเลย เช่น คำว่า กิน คำเดียวเท่านั้น ยังมีคำใช้แทนได้อีกเป็นหลายคำ เช่น แดก ยัด รับประทาน ฟาด สวาปาม ว่า เขมือบ ฯลฯ เป็นต้น คำว่า ไป ก็มีคำใช้แทนว่า เปิด โกย แจว เชิด ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่ถ้อยคำเพียน ๆ ความหมายที่ถูกต้องทั้งนั้น

ความจริงภาษาไทยของเรา มีที่มาหลายแขนง เช่น มาจากจีนบ้าง เขมรบ้าง รามัญบ้าง แขกบ้าง ญวนบ้าง พม่าบ้าง ฝรั่งบ้าง ฯลฯ เหตุฉะนั้นต้องนับว่าเป็นการเผื่อมากอยู่แล้ว ซ้ำตัวอักษรที่เราใช้อยู่ในภาษา

ไทยก็ยังมีตัวอักษรซ้ำ ๆ กันอยู่หลายตัว เช่น ข, ฃ, ค, ฅ, ฆ, ช, ฌ, ย, ญ, ฑ, ฒ, ฎ, ฐ, ฏ, ฐ, ท, ธ, พ, ภ, ร, ฬ, ส, ศ, ษ, เป็นต้น เหตุฉะนั้นชาวต่างประเทศจึงพากันสั่นหัวและออกปากว่า ภาษาไทยช่างเรียนยากเสียจริง

ฯ พณ ฯ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้เขียนคำไว้อาลัยยืนยันถึงคุณความดีของพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ไว้ในหนังสือที่พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ มีข้อความบางตอนดังต่อไปนี้

"การปฏิบัติงานการศึกษาในสมัยนั้น คงจะลำบากมิใช่น้อย เพราะเงินน้อย และขาดคนผู้ที่มีความสามารถในทางบริหาร และได้รับความไว้วางใจจากเจ้ากระทรวงย่อมจะต้องได้รับแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งหัวหน้าส่วนภูมิภาค เช่น เป็นศึกษาธิการมณฑล เป็นต้น ความมุ่งหมายก็คือขยายงานและเพาะความนิยมให้เกิดขึ้น

"ในระยะหลัง ต่อจากนั้นมา ข้าพเจ้าได้ไปตามท้องที่ ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจังหวัดใกล้เคียงมากมายหลายครั้ง ได้มีโอกาสระลึกถึงเจ้าคุณวิภัชน์ ฯ บ่อย ๆ เหตุหนึ่งคือ ได้ใช้เรือ "วิภัชน์" ซึ่งได้ชื่อมาจากราชทินนามของท่าน อีกเหตุหนึ่งคือได้เห็นโรงเรียนมากมายหลายแห่งตามลำน้ำลำคลอง ส่วนใหญ่เกิดจากฝีมือของท่าน เป็นการวางรากฐานให้การศึกษาแพร่หลายและมั่นคง

"เพื่อระลึกถึงคุณงามความดี และเพื่อแสดงความยินดีที่ท่านเจ้าคุณวิภัชน์วิทยาสาสน์ ได้มีอายุยืนยาวมากว่า ๘๐ ปี คุรุสภาจึงได้

เชิญท่านมาในงานวันครูทุกครั้ง ในฐานะครูผู้อาวุโส แต่ขัดนี้ท่านไม่สามารถจะมาได้แล้ว เราจึงได้แต่ระลึกถึงท่านด้วยความกตัญญูรู้คุณ และขอให้ท่านประสบความสงบสุขในสัมปรายภพนั้นด้วย เทอญ ฯ"

หลวงสำเร็จวรรณกิจ ครูอาวุโสอีกท่านหนึ่ง ได้เขียนคำฉันท์ คนที่ไม่ตาย สดุดีพระยาวิภัชน์วิทยาสาส์นเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ดังนี้

"ชีวิตจะควรค่า นานาประโยชน์ชวน
เกิดมาก็เพื่อก่อ เผล็ดผลอเนกนอง
ใครใคร่จะไว้ชื่อ ใครเช่อสลัดสุน-
เจ้าคุณวิภัชน์ ฯ ผู้ รพรักสมัครเอา
ทรงคุณะวุฒิสม ท่านแท้ภราดร
แน่วแน่ประกฤตงาน เดินแบบระเบียบตาม
ชีพวายมลายร่าง ตาเห็นเสมือนเดือน
ก็เพราะว่าสฤษฎ์มวล ชนะสิ้นอบายผอง
กรณียกิจปอง ทะนุโลกสนองคุณ
คติถือถนัดหนุน ทรศาสน์ก็แสนเขลา
คณะครูสหายเคา- ธุระร่วมสโมสร
อนุกรมวิชากร คุรุพรรคตระหนักนาม
จิรกาลพยายาม คติครูมิรู้เลือน
คุณะสร้างก็คงเตือน บละโลกนิรันดร ฯ"

พระสอนถูกระบอย ครูอาวุโสอีกท่านหนึ่ง ซึ่งเป็นบิดาของผู้เขียนเองก็ได้ปรารภไว้ว่า "การสูญเสียท่านเจ้าคุณวิภัชน์ฯ นับเป็นการสูญเสียครู ผู้เป็นที่รักใคร่ของเพื่อนๆ และลูกศิษย์ทุกๆ รุ่น จริงอยู่ ความตายเป็นปกติธรรมดาแก่ทุกๆ ชีวิต แต่ผลแห่งการกระทำที่ท่านเจ้าคุณได้ทำไว้อันถือว่าเป็นคุณงามความดี ซึ่งท่านได้สร้างสมไว้ในระหว่างที่ยังดำรงชีวิตอยู่นั้น ย่อมจะเป็นเครื่องหมายฝังแน่นอยู่ในความทรงจำของมิตรสหาย ศิษยานุศิษย์ และผู้คุ้นเคยตลอดกาลนาน"

หนังสือประวัติครูนี้ แต่งขึ้นเป็นที่ระลึกในงานวันครู พระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ได้มีส่วนช่วยเหลือในงานวันครู คือได้รับเชิญจากคุรุสภาในฐานะครูอาวุโสให้มากล่าวนำสวดคำฉันท์ระลึกคุณบูรพาจารย์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ แต่ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ อาการของโรคกำเริบมากขึ้นจนไม่สามารถรับเชิญมาปฏิบัติหน้าที่ครูอาวุโสได้เช่นเคย คุรุสภาจึงได้เชิญครูอาวุโสอื่นมาปฏิบัติหน้าที่แทนต่อไป

(ในการเรียบเรียงนี้ ผู้เขียนได้อาศัยข้อความจากประวัติสังเขปและจากคำไว้อาลัยของบางท่านในหนังสือซึ่งพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพพระยาวิภัชน์วิทยาสาสน์ ตลอดจนการได้ถาม ร.ต.ต. เทพ วิรทัต บุตรของท่าน จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย)

เรืองอุไร กุศลาสัย

หลวงแจ่มวิชาสอน

(แจ่ม นิยมเหตุ)

พ.ศ. ๒๔๓๑—๒๕๐๘

หลวงแจ่มวิชาสอน เกิดเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ตรงกับวันพุธ ขึ้น ๑๐ ค่ำเดือน ๘ หลัง ปีชวด ที่ตำบลบ้านใหญ่ อำเภอบางสะรุง จังหวัดลพบุรี เป็นบุตรคนที่ ๕ ในจำนวน ๖ คน ของขุนประเวศวารี (แห นิยมเหตุ) และนางประเวศวารี (ไข่ นิยมเหตุ) ขณะที่บิดามารดาไปทำการค้าขายอยู่ ณ ที่นั้น (ขุนประเวศวารี รับราชการในตำแหน่งหัวหน้าฝ่ายหลวง เมื่อออกจากราชการแล้ว ได้ประกอบอาชีพค้าขายทางเรือระหว่างบ้านเดิมตำบลวัดสังข์กระจาย อำเภอบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี กับจังหวัดลพบุรี หลวงแจ่มวิชาสอนจึงถือกำเนิดที่บ้านคนชอบพอกันกับบิดา ณ จังหวัดลพบุรี)

เมื่ออายุได้ ๙ ขวบ บิดาได้นำไปฝากเรียนวิชาเบื้องต้นกับพระปลัดเจิง วัดสังข์กระจาย แล้วไปเรียนต่อที่โรงเรียนวัดราชบูรณะสอบได้ประกาศนียบัตรประโยคมัธยมสามัญเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๔๖ ต่อมาได้ไปเข้าเรียนที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์วัดเทพศิรินทร์ หลวงแจ่มวิชาสอนได้รับประกาศนียบัตรประโยคครูประถม (ป.ป.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ และประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม (ป.ม.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

หลวงแจ่มวิชาสอน

หลวงแจ่มวิชาสอนเริ่มเข้ารับราชการในตำแหน่งครูผู้ก หัดโรงเรียนผู้กหัดอาจารย์และโรงเรียนมหาดเล็ก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาก็ได้ย้ายไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ คือ โรงเรียนวัดนวลนรดิส โรงเรียนผู้กหัดครูมูล "ราชบูรณะ" เป็นว่าที่ครูใหญ่โรงเรียนวัดวินัยชำนาญ (วัดเทพผลู) เป็นครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ เป็นผู้ช่วยครูใหญ่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ย้ายไปเป็นอาจารย์ประจำกองสอบไล่ กรมวิชชาธิการ และในปีนั้นเองก็ได้รับแต่งตั้งให้ไปรักษาการตำแหน่งหัวหน้ากองโรงพิมพ์ชั่วคราว และเมื่อกองโรงพิมพ์ได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕ หลวงแจ่มวิชาสอนก็ได้เป็นครูใหญ่โรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวชด้วย ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้ย้ายกลับมาเป็นอาจารย์ประจำกองสอบไล่อีก ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกสอบไล่ กองวิชาการ กรมศึกษาธิการ ในพ.ศ. ๒๔๗๗ และได้รับราชการมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๒ จึงได้ลาออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญ รวมเวลารับราชการ ๓๕ ปี ๗ เดือน

หลวงแจ่มวิชาสอนได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์ตามลำดับดังนี้ เป็นรองอำมาตย์ตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นรองอำมาตย์โทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นรองอำมาตย์เอกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ และครั้งสุดท้ายเป็นอำมาตย์ตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ยศทางลูกเสือ เป็นผู้กำกับเอกกองลูกเสือที่ ๔ (บ้านสมเด็จฯ) และเป็นหัวหน้าหน่วยอนุสภากาชาดโรงเรียน

บ้านสมเด็จฯ ด้วย ส่วนยรรดาศักดินั้นเป็นขุนแต่มวิชาสอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ และเป็นหลวงในราชทินนามเดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่หลวงแต่มวิชาสอนได้รับพระราชทาน คือ จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ และจตุรถาภรณ์ช้างเผือก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ เหรียญบรมราชาภิเศก (เงิน) รัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญบรมราชาภิเศก (เงิน) รัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เหรียญกาชาดสมนาคุณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ เหรียญ สมโภชพระนครครบรอบ ๑๕๐ ปี เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ และเหรียญลูกเสือสดุดี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖

หลวงแต่มวิชาสอนได้อุปสมบทเมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ณ วัดสังข์กระจาย อำเภอบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี มีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นพระอุปัชฌาย์ รวมเวลาอุปสมบท ๑๒๓ วัน

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ หลวงแต่มวิชาสอนได้ทำการสมรสกับนางสาวผิน นิงสานนท์ บุตรหลวงและนางพินิจโภคากร มีบุตรหญิงด้วยกัน ๒ คน คือ นางทิพย์ นิยมเหตุ และนางกฐิน กุยยกานนท์

หลวงแต่มวิชาสอนในขณะที่รับราชการในหน้าที่ครู ได้อุทิศเวลาให้แก่การศึกษา พยายามอบรมสั่งสอนศิษย์ด้วยความเอาใจใส่อย่างดียิ่ง ที่กล่าวเช่นนี้ก็เนื่องด้วยผู้เขียนเคยรับราชการร่วมกับหลวงแต่มวิชาสอนมาตั้งแต่โรงเรียนมัธยมวัดอนงค์จนถึงโรงเรียนบ้านสมเด็จฯ เป็นเวลาถึง ๑๐ ปีเศษ และแม้ผู้เขียนจะได้ย้ายไปรับราชการที่อื่นจนกระทั่งออกจากราชการแล้ว ก็ยังคงติดต่อกับหลวงแต่มวิชาสอนและครอบครัวตลอดมา นับเป็น

เวลา ๕๐ ปีเศษ ขณะเมื่อหลวงแจ่มวิชาสอนดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ (พ.ศ. ๒๔๕๔—พ.ศ. ๒๔๕๗) ท่านมาโรงเรียนแต่เช้าและกลับเย็น ๆ เป็นกิจวัตรทุก ๆ วัน เพื่อดูแลปกครองนักเรียนโดยทั่วถึงก่อนเข้าห้องเรียน และกลับภายหลังเมื่อนักเรียนกลับบ้านหมดแล้ว เวลาเข้าห้องประชุมสุดสัปดาห์ (หยุดวันเสาร์ครึ่งวัน วันอาทิตย์เต็มวัน) ท่านจะเป็นผู้อบรมสั่งสอนนักเรียนด้วยตนเองเสมอ โดยสั่งสอนให้นักเรียนเป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษา เพื่อมีวิชาความรู้ประดับตน ให้มีความประพฤติเรียบร้อย มีศีลธรรมอันดี ถ้ามีแต่ความรู้แต่ความประพฤติไม่ดีก็ใช้ไม่ได้ จะไปตรงกับสุภาษิตที่ว่า “ความรู้ท่วมหัว เอาตัวไม่รอด” ในเรื่องความประพฤติ ศีลธรรมจรรยาของนักเรียนนั้น หลวงแจ่มวิชาสอนมีความห่วงใยมากถึงกับเข้าช่วยครูประจำชั้นสอนวิชานี้ด้วยตนเอง

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางราชการได้ยุบโรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ไปรวมกับโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา รับนักเรียนทั้งประจำและเช้าไปเย็นกลับ หลวงแจ่มวิชาสอนได้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่และเป็นเจ้าคณะนักเรียนประจำด้วย ก็ต้องเพิ่มความเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขอบรมสั่งสอนนักเรียนมากขึ้น เพราะมีนักเรียนเล็กใหญ่ปนกัน มาจากที่ต่างกัน นิสัยใจคอไม่เหมือนกัน บางคราวนักเรียนเกิดเจ็บป่วยในเวลาค่ำคืนก็ต้องดูแลรักษากันจนดึกดื่นก็มี ท่านได้พยายามปกครองดูแลมาด้วยความเรียบร้อย นับว่าท่านได้ดำรงตนเป็นครูแท้คนหนึ่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๒ หลวงแม่นวิชาสอนได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าแผนกสอบไล่ กองวิชาการ กรมศึกษาธิการ แผนกสอบไล่นี้มีงานที่ต้องรับผิดชอบมาก เป็นต้นว่าต้องรับสมัครสอบ ออกข้อสอบ และจัดการสอบทั้งนักเรียนสามัญ อาชีวะ และฝึกหัดครูชั้นประโยคต่าง ๆ ตลอดจนตรวจข้อสอบทั่วราชอาณาจักร อนึ่ง แผนกสอบไล่นี้ต้องติดต่อประสานงานในการสอบไล่กับกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิแขนงวิชาต่าง ๆ บางท่านเป็นผู้มีอาวุโสกว่าหลวงแม่นวิชาสอน บางท่านเคยเป็นครูอาจารย์ของท่านก็มี ผู้เขียนได้ทราบว่าท่านผู้ใหญ่เหล่านั้นได้กล่าวชมเชยว่าหลวงแม่นวิชาสอนเป็นผู้มีความสามารถในหน้าที่เป็นอย่างดี ปฏิบัติราชการโดยเคร่งครัดมิได้เห็นแก่หน้าผู้ใด รักษาระเบียบวินัย แต่ในทางส่วนตัวแล้วก็ให้ความเคารพนับถือในฐานเป็นผู้มีอาวุโสและครูอาจารย์ ส่วนผู้ที่อยู่ในบังคับบัญชา หลวงแม่นวิชาสอนก็ปกครองอย่างเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ใช้พระเดชแต่ใช้พระคุณ จึงเป็นผู้ที่ได้รับความยกย่องความเคารพนับถือจากผู้ที่อยู่ในบังคับบัญชาเป็นอันมาก ราชการในหน้าที่ซึ่งต้องรับผิดชอบมาก ได้ดำเนินมาด้วยดีตลอดอายุราชการของ หลวงแม่นวิชาสอน

หลวงแม่นวิชาสอนเป็นผู้มีนิสัยสนุกสนานร่าเริง สุภาพเรียบร้อย คบคนได้ทุกชั้นวรรณะ มีนิสัยซื่อสัตย์สุจริต ไม่เคยเอารัดเอาเปรียบผู้ใด มีใจเอื้อเฟื้อช่วยเหลือแก่คนทั่วไป จึงเป็นที่ชอบพอรักใคร่ของผู้ที่มาคบหา

สมาคมด้วยเป็นอย่างมาก หลวงแจ่มวิชาสอนชอบไปทัศนาจรตามจังหวัดต่าง ๆ เพื่อศึกษาหาความรู้ ท่านเคยบอกกับผู้เขียนว่ายังเหลืออีกไม่กี่จังหวัดที่ท่านยังไม่ได้ไป ฉะนั้นท่านจึงเป็นผู้รู้ประวัติของจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทยเป็นอย่างดี นอกจากไปทัศนาจรภายในประเทศแล้ว ท่านยังถือโอกาสไปนมัสการสังเวชนียสถาน ณ ประเทศอินเดียอีกด้วย การไปทัศนาจรบ่อยครั้งทำให้หลวงแจ่มวิชาสอน ได้เป็นผู้รู้จักคุ้นเคยกับบุคคลทั่วไปอย่างกว้างขวาง

ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๐ หลวงแจ่มวิชาสอน ผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ครั้งหนึ่งได้ป่วยเป็นโรคฟันมีอาการเหงือกบวมและโลหิตออกตามไรฟัน จมื่นสิทธิแสนยารักษ์แพทย์ประจำโรงเรียนบ้านสมเด็จ ฯ ได้รักษาจนหาย และมอบตำราทำยาสีฟันให้แก่หลวงและนางแจ่มวิชาสอนปรุงขึ้นจำหน่าย หลวงแจ่มตั้งชื่อยาขนานนี้ว่า ยาสีฟันวิเศษนิยม มีคุณภาพทัดเทียมกับยาสีฟันต่างประเทศ จึงมีผู้นิยมใช้กันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านจงตรงกับคำขวัญที่ว่า "ไทยทำไทยใช้" นับว่าเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว ช่วยให้รัฐได้สงวนเงินตราต่างประเทศไว้บ้าง

หลวงแจ่มวิชาสอนเป็นผู้ยึดมั่นในพระพุทธศาสนา เชื่อบุญเชื่อกรรม ฉะนั้นในชีวิตของท่านจึงประกอบแต่กรรมดีเสมอมา กิจวัตรประจำวันของท่าน คือ ทำบุญใส่บาตรแด่พระภิกษุสงฆ์วันละหลาย ๆ รูปตลอดชีวิต เมื่อย้ายจากโรงเรียนบ้านสมเด็จ ฯ ไปอยู่บ้านเดิมที่คลองบางกอกใหญ่ ก็มศรัทธาทอดกฐินทางเรือ ทั้งวัดในกรุงและต่างจังหวัดทุกปี ต่อมาได้ย้าย

ภูมิลำเนามาอยู่ที่อำเภอพระโขนง จังหวัดพระนคร ก็มีศรัทธารับเป็นเจ้าภาพ
บวชพระทุก ๆ ปี นอกจากนี้ท่านยังได้ช่วยเหลือในกิจการศึกษา กิจการลูกเสือ
เกื้อกูลพระศาสนา และบำเพ็ญกุศลสาธารณประโยชน์เป็นอันมาก เฉพาะที่
ผู้เขียนพอจะจำได้มีดังต่อไปนี้

ยกที่ดินเนื้อที่ ๒ งานเศษ ตำบลวัดสังข์กระจาย อำเภอบางกอกใหญ่
จังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นที่บ้านเดิม ถวายเป็นที่ธรณีสงฆ์วัดสังข์กระจาย และ
ยกอาคารบ้านเรือน ๓ หลัง ให้แก่กระทรวงศึกษาธิการตั้งเป็นโรงเรียน
พร้อมทั้งออกทุนทรัพย์ต่อเติมอาคารและทาสีให้ด้วย

สร้างประตูและกำแพงหอสมุดอุดมพิทยา วัดอนงคาราม จังหวัดธนบุรี

สร้างศาลาหลังหนึ่ง ถวายวัดธาตุทอง ถนนสุขุมวิทย์ จังหวัดพระนคร

บริจาคทรัพย์สร้างพระอุโบสถวัดสารนาถ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง
ร่วมกับพระมหารัชชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ เป็นประธาน

บริจาคทรัพย์สร้างพระอุโบสถและกุฏิสงฆ์ วัดในจังหวัดศรีสะเกษ

บริจาคทรัพย์ซื้อที่ดินประมาณ ๑๐๐ ไร่ ตำบลปากช่อง อำเภอปากช่อง
จังหวัดนครราชสีมา ถวายเป็นที่สร้างวัดวชิราลงกรณ์ และน้อมเกล้า ฯ ถวาย
ที่ดินเนื้อที่ ๔ ไร่ ตำบลบางแค อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี โดยเสด็จ
พระราชกุศล เพื่อให้คณะกรรมการจัดการขายเป็นทุนในการสร้างพระอุโบสถ
และเสนาสนะวัดวชิราลงกรณ์ด้วย นอกจากนี้ ยังได้น้อมเกล้า ฯ ถวายที่ดิน
เนื้อที่ ๓ งานเศษ ตำบลหนองค้างพลู อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี

โดยเสด็จพระราชกุศล เพื่อพระราชทานให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ ขาย นำเงินมาสร้างโรงเรียนวชิราลงกรณ์

น้อมเกล้า ฯ ถวายที่ดินเนื้อที่ ๒ ไร่เศษ ตำบลบางแค อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่สมาคมต่อต้านโรคมะเร็ง ในพระบรมราชูปถัมภ์

บริจาคทรัพย์ซ่อมแซมโรงเรียนวัดประยูรวงศ์ จังหวัดธนบุรี ซึ่งประสบภัยทางอากาศเมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ ให้คืนสู่สภาพเดิม

บริจาคทรัพย์สร้างโรงเรียนประชาบาลหลังหนึ่งที่วัดไทร อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี

ยกที่ดินเนื้อที่ ๑๐ ไร่เศษ ตำบลมหาชัย อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เพื่อสร้างค่ายลูกเสือ กับบริจาคทรัพย์เป็นค่าก่อสร้างค่ายอีก ๒๐,๐๐๐ บาท และทางจังหวัดสมุทรสาครได้ตั้งชื่อค่ายลูกเสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ว่า "ค่ายมหาชัย แห่มวิชาสอน"

บริจาคทรัพย์จำนวน ๑๐,๐๐๐ บาท เป็นค่าก่อสร้างอาคารหลังหนึ่งในบริเวณค่ายลูกเสือวชิราวุธ ตำบลบางพระ อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี

อนึ่ง เมื่อหลวงแห่มวิชาสอน ได้ไปป่วยอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และโรงพยาบาลศิริราช ก็ได้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์บำรุงโรงพยาบาลแห่งละ ๑๐,๐๐๐บาท กับติดเครื่องปรับอากาศสำหรับห้องที่ท่านป่วยอยู่ให้แก่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ด้วย

หลวงแม่มวิชาสอน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ได้เคยปรารภกับผู้เขียนอยู่เสมอว่าเงินจากองค์การช่วยเพื่อสมาชิกคุรุสภา (ช.พ.ค.) ที่จะได้รับจากคุรุสภาก็ดี เงินบำเหน็จบำนาญที่จะได้รับจากทางราชการก็ดี ท่านคิดจะอุทิศให้แก่กองการกุศล และสร้างศาลาอีกหลังหนึ่งถวายวัดสังฆกระจายอันเป็นวัดที่ท่านเป็นผู้อุปการะ เคยศึกษาเล่าเรียนเบื้องต้นและอุปสมบทด้วย ครั้นเมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้วผู้เขียนจึงแจ้งเรื่องนี้กับนางผิน แม่มวิชาสอน ภรรยาของท่านให้ทราบ นางผิน แม่มวิชาสอน ผู้มีจิตศรัทธาอันแรงกล้าดุจเดียวกับหลวงแม่มวิชาสอน จึงนำเงิน ช.พ.ค. ที่ได้รับจากคุรุสภา จำนวนสี่หมื่นบาทเศษ มอบให้แก่คุรุสภาเพื่อสมทบทุนมูลนิธิช่วยการศึกษาบุตรสมาชิกคุรุสภา และมอบเงินบำเหน็จตกทอดที่ได้รับจากทางราชการรวมกับเงินฌาปนกิจที่ได้รับจากพุทธสมาคม จำนวนห้าหมื่นบาทเศษ ให้แก่กรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ตั้งเป็นทุนการศึกษาแก่นักเรียนที่ขาดแคลน ส่วนการก่อสร้างศาลาเพื่อถวายวัดสังฆกระจายนั้น นางผิน แม่มวิชาสอน ได้มอบเงินสี่แสนบาทเศษ ถวายพระอริยศีลาจารย์เจ้าอาวาสวัดสังฆกระจายดำเนินการก่อสร้างเสร็จแล้ว นับว่า นางผิน แม่มวิชาสอน ได้สนองกุศลเจตนาของหลวงแม่มวิชาสอน ตามที่ตั้งปณิธานไว้ทุกประการ ควรได้รับการสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง

หลวงแม่มวิชาสอนป่วยเป็นวัณโรคปอดอย่างแรง ถึงแก่กรรมที่โรงพยาบาลโรคปอด จังหวัดนนทบุรี เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ รวมอายุได้ ๗๖ ปี ๑๑ เดือน ๒๕ วัน

หลวงแม่วิชาสอน ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ได้ทำหน้าที่ครูที่ดี เป็นข้าราชการที่ดี เป็นพุทธมามกะที่ดี เกื้อกูลพระศาสนา เป็นพลเมืองดี ช่วยเหลือทางราชการ และบำเพ็ญบุญกุศลสาธารณประโยชน์ตามกำลังความสามารถเท่าที่จะทำได้ นับว่าเป็นผู้มีเกียรติประวัติอันดีงาม ควรเป็นตัวอย่างแก่ครูและอนุชนรุ่นหลัง ๆ จะได้ถือเป็นแบบอย่างต่อไป.

ชอบ ทวีโภค

นายเจือ ฉั่วประยูร

พ.ศ. ๒๔๓๕ — ๒๕๐๖

ท่านผู้อ่านอาจเกิดความรู้สึกแปลกใจบ้างไม่มากก็น้อย เมื่อได้อ่านประวัติของนายเจือ ฉั่วประยูร จบลง เพราะนายเจือไม่มียศถาบรรดาศักดิ์ ไม่มีเหรียญตราแสดงความดีความชอบทางราชการ ไม่เคยมีชื่ออยู่ในกลุ่มนักบริหารการศึกษาอย่างครูบาอาจารย์คนอื่น ๆ ที่คณะกรรมการเคยตีพิมพ์เรื่องราวของท่านมาในหนังสือประวัติครู ไม่เคยแสดงข้อคิดเห็นที่ระยิบระยับเป็นแนวปฏิบัติในเรื่องการศึกษา ไม่เคยแต่งตำรับตำราให้นักเรียนศึกษาเล่าเรียนแม้แต่เล่มเดียว แต่เป็นเรื่องของครูธรรมดา ๆ คนหนึ่ง ซึ่งได้อุทิศเวลาให้แก่การสั่งสอนอบรมลูกศิษย์ถึงกึ่งศตวรรษ นับว่าจะหาครูคนใดมาเทียบเคียงได้ยากมาก มีผู้กล่าวกันว่าชีวิตครูเป็นชีวิตที่น่าเบื่ออย่างยิ่ง อย่างไรก็อย่างนั้น เช้าขึ้นมาโรงเรียน คลุกคลีอยู่กับเด็ก ต้องพูด ต้องสอน ต้องอบรมว่ากล่าวปากเปียกปากแฉะอยู่ตลอดเวลา จนกว่าโรงเรียนจะเลิก เย็นกลับบ้าน เช้าก็มาอีก จำเจซ้ำซากวันแล้ววันเล่า ปีแล้วปีเล่า สอนพ่อแล้วก็มาสอนลูก บางทีก็อาจได้สอนถึงหลานต่อไปอีกด้วย เมื่อนักเรียนสอบไล่ได้ผ่านไปพวกหนึ่ง พวกอื่นก็โผล่เข้ามาอีก ไม่รู้จักจบจักสิ้น ฉะนั้นผู้ใดก็ตามที่สามารถยืนหยัดอยู่ในกลุ่มเด็กนักเรียนมาได้ถึง ๕๐ ปีเต็ม ผู้นั้นย่อมควรแก่การยกย่องเป็นแน่แท้

นายเจือ ฉั่วประยูร

สิ่งที่นับว่าประหลาดอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับตั้งแต่นายเจ๊อย่างเข้าไปในโรงเรียนอัสสัมชัญ ตั้งแต่เป็นเด็กชายเจ๊อ อายุ ๙ ขวบ เข้าเรียนชั้น ๑ ได้เลขประจำตัว ๑๗๐๘ เป็นต้นมา จนจบชั้น ๙ จนกระทั่งกลายเป็นครูเจ๊อสอนอยู่ชั้น ก. ข. (เตรียมประถม) ต่อมาได้รับการยกย่องให้เป็นครูอาวุโส รับผิดชอบหมวดวิชาภาษาไทยชั้นเตรียมอุดมศึกษาทั้งหมด และถึงแก่กรรมในหน้าที่ครั้งสุดท้าย นายเจ๊อมิได้จากโรงเรียนอัสสัมชัญไปไหนเลย น่าจะกล่าวได้ว่านายเจ๊อเกิดและตายในโรงเรียนอัสสัมชัญนั่นเอง ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจพอใช้

นายเจ๊อ ฉั่วประยูร เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๕ เป็นบุตรคนที่ ๔ ในจำนวน ๗ คนของนายคิเฮงและนางสุดใจ เกิดในย่านสำเพ็ง ซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่ของชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นชีวิตของนายเจ๊อจึงเกี่ยวข้องใกล้ชิดกับพวกจีนมาตั้งแต่เล็กแต่น้อย ความเป็นอยู่ของครอบครัวอยู่ในเกณฑ์ดี พ่อแม่ทะนุถนอมเลี้ยงดูอย่างดี ชนิดที่เรียกว่าร้อนมิให้ไต่ไรมิให้ตอม ไม่ให้ถูกแดดถูกลม และอบรมสั่งสอนอย่างเข้มงวดกวดขันจนนายเจ๊อเป็นคนเรียบร้อย เหมือนผ้าพับไว้ เมื่อตอนเด็ก ๆ มีรถจักรยานตกเข้ามาขายในกรุงเทพฯ ใหม่ ๆ เด็กชายเจ๊ออยากจะขี่รถจักรยานกับเขาบ้าง พอเอ่ยปากขอก็ถูกดุเป็นการใหญ่ ไม่มีใครที่จะยอมให้ลูกชายเสี่ยงกับการถลอกปอกเปิก แข้งขาหัก เพราะฉะนั้นถ้าหากจะไปไหนมาไหนก็ต้องนั่งรถม้าแทนการขี่จักรยานตามที่ปรารถนาไว้

ตามธรรมดาของผู้ที่มั่งคั่งร่ำรวยย่อมอยากจะให้ลูกหลานของตนได้ศึกษาเล่าเรียนเสียตั้งแต่เล็ก ๆ แทนที่จะให้เที่ยวซุกซนตามวิสัยเด็ก เพราะฉะนั้นผู้ปกครองของเด็กชายเจอจึงจ้างครูมาสอนพิเศษที่บ้าน พอได้เรียงได้ราวบ้างแล้ว ก็นำไปฝากเรียนที่โรงเรียนเบญจมราชูทิศที่โรงเลี้ยงเด็ก (ต่อมาได้ชื่อว่าโรงเรียนเบญจมราชูทิศ) เมื่อเด็กชายเจอมีอายุได้ ๙ ขวบ ผู้ปกครองได้นำเด็กชายเจอไปเข้าเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญ เด็กชายเจอมีความรู้มาบ้างแล้วจึงได้เข้าเรียนชั้น ๑ เลยทีเดียว และเรียนเรื่อยมาจนจบชั้น ๙ ซึ่งปรากฏว่ามีน้อยคนที่จะเรียนจบ เพราะนอกจากจะเรียนยากแล้ว พอสอบได้ชั้น ๓ หรือชั้น ๔ ก็มีบริษัทห้างร้านมาจองตัวบ้างไปทำหน้าที่เสมียนพนักงาน แม้ทางราชการเองก็อยากได้นักเรียนอัสสัมชัญไปทำหน้าที่ล่ามในหน่วยงานที่มีปรกษาหรือมีอธิบดีเป็นชาวต่างประเทศ

ระหว่างที่ศึกษาอยู่ นายเจอได้รับการยกย่องว่าเป็นนักเรียนที่เรียนดีเป็นคนสุภาพเรียบร้อยมาก เพราะได้รับการอบรมอย่างดีมาจากบ้านดังกล่าวแล้ว เรียบร้อย ไม่ชอบเล่นกีฬา ไม่กระโดดโลดเต้นเหมือนเด็กผู้ชายทั่วไป แต่งตัวก็สวยงาม จนกระทั่งเพื่อนฝูงรุ่นราวคราวเดียวกันชอบล้อว่าเป็นผู้หญิง เรียกคุณย่าบ้าง แม่พริ้งบ้างไปตามเรื่อง เมื่อสำเร็จการศึกษาออกมาเป็นครู ครูเจอจึงเป็นครูที่มีความประพฤติและความเป็นอยู่อื่น ๆ ที่นักเรียนทั้งหลายพึงจะยึดถือเป็นแบบฉบับได้โดยสมบูรณ์

นักเรียนอัสสัมชัญรุ่นเดียวกันกับครูเจอที่สำเร็จการศึกษาแล้วบางท่านก็ไปประกอบอาชีพทางการค้า บางท่านก็ไปรับราชการ ที่ผู้รับราชการจนได้

รับพระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในวงราชการมีอยู่หลายท่าน อาทิเช่น พันเอก พระยาศรีวิศาลวาจา (เทียนเหลียง ฮุนตระกูล) พลตำรวจเอกอดุลย์ อดุลย์เดชรัส (นามเดิมว่าขัตร พึ่งพระคุณ) พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร (ก๊าค วัชโรทัย) และพระพิทยานุกร (ส้วน นวราช) เป็นต้น แต่ไม่ว่าเพื่อนฝูงรุ่นราวคราวเดียวกันจะออกไปรับราชการจนได้ดิบได้ดีเป็นใหญ่เป็นโตอย่างไร หรือไปประกอบอาชีพทางการค้าขายจนมั่งคั่งร่ำรวยแค่ไหนก็ตาม นายเจือกลับไม่สนในอาชีพนั้น ๆ เลย อาชีพที่นายเจือเลือกแล้วได้แก่อาชีพครู และเป็นครูในโรงเรียนอัสสัมชัญที่ตนรักแต่อย่างเดียวเท่านั้น คนที่สมัครใจเป็นครูมาตั้งแต่ต้นนั้นย่อมหาได้ยากยิ่งเท่าที่พบเห็นมามักจะเป็นครูเพราะความจำเป็น ไม่ทราบจะไปประกอบอาชีพอะไรอย่างหนึ่ง เป็นครูแบบตกกระไดพลอยโจนอย่างหนึ่ง และเป็นครูแบบอาศัยเป็นศาลาพักร้อน เพื่อจะโผไปสู่อาชีพอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่นายเจือเป็นครูโดยใจรัก นายเจือเกิดมาเพื่อเป็นครูเจือแต่อย่างเดียว ทั้ง ๆ ที่ฐานะความเป็นอยู่ของครูเจือเปิดโอกาสให้เลือกอาชีพได้หลาย ๆ อาชีพ นี่เป็นเรื่องที่ค่อนข้างแปลกอีกเรื่องหนึ่ง

ครูเจือสมัครใจเข้าสู่อาชีพครู หากินกับชอล์กและกระดานดำ โดยมิได้มีประกาศนียบัตรทางครูแม้แต่แผ่นเดียว ไม่ว่าจะเป็นประกาศนียบัตรครูมูล ครูประถม หรือครูมัธยม ไม่เคยแม้แต่จะผ่านโรงเรียนฝึกหัดครู แต่ก็ได้รับการยกย่องชมเชยจาก อธิการ และ คณะอาจารย์ชาวต่างประเทศ

แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญ ตลอดจนลูกศิษย์ลูกหาทั้งหลายว่า ครูเจือเป็นครูที่ดีเยี่ยมคนหนึ่ง ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะอุปนิสัยและความตั้งใจจริงของผู้ที่เป็นครูมาแต่กำเนิดก็ได้ มีบางท่านกล่าวว่า ผู้ที่มีนิสัยเป็นครูนั้นเปรียบเสมือนเหล็กเนื้อดีเมื่อเป็นมีดแล้วย่อมมีความคมอยู่ในตัว ไม่จำเป็นจะต้องเอาไปชุบอีกก็คม แต่ถ้ายิ่งเอาไปชุบเข้าด้วยแล้วก็ยิ่งคมมากขึ้น ส่วนเหล็กไม่ดีแม้จะเอาไปชุบสักเท่าไร ก็คมอยู่เพียงชั่วขณะเท่านั้น แล้วก็บิ่นก็ยู่หรือทื่อไปตามธรรมชาติของเหล็กไม่ดี เหมือนกับผู้ที่ไม่มีนิสัยเป็นครูแม้จะผ่านโรงเรียนฝึกหัดครู หรือได้ประกาศนียบัตรทางครูสูงสักเพียงไร ก็เป็นครูที่ดีไม่ได้อยู่นั่นเอง

ครูเจือเข้าเป็นครูฝึกหัดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ สอนชั้น ก.ข. ก่อน โดยเป็นเพียงครูช่วยสอนเท่านั้น ต้องมีครูพี่เลี้ยงคอยช่วยแนะนำครั้นเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่หนึ่งขึ้น พวกอาจารย์ชาวฝรั่งเศสถูกเรียกตัวกลับไปประจำการในทวีปยุโรป ครูเจือจึงต้องรับภาระสอนชั้นสูงขึ้นทุกทีจนถึงชั้น ๔ ต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นครูพิเศษสอนภาษาไทยชั้นมัธยมปีที่ ๗-๘ ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ครูเจือได้รับการยกย่องให้เป็นอาจารย์อาวุโส รับผิดชอบในหมวดวิชาภาษาไทยชั้นเตรียมอุดมศึกษาทั้งแผนกอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จนถึงขั้นปลายแห่งชีวิต

ตลอดชีวิตของการเป็นครู ครูเจือได้รับการยกย่องจากผู้ยังคับบัญชาว่า เป็นผู้ที่ขยันขันแข็งอย่างหาตัวจับได้ยาก ไม่เคยลากิจอันไม่จำเป็น และ

ไม่ใคร่ป่วยไข้ถึงขนาดต้องลาพัก ยินดีเข้าทำการสอนแทนครูอื่น ๆ ที่ไม่ได้มาทำการสอนโดยไม่เกี่ยงงอน ถือเอางานของโรงเรียนเป็นใหญ่ แม้ภายหลังในวัยชราอายุเกือบ ๗๐ แล้ว โรงเรียนอนุญาตให้พักการสอนประจำแต่ครูเจือก็มิได้เอาเปรียบ คงไปโรงเรียนทุกวัน และพยายามเข้าสอนแทนครูขาดอยู่เสมอ จนเป็นที่ประจักษ์แก่ครูบาอาจารย์และนักเรียนทั่วไป ครูเจือไม่ใช่จะเป็นครูที่ขยันไปโรงเรียนเท่านั้น แต่ขยันในการปฏิบัติหน้าที่ครูทีเดียว ซื่อสัตย์ต่อหน้าที่อย่างดีเยี่ยม ก่อนเข้าทำการสอนได้เตรียมการสอนเป็นอย่างดี สอนแล้วตรวจแบบฝึกหัดนักเรียนทำอย่างละเอียดถี่ถ้วน ไม่ใช่ลักแต่ว่าผิดถูกผิดผิด หรือเขียนคำว่า ตรวจแล้ว เท่านั้น ดังจะเห็นได้จากคำไว้อาลัยที่เพชฎาจารย์ฮิวเบิร์ตเขียนไว้ ดังต่อไปนี้

"All those who have known Master Chua agree to say that the outstanding mark of his character was his absolute faithfulness to duty. He has been a teacher in the Assumption College for over fifty years. And for over fifty years he has been preparing and giving his lessons, and correcting the boys' exercise-books with always the same full attention, and the same devotion to duty as on the very first day.

The boys willingly listened to his advice, for, though his personality was not an outstanding one, they held him in high esteem, because they saw he practised what he taught. He always acted according to his conscience, and would never knowingly do a thing that he looked upon as evil, even in light matter....."

ได้กล่าวมาแล้วว่า ในวัยเด็ก ครูเจือได้รับการอบรมมาอย่างดี มีกริยามารยาทเรียบร้อยแบบผ้าพับไว้ จนดูคล้ายเป็นเด็กหญิงไม่ใช่เด็กชาย เมื่อครูเจือเป็นครู จึงเป็นครูที่สุภาพเรียบร้อยอยู่เช่นเดิม ไม่พูดมาก ระมัดระวังเป็นนักฟังที่ดี ไม่ใช่นักพูด แต่ในขณะเดียวกันนั้น ครูเจือเป็นผู้ที่สนใจในการพลศึกษาอยู่ไม่น้อย มีฝีมือทางหมัดมวยและยูโดอยู่ในขั้นพอตัวทีเดียว ร่างกายก็แข็งแรง เมื่อถึงคราวที่จะต้องคบหาสมาคมกับเพื่อนฝูงก็สามารถเข้าร่วมวงกับเพื่อนได้เยี่ยงลูกผู้ชายอกสามศอกเหมือนกัน ครูเจือไม่เคยแสดงกิริยาขึงโกรธหรือดุด่าต่อศิษย์ของตนเลย ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา นักเรียนคนใดทำผิดก็ตักเตือนว่ากล่าวด้วยความเมตตาปรานี และช่วยแก้ไขด้วยความสงบสุขุมเยือกเย็น อธิการโรงเรียนอัสสัมชัญได้เขียนคำไว้อาลัยไว้ตอนหนึ่งว่า

"That the same as the value of a man is not in the riches he owns but in what he is, the real educative influence of a teacher is in the example he gives more than in what he says.

Time and again I have seen our A. C. students suddenly put on their best behaviour, remember their manners listen more attentively, only because Master Chua was coming to take his class.

My earnest wish is that we all, teachers and students, may bring to fruition the good seeds of scholarship, devotion, modesty and charity tha the has sown among us by his example."

ครูเจือวางตัวสมแก่การเป็นครู เป็นผู้ควรแก่การคารวะ จึงเป็นเสมือนกระจกเงาทึบ ไม่ใช่กระจกหลอกหน้าที่นักเรียนจะถือเอาเป็นแบบอย่างที่ถูกต้องได้ เพราะครูเจือไม่เพียงแต่จะแสดงตัวอย่างอันดีออกมาทางวาจาสั่งสอนอย่างเดียว ยังแสดงออกมาทางด้านการปฏิบัติ ซึ่งศิษย์ย่อมจะแลเห็นอยู่ทุกขณะอีก ด้วยคุณลักษณะเช่นนี้จึงทำให้บรรดาลูกศิษย์ลูกหาทั้งหลายทั้งเกรง ทั้งรัก และเคารพนับถือครูเจืออย่างมาก ไม่ใช่ทั้งเกลียดทั้งกลัวอย่างครูบางคน

ครูเจือเป็นคนสันโดษ มิได้ใฝ่สูงทะเยอทะยานแต่ประการใด เมื่อเลือกชีวิตครูก็พยายามทำหน้าที่ครูที่ดีด้วยความเสียสละอย่างสูง เป็นคนเสงี่ยมเจียมตัว ไม่เคยอวดอ้างว่ามีศิษย์เป็นคนใหญ่คนโตเหนือผู้อื่น แม้บรรดาศิษย์ที่ครูเจือได้อบรมสั่งสอนมาก็เช่นเดียวกัน เวลาเป็นศิษย์ ครูเจือก็สั่งสอนอย่างดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ หากศิษย์เสียก็เสียใจ ถ้าพอจะช่วยอย่างไรได้ก็ช่วย หากศิษย์ได้ดี เป็นรัฐมนตรี ปลัดกระทรวง เอกอัครราชทูต อธิบดี ฯลฯ ครูเจือพลอยดีใจด้วย แต่ไม่เคยที่จะอวดอ้างนามของศิษย์นั้น ๆ เป็นทำนองว่า "ได้ดีเพราะฉัน" ถึงศิษย์คนใดจะไม่นึกถึง ไม่ไปมาหาสู่ ก็ไม่เคยน้อยเนื้อต่ำใจ ครูเจือเป็นคนเข้าใจคนในแง่ดีเสมอ เพราะต่างคนต่างก็มีงานที่จะต้องทำด้วยกันทุกคน เพียงแต่ส่งใจระลึกถึงกันก็ดีแล้ว แต่เมื่อมีใครมาพูดถึงศิษย์เก่า ๆ หน้าตาของครูเจือก็จะเปล่งปลั่งเบิกบานขึ้นทันที และมักจะสอบถามถึงสารทุกข์สุกดิบของศิษย์คนนั้น ๆ ต่อไป แสดงว่าได้นึกถึงศิษย์อยู่เสมอ หากศิษย์คนใดมาเยี่ยมเยียน

แสดงความเคารพคารวะในวันนักขัตฤกษ์ เช่น วันขึ้นปีใหม่ หรือมารดน้ำในวันสงกรานต์ ครูเจือมักจะถือว่าเป็นน้ำใจอันดีของศิษย์ยิ่งกว่าเป็นเพราะยารมีของตนที่บำเพ็ญมา

ก.ร. ปวย อึงภากรณ์ ผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย ได้เขียนถึงครูเจือภายหลังที่ครูเจือถึงแก่กรรมแล้ว เป็นทำนองจดหมายเปิดผนึกว่า

ธนาคารแห่งประเทศไทย

๑๖ มกราคม ๒๕๐๗

กราบคุณครูเจือ ฉัวประยูร ที่รักเคารพ

ผมมีวาสนาได้พบ รู้จัก วิสาสะ และสนิทสนมกับคนดีหลายท่าน คุณครูเป็นผู้หนึ่งซึ่งผมเคารพว่าเป็นคนดี

รสสัมพันธ์ฉันครูกับศิษย์ ระหว่างคุณครูกับผม ก็เป็นทำนองเดียวกับที่ศิษย์อื่นของคุณครูได้รับ คือ ได้คำสั่งสอนให้รู้หนังสือ แสวงวิชา รู้จักคิด และประพฤติเป็นคนดี

ผมมีวาสนาดีไปกว่านั้น ในวัยฉกรรจ์และวัยคะนอง ผมได้มีโอกาสดำเนินรอยตามรอยเท้าของคุณครู ได้สังเกตโดยใกล้ชิดว่าคุณครูเพียบพร้อมไปด้วยเมตตา กรุณา สุขุมคัมภีรภาพและอดทน คุณครูบำเพ็ญตนเป็นประโยชน์และเป็นเยี่ยงอย่างอันดีงามแก่ครูหนุ่ม ๆ ชั้นเด็ก ให้โอวาทแนะแนวโดยไม่ตั้งตนเป็นผู้แนะนำ ยุให้เดินรุดหน้าแต่ให้เดินตรงแนว เตือนมิให้ประมาท ชี้ให้เห็นประจักษ์ด้วยพฤฒิธรรมของคุณครูเองว่า ความ

ซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ ความมงรักต่อศิษย์ ความสันโดษสุจริตธรรม และมุทิตา เป็นหลักชัยแห่งความเจริญ

ในชั่วชีวิตของมนุษย์คนหนึ่งๆ บางคนให้น้อยแต่โลภมาก บางคนให้มากและทวงเอามากๆ คุณครูให้มากจนหมดและพึงพอใจในสิ่งน้อยที่ได้รับ

ด้วยคารวะ กตัญญุตา อาลัยรัก

บ่วย อังภากรณ์

ครูเจือเป็นคนเฉยๆ ไม่ชอบพูด ไม่ชอบโอ้อวด ไม่ชอบเล่าเรื่องอะไรเกี่ยวกับตัวเองให้คนอื่นฟัง แม้แต่คนในครอบครัวเองก็ไม่ทราบเรื่องราวของหัวหน้าครอบครัวมากนัก ซึ่งก็ต้องถือว่าเป็นของแปลกอีกอย่างหนึ่ง นอกจากจะไม่ชอบพูดแล้ว ยังไม่ชอบเขียนอะไรอีกด้วย แต่ในบางครั้งเมื่อถูกรบเร้าให้เขียน ข้อเขียนของครูเจือกลับเต็มไปด้วยสำนวนโวหารที่น่าฟัง สมกับเป็นครูสอนภาษาไทย รู้สึกว่าเด่นทั้งในทางบรรยายโวหารและพรรณนาโวหาร ทำให้คิดไปว่าครูเจือไม่น่าจะไม่ชอบการเขียนเลย ขอให้ท่านลองอ่านข้อเขียนบางตอนของครูเจือ จากเรื่อง "ความหลังยังจำได้" ซึ่งลงพิมพ์ในหนังสืออุโฆษสาร ฉบับแรก วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ดังต่อไปนี้

".....ถึงแม้ว่าเวลาจะล่วงมากว่าห้าสิบปี ข้าพเจ้ายังจำได้ว่าเมื่อรถเลี้ยวเข้าในซอยบูรพา ที่ตรงมุมปากซอยทางขวานั้น ตัวตึกซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นร้านขายยาและตึกขายเครื่องเงิน ตลอดมาจนตึกร้านเสนามีอยู่ก่อนแล้วนั้น

นับว่าเป็นตึกที่งามในสมัยนั้น เป็นร้านค้าชาวยุโรป ถัดลึกเข้ามาก็เป็นที่ว่างน้ำนองหญ้าขึ้นรก แล้วจึงถึงตึกสองชั้นปลูกเป็นหลัง ๆ อยู่กลางสวนดอกไม้ซึ่งยังคงตั้งอยู่จนเดี๋ยวนี้ ปลูกเรียงกันไปจนถึงหลังโรงแรมโอเรียนเต็ล

ทางซ้ายมือตรงปากซอย มีโรงไม้กระดานชั้นเดียวมุงสังกะสีเป็นโรงรถม้าเช่า ต่อมาจะถึงโรงพิมพ์สยามออบเซอรเวอร ถัดจากโรงพิมพ์จึงถึงที่ว่างบริเวณหลังตึกโรงเรียนอัสสัมชัญ มองเห็นตัวตึกโรงเรียนแต่มีรั้วกั้น ไม่มีประตูที่จะผ่านเข้าออกได้ ต่อจากรั้วหลังโรงเรียนก็มีตึกสองชั้นสร้างไว้เป็นหลัง ๆ อยู่กลางสวนดอกไม้ มีต้นดอกยี่ปลูกอยู่เป็นไม้ยืนต้นแล้วมีรั้วล้อมเป็นอาณาเขต ปลูกเรียงกันไปจนถึงซอยข้างคันตึกบริษัทอิสต์เอเชียติค

เราให้รถเลี้ยวซ้ายผ่านซอยนี้ มาหยุดที่หน้าโบสถ์อัสสัมชัญ ซึ่งตั้งหันหน้าไปสู่ลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อลงจากรถแล้ว ก็พากันเดินไปตามทางข้างขวาของโบสถ์ ข้างซ้ายมือของเรามีกำแพงถือปูนเตี้ย ๆ เป็นพืดไป ภายในเขตกำแพงมีสวนดอกไม้ ถัดบริเวณสวนมีเรือนแถวสองชั้น ปลูกเป็นแถวยาวขนานไปกับกำแพง

ทางเดินข้างโบสถ์ที่เราเดินไปนี้ไปจรดรั้วเขตของโรงเรียน เราต้องเลี้ยวไปทางขวา เดินเลียบรั้วโรงเรียนจนถึงประตูโรงเรียนซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับหลังโบสถ์พอดี

พอเลี้ยวซ้ายผ่านประตูใหญ่ย่างเข้าบริเวณโรงเรียน ข้าพเจ้ามองตรงไป ได้เห็นทางเดินปูด้วยอิฐแดงมีต้นยังคับทั้งสองข้าง เมื่อมองเลยไปอีกก็เห็นลานกว้าง มีต้นประดู่ปลูกไว้เป็นระยะ มีที่พักนักเรียนปลูกเป็นโรง

ใหญ่ เสาเป็นไม้จริงต้นสูง หลังคามุงด้วยจาก ตั้งขวางอยู่กลางลาน ไกลไปอีกก็เห็นรั้วยักไม้สักชักแถวเป็นด้านขวาง กันเขตจากหลังตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ตามแนวรั้วต่อไปทางซ้ายมือมีตึกเตี้ย ๆ แบ่งเป็นห้องสัมห้องอาบน้ำและโรงครัว ระหว่างห้องอาบน้ำกับโรงมุงจากอันเป็นที่พักของนักเรียนนั้น ที่กลางลานมีต้นยางอินเดียรัยเยอร์ใหญ่ต้นหนึ่ง สูงเหล่าข้าพเจ้าได้เห็นเมื่อมองตรงจากประตูโรงเรียนเข้ามา ส่วนทางขวามือข้างประตูโรงเรียน พอถัดกันถนนก็มีต้นประดู่ยืนเป็นระยะห่าง ๆ แล้วมีเรือนชั้นเดียวมุงด้วยกระเบื้องไทยปลูกเป็นแถวขนานกับถนน เรือนนี้ตั้งอยู่บนเสาสี่เหลี่ยมซึ่งก่อด้วยอิฐ ระดับสูงนั้นท่วมศีรษะ และขนาดโตเท่าเสาอิฐในโบสถ์ เรือนแถวนี้แบ่งเป็นสามตอน มีประตูและบันไดสามบันไดเรียงกันเป็นระยะ ถัดหลังเรือนแถวนี้มีรั้วยักไม้สักกั้นไว้เป็นด้านสกัด ชักแถวไปจนจรดรั้วด้านขวางซ้ายและขวา ภายในเขตตามริมรั้วนั้นมีต้นฉำฉาปลูกเป็นระยะห่าง ๆ และมีต้นดอกกระทุ่มใหญ่ ๆ อยู่ต้นหนึ่ง ทางซ้ายพอพ้นต้นขอบถนนและแนวต้นประดู่ตรงข้ามเรือนแถวสามตอน มีตึกโบราณตึกหนึ่งเรียกกันว่า "ตึกท่าน" ตึกนี้ตั้งอยู่ชิดรั้วด้านขวา ปลูกเป็นตึกสองชั้นรูปเหมือนกุฏิกษัตริย์ กว้างสามวา ยาวสี่วา มีระเบียงกว้างหนึ่งวาติดอยู่ชั้นบนยาวตามตัวตึกยื่นออกมาทางถนน ถัดจากตึกท่านมาทางลานโรงเรียนมีสวนดอกไม้ กลางสวนมีรั้วไม้เตี้ย ๆ ยักเป็นวงกลมใหญ่ ตั้งม้ายาวชิดรั้วอยู่รอบ สำหรับนักเรียนนั่งพัก ตรงกลางวงมีต้นจามจุรีใหญ่ แผ่กิ่งใบร่มทั่วบริเวณวงกลมรอบโคนต้น หลังตึกท่านและหลังวงกลมใหญ่นี้เป็น

สวนดอกไม้ แล้วจึงถึงตึกอัสสัมชัญซึ่งสร้างเป็นแนวสกัดรถรั้วด้านขวา และด้านซ้ายทั้งสองด้าน หันหน้าตึกมาทางลาน และหลังตึกไปทางถนนซอยบูรพา ห่างจากมุขกลางหน้าตึกอัสสัมชัญ มีรั้วต้นมะขามเทศปลูกเป็นวงกลม ตรงกลางวงเป็นแท่นสูงสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ บนแท่นตั้งกระถางต้นไม้ใบใหญ่ใบหนึ่ง ทางหน้าตึกทางซ้ายมือมีสวนดอกไม้ยาวไปจนรถทางเดินขึ้นบันไดเข้าประตูมุขทางซ้าย.....”

ชีวิตของครูเจอเป็นชีวิตที่เรียบๆ ไม่โลดโผน ตามแบบชีวิตของครูทั่วๆ ไป แต่งงานเมื่ออายุ ๓๑ ปีกับนางสาวเน้ย และอยู่กินด้วยความผาสุกตลอดมาราว ๔๐ ปี บุตรแท้ๆ ก็ไม่มี มีแต่บุตรบุญธรรม เรื่องราวของครูเจอจึงเป็นเรื่องเรียบเหลือเกิน รู้สึกว่าจะไม่มีการต่อสู้เพื่อความรอดอยู่หรืออนิจชีวิตของคนในนครหลวงปัจจุบัน แต่ในความราบเรียบนั้นกลับเต็มไปด้วยคุณงามความดี ใช้เวลาเกือบทั้งหมดไปในการบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติอย่างเงียบๆ แบบยึดทองหลังพระ นักเรียนอัสสัมชัญรุ่นแล้วรุ่นเล่าผ่านการสั่งสอน และได้รับการอบรมบ่มนิสัยอันดีงามจากครูเจอ ผ่านเข้ามาแล้วก็ออกไปถึง ๕๐ ปี รวมกันแล้วเป็นจำนวนไม่ใช่น้อย ครูแบบนี้นานๆ จึงจะพบสักคนหนึ่ง ครูที่ดีไม่ใช่จะมีแต่ในสถานศึกษาของรัฐ หรือในสถาบันการศึกษาชั้นสูงเท่านั้น ในโรงเรียนราษฎร์ก็มีอยู่ ทุกคนทำหน้าที่อย่างเดียวกัน นั่นคือ การอบรมเยาวชนของชาติให้เป็นพลเมืองดี ผู้ที่ไม่ได้ทำหน้าที่บริหารการศึกษา ไม่ได้เป็น

ครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ เป็นแต่เพียงครูสอนนักเรียนในชั้น ก็มีโอกาสทำคุณงามความดีได้เช่นเดียวกัน ขอแต่เพียงให้เป็นครูที่ดีอย่างครูเจือเท่านั้น

ในบั้นปลายแห่งชีวิต เมื่ออายุเกือบ ๗๐ แล้ว ครูเจือเริ่มป่วยด้วยโรคมะเร็งในกระเพาะปัสสาวะ แต่กระนั้นก็ยังคงไปโรงเรียนทุกวัน แม้ทางโรงเรียนจะอนุญาตให้งดสอน ครูเจือก็อดที่จะเข้าสอนแทนครูขาดเสียมิได้ ชีวิตของครูนั้นจะสดชื่นมีความสุขในเมื่อได้อบรมสั่งสอนนักเรียน แม้จะสอนไม่ไหว เพียงแต่เห็นเด็กนักเรียน เห็นห้องเรียน หรือเพียงแต่ก้าวเข้าไปในบริเวณโรงเรียนก็มีความสุข ครูเจือปฏิบัติเช่นนี้ตลอดมาจนถึงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ร่างกายทนไม่ได้ต้องเข้ารักษาตัวและรับการผ่าตัดที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ อาการโรคพอทุเลาไปได้บ้าง แต่ก็ต้องทำการผ่าตัดอีกเป็นครั้งที่สองในเดือนมิถุนายน โรคนี้แต่ทรงกับทรุด ในที่สุดก็สุดความสามารถที่แพทย์จะเยียวยาได้ ครูเจือถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ อายุได้ ๗๐ ปีเศษ

ชีวิตของครูเจือนี้ ไม่ว่าจะมองกันในแง่ใด ก็จะพบแต่คุณงามความดีในทุกแง่และทุกมุม แต่ถ้าหากจะดูในด้านความเด่นแล้ว หาได้ยาก เพราะความดีทั่ว ๆ ไปกลบรัศมีความเด่นเสียหมดสิ้น การเขียนชีวประวัติของคนเด่นนั้นสามารถหยิบยกขึ้นมาเขียนได้ง่ายและเห็นได้ชัด แต่โลกที่ยังคงเป็นโลกอยู่ได้ทุกวันนี้ ย่อมอาศัยความดีเป็นเครื่องหรรโลงให้คงอยู่ หาใช่อาศัยความเด่นไม่ ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นครูคนหนึ่ง ย่อมเว้นเสียที่จะ

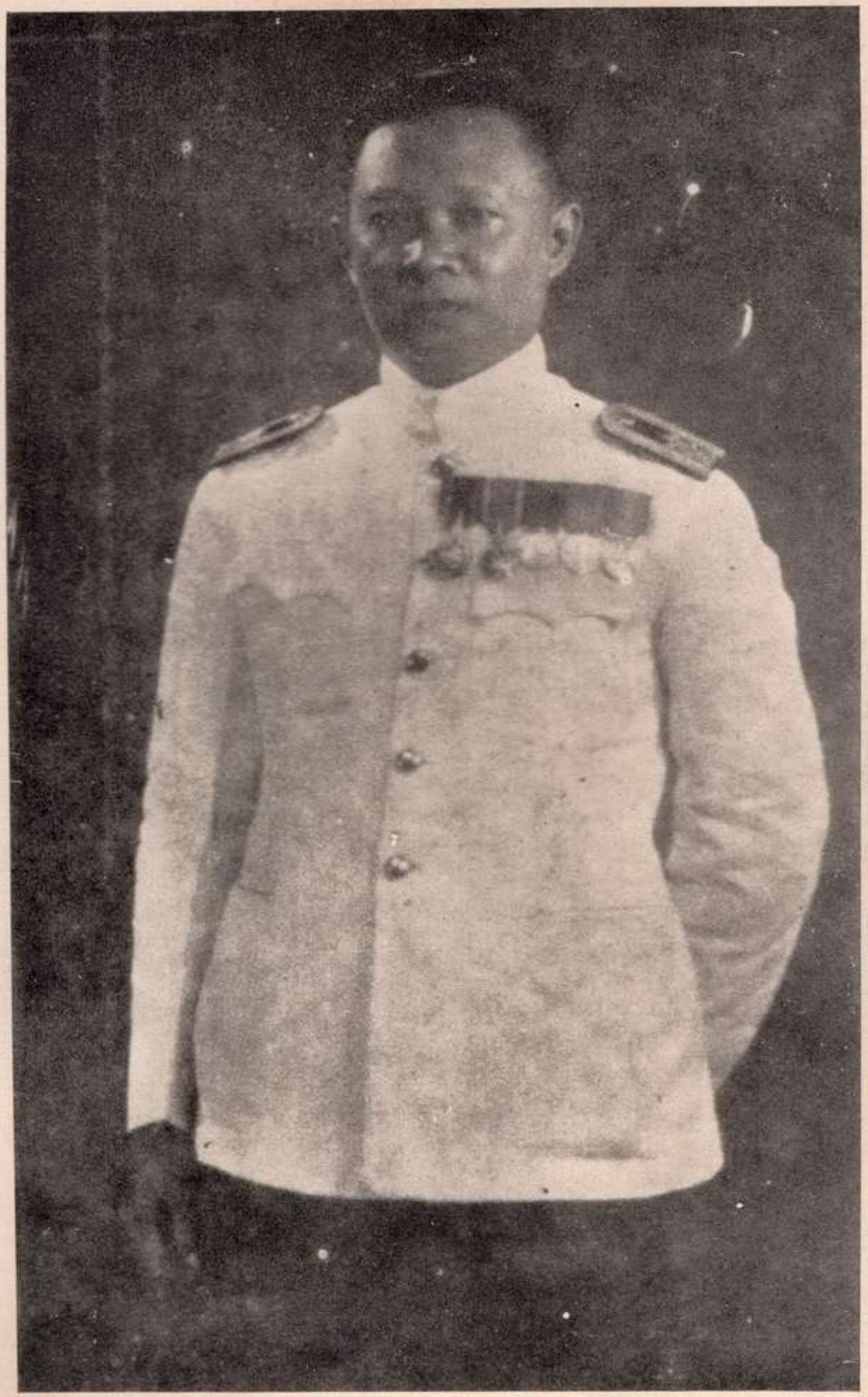
แสดงความชื่นชมยินดีต่อชีวิตของครูเจือมิได้ เพราะครูเจือ ฉัวประยูร เป็นครูที่เพียบพร้อมด้วยคุณงามความดี สมดังกถาที่ว่า

ปิโย ครุ ภาวนีโย วตตา จ วจนกขโม
คมภีรญจ กถำ กตตา โนจฏฺ ฐเน นิโยชติ

ครูผู้ที่ควรยกย่อง ย่อมเป็นที่รัก มีมรรยาท อดทนต่อการสอน พูดลึกซึ้ง และไม่ชักชวนในทางต่ำเสียหาย.

(ในการเรียบเรียง ผู้เขียนได้อาศัยหนังสือประวัติ ของนายเจือ ฉัวประยูร ซึ่งนายสุลักษณ ศิวรักษ์ เป็นผู้แต่ง และพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพของนายเจือ ฉัวประยูร เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ จึงขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย)

พงศ์อินทร์ ศุขขจร

หลวงศิลปานุการกวี

หลวงศิลปานุการกวี
(บุญเหลือ นิงสานนท์)
พ.ศ. ๒๔๓๘—๒๕๐๗

ด้วย นายสุธิ นิงสานนท์ได้เขียนประวัติของหลวงศิลปานุการกวี ผู้เป็นบิดา ไว้ดังต่อไปนี้

"คุณพ่อผมมีบรรดาศักดิ์เป็นหุ้มแพร หลวงศิลปานุการกวี เกิดวันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะแม เป็นบุตรของ รองอำมาตย์เอก หลวงพินิจโภคา (เจ็ก นิงสานนท์) รับราชการอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และนางเผือน นิงสานนท์

เมื่อคุณพ่ออายุได้ ๑๐ ขวบ เข้าศึกษาที่โรงเรียนบำรุงสตรีวิชา ปัจจุบันเป็นโรงเรียนเสาวภา ภายหลังได้ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนประถมวัดพลับ เมื่อเรียนจบชั้นประถมแล้ว ได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดนวลนรดิศ จากนั้นใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ศึกษาอยู่ ๒ ปี ก็สอบได้ ประกาศนียบัตรประโยคครูประถม (ป.ป.)

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ คุณพ่อได้เข้ารับราชการในกรมศึกษาธิการ ตำแหน่งครูรองโรงเรียนมัธยมวัดสุทธิวราราม ต่อมาเมื่อสอบได้ประกาศประโยคครูมัธยม (ป.ม.) แล้ว ได้ไปรับราชการอยู่ที่โรงเรียนมหาดเล็ก

หลวง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นครูและครูผู้ช่วยกำกับคณะ จนกระทั่งทางราชการได้ยุบเลิกโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เชียงใหม่ คุณพ่อจึงได้เดินทางกลับกรุงเทพ ฯ และเข้าสอนโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย ตลอดมาจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้ลาออกมาประกอบอาชีพส่วนตัว ระหว่างนี้ได้แต่งหนังสือเรขาคณิตภาคปฏิบัติสำหรับนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๑ ถึง ๓ (ยังขาดชั้นประถมปีที่ ๕ ถึง ๗) ผลงานที่เกิดจากความคิด ความวิริยะอุตสาหของคุณพ่อได้แก่ ทำยาสีฟันชื่อ "ขาวสะอาด" จำหน่ายได้ดีแต่เป็นที่น่าเสียดายมาก คุณพ่อต้องเลิกกิจการนี้ในเวลาต่อมา งานชิ้นสุดท้ายของคุณพ่อคือได้พยายามคิดทำดินน้ำมันจนเป็นผลสำเร็จ ใช้ตรา "ขัวบาน" และตรา "ผึ้ง" ผลงานดังกล่าวนี้กว่าจะสำเร็จขึ้นมาได้ คุณพ่อต้องใช้เวลาในการค้นคว้าเป็นเวลาแรมปีทีเดียว คุณภาพไม่แพ้ของคนอื่นที่จำหน่ายอยู่ นอกจากการค้าแล้ว คุณพ่อชอบเขียนความเห็นและบทความ วิจารณ์ เกี่ยวกับการบริหารของประเทศอย่างตรงไปตรงมา เมื่อใครเขียนข้อความเรื่องใดที่ไม่ตรงตามความคิดเห็นของคุณพ่อแล้วคุณพ่อเป็นต้องเขียนลงในหนังสือพิมพ์เป็นประจำในสมัยนั้นโต้ตอบอย่างไม่ลดละ ไม่เกรงใจใคร แต่น่าเสียดายที่คุณพ่อไม่เคยเปิดเผยนามปากกาให้ใคร ๆ ทราบเลย

เนื่องจากคุณพ่อทำงานแต่อายุยังน้อย ในระยะแรกจึงได้รับความลำบากมาก คุณพ่อได้เล่าให้ลูก ๆ ฟังว่า ตอนที่คุณพ่อสอนอยู่ที่โรงเรียนวัดสุทธิวราราม นั้น คุณพ่อเพิ่งได้เงินเดือนเพียง ๔๕ บาท คุณพ่อไม่ได้ตั้งใจทำงานเพื่อเก็บเงิน แต่ทำงานเพื่อเป็นรายได้มาให้เล่าเรียนต่อไป

เวลากลางวันสอนหนังสือ เลิกจากทำการสอนก็ไปเรียน ครั้งนั้นคุณพ่อลำยากมาก ต้องตื่นแต่เช้า เพราะโรงเรียนอยู่ไกลบ้าน เลิกสอนในห้องเรียนบ่ายโมง ก็ต้องหัดนักเรียนในสนาม มีหัดฟุตบอล หัดลูกเสือ บางวันต้องไปรับการฝึกหัดเสือป่า บางวันต้องไปเรียนวิชาชุดครูมัธยมที่สามัคยาจารยสมาคม บางวันต้องรีบไปแต่วัน เพื่อเรียนวิชาวาดเขียนที่โรงเรียนเพาะช่างเป็นพิเศษ แล้วมาเรียนพิ้นดายที่โรงเรียนพลศึกษากลาง เวลาค่ำรีบมาเรียนภาษาอังกฤษที่สามัคยาจารยสมาคม เลิกเรียน ๒ ทุ่ม กลับถึงบ้านกลางคืนต้องเตรียมการสอนเพื่อจะได้สอนในวันรุ่งขึ้น และยังต้องทบทวนและท่องวิชาที่ได้เรียนมาแล้วอีกด้วย นับว่าคุณพ่อได้ทำงานหนักมาก ตลอดเวลาหลายปี ด้วยหวังสบายเมื่อปลายมือ คุณพ่อมีมานะไม่ชอบรบกวนเรื่องเงินทองจากผู้ใหญ่ พยายามใช้จ่ายไม่สุรุ่ยสุร่าย ด้วยความอดสาหะหมั่นเพียร ทำการสอนในโรงเรียนเป็นอย่างดี จึงได้เงินเดือนขึ้นทุกปี จนเต็มขั้นของครูประถม และทุก ๆ ปี คุณพ่อสอบได้วิชาชุดครูมัธยมได้ปีละวิชาสองวิชาจนครบ ๔ วิชา จึงได้ประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม ได้เงินเดือน ๘๐ บาท นับเป็นผลงานลงทุนลงแรงของท่านอย่างเหนือยยากทีเดียว คุณพ่อได้สอนลูก ๆ ว่า เจ้าจะต้องจำไว้อย่างหนึ่งว่าการออกทำงานแต่เล็ก ๆ ย่อมไม่ดี สู้เรียนให้สำเร็จก่อนไม่ได้ เปรียบเหมือนการก้าวขึ้นบันไดทีละขั้น จะสู้คนที่ก้าวขึ้นบันไดทีละ ๒ ขั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ต่อไปภายหน้าเจ้าต้องเรียนให้มากที่สุดที่จะเรียนได้ ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ แล้วก็ไม่ควรด่วนรีบออกทำงาน

อย่างพ่อเป็นตัวอย่าง และต้องไม่ลืมว่าความรู้ที่จะเรียนยังมีอีกมากมายก่ายกอง แม้จะทำงานก็ต้องเรียนและปรับปรุงตัวอยู่เสมอ การงานจึงจะเจริญ เจ้าจะทิ้งการเรียนเสียมิได้

คุณพ่อเป็นผู้มีนิสัยใจคอโอบอ้อมอารี กรียามารยาทอ่อนโยนแก่ทุก ๆ คน ไม่เลือกชั้นวรรณะ ต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาหรือผู้ร่วมงานด้วยกัน แต่คุณพ่อเป็นคนที่มีความคิดเห็นเป็นของตัวเอง เมื่อคุณพ่อจะทำอะไรแล้วก็ต้องลงมือทำเหมือนที่ได้คิดไว้ทุกอย่าง คุณพ่อไม่เคยเอารัดเอาเปรียบใคร มีแต่ยอมเสียเปรียบเพื่อไมตรีจิต เมื่อมีใครเดือดร้อนมาหา คุณพ่อก็ช่วยเหลือไป แม้กระทั่งคนที่เคยอยู่ที่บ้านและได้ออกไปมีครอบครัวแล้วกลับมาขอความช่วยเหลือคุณพ่อก็ช่วยเหลือไปตามสมควร คุณพ่อจึงเป็นที่พึ่งของครอบครัวและของผู้อื่นที่มาขอร้อง คุณพ่อเป็นผู้รักษาชื่อเสียง แม้แต่จะต้องเสียเงินเสียทองเป็นจำนวนมาก คุณพ่อก็ยอมเพื่อที่จะรักษาชื่อเสียงเอาไว้

ในระยะหลัง คุณพ่อไม่ค่อยแข็งแรง ก่อนถึงแก่กรรม ๒ เดือน ท่านต้องเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช เนื่องจากโรคเบาหวานกำเริบมากขึ้น อาการของท่านมีแต่ทรงกับทรุด ที่สุดคุณพ่อถึงแก่กรรมด้วยความสงบ นับอายุได้ ๖๙ ปีเศษ

ตำแหน่งหน้าที่และความชอบ

พ.ศ. ๒๔๕๖ รับราชการในกระทรวงศึกษาธิการ ตำแหน่งครูรองโรงเรียนมัธยมวัดสุทธิวราราม ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๔๕ บาท

พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๕๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้สมัครเป็นเสือป่าเดินข่าว เหล่าวิเศษหลวง ในกองเสนาน้อยรายเบา และได้รับพระราชทานเงินเดือน ๕๕ บาท

พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานยศเป็นราชบุรุษ

พ.ศ. ๒๔๖๐ สอบได้ประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๘๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๑ ย้ายไปรับราชการที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง จังหวัดเชียงใหม่ ได้รับพระราชทานยศเสือป่า เป็นนายหมู่โท ตำแหน่งจ่ากองว้อย กับได้รับพระราชทานยศเป็นมหาดเล็กวิเศษ ได้รับพระราชทานเสมาทองคำ ร. ๖ กับ เหรียญราชรุจิทอง

พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานยศเสือป่า เป็นนายหมู่เอก ตำแหน่งผู้บังคับหมวด กับได้รับพระราชทานเข็มโรงเรียนและได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนศิลปานุการกวี ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับพระราชทานยศเป็นรองหุ้มแพร และได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๒๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับพระราชทานยศเป็นหุ้มแพร

พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๒๙ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานเขญมาภรณ์มกุฎไทย ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๓๕ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงในนามเดิม ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๔๑ บาท กับเบี้ยเลี้ยงเดือนละ ๑๒ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับพระราชทานเขญมาภรณ์ช้างเผือก ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๑๔๖ บาท

หลวงศิลปานุการกวีมีบุตรและธิดาทั้งหมด ๑๐ คน เกิดกับนางทองคำ ๒ คน คือ

๑. นายศรีสุเทพ นิงสานนท์ รับราชการแผนกสินค้าขาออก กรมศุลกากร

๒. นางสุธาวดี มีระเกตุ

เกิดกับนางสุวรรณ ๗ คน คือ

๑. นายสุธี นิงสานนท์ ผู้ช่วยสมุหบัญชี ธนาคารกรุงเทพ สาขาสะพานขาว

๒. นายสุวัฒน์ นิงสานนท์ นักศึกษาสำนักอบรม เนติบัณฑิตยสภา

๓. นายสุวิทย์ นิงสานนท์ กรมการขนพาณิชย์

๔. นายสุภัทร นิงสานนท์ กรมการขนพาณิชย์

๕. ด.ช. สุรพล นิงสานนท์ กำลังเรียน ม.ศ. ๒ โรงเรียนวัดราชบพิธ

๖. ด.ช. สุเวทย์ นิงสานนท์ กำลังเรียน ป. ๗ โรงเรียนวัดสิงห์

๗. ด.ช. สกล นิงสานนท์ กำลังเรียน ป.๕ โรงเรียนวัดสิงห์

บุตรบุญธรรม ๑ คน คือ

นางสุธรรมา ทิพยมนตรี"

นายสุธิ นิงสานนท์ และ นายสุวัฒน์ นิงสานนท์ บุตรหลวงศิลปานุการกวี ได้ไปหาผู้เขียนที่บ้าน แล้วปรารภว่า "ตามที่คุรุสภาขอให้ผมเขียนประวัติของคุณพ่อนั้น ผมยินดีเขียนด้วยความขอบพระคุณ แต่เขียนได้ไม่สมกับความดีของคุณพ่อที่ได้ทำไว้ ผมได้ค้นมาจากสมุดบันทึกเพียงเท่าที่มีปรากฏอยู่เท่านั้น ในระยะตอนต้น ๆ ของชีวิตท่าน ผมไม่ทราบเรื่องราวเลย และขณะนั้นผมก็ยังเป็นเด็กอยู่ ขอคุณอา (ขุนวิรุฬห์วรรยา) ช่วยกรุณาเขียนเพิ่มเติมและตรวจแก้ให้ด้วย จะเป็นพระคุณมาก" ผู้เขียนได้ตรวจแก้แล้ว และเพิ่มเติมเท่าที่ทราบมาอาจบกพร่องและคลาดเคลื่อนบ้าง เพราะเรื่องราวผ่านมาเป็นเวลานาน ๕๐ ปีเศษมาแล้ว

หลวงศิลปานุการกวี รู้จักสนิทสนมกับผู้เขียนมานาน แต่ครั้งท่านยังเป็นนักเรียนโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยา เข้าเรียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่านเกิดปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ ผู้เขียนเข้าเรียนสถานศึกษาแห่งเดียวกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ผู้เขียนเกิดปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงนับถือหลวงศิลปานุการกวีและเรียกพี่เสมอ เพราะอายุแก่กว่า ๒ ปี ชั้นเรียนก็สูงกว่า ความสันทัดจัดเจนในเรื่องความรู้ ความสามารถก็ดี

ไม่มีทั้งตัวผู้เขียนเองตลอดจนเพื่อนฝูงที่รู้จักคุ้นเคย จะทราบได้ดีว่าคุณหลวงศิลปานุการกวีเป็นผู้ที่สมควรจะได้รับความยกย่องเป็นอย่างยิ่ง ทั้งในด้านการเป็นครู ในด้านการค้นคว้าริเริ่ม ในด้านการค้าขาย ในด้านอุตสาหกรรม และในด้านอื่น ๆ ที่ใคร ๆ ไม่กล้าจะทำได้ก็ทำได้ดี มีดีอยู่มากที่คนอื่นไม่มี บางกรณีที่ใคร ๆ ทำไม่ได้หรือไม่กล้าทำ แต่หลวงศิลปานุการกวีกล้าทำได้ นับถือความคิดของตนเป็นความคิดที่ถูกต้อง ประวัติของท่านจึงน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ในสมัยนั้นมีหลักสูตร ๒ ปี สำเร็จแล้วออกรับราชการได้ การเรียนมีกำหนด ๒ ปี ก็จริง แต่ต้องเรียนกันอย่างจริงจัง เมื่อเข้าเรียน ก็เท่ากับเริ่มเรียนวิชาครูทีเดียว ไม่มีเรียนกิจกรรมนอกหลักสูตร ไม่เคยไปศึกษานอกสถานที่ การเรียนก็เข้มงวดเวลาสอบไล่ก็เข้มงวดเป็นอย่างยิ่ง การที่มีผู้สอบไล่ได้ออกมารับราชการ จึงได้ผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการสอนจริง ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นปีที่หลวงศิลปานุการกวี สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรประโยคครูประถมจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ และเข้ารับราชการใน พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นปีที่ผู้เขียนเข้าเรียนหรือจะพูดว่า "ไม่เห็นหลังกัน" ก็ว่าได้ จึงไม่น่าจะรู้จักกัน แต่ในสมัยนั้นนักเรียนรุ่นก่อน เมื่อมีเวลาว่างก็มาเยี่ยมเยียนนักเรียนรุ่นหลัง มาสนทนาถามถึงทุกข์สุขและความเป็นอยู่ซึ่งกันและกัน นัดแข่งขันฟุตบอลกันบ้าง มีความรักนับถือสามัคคีเหนียวแน่นจริงจัง ให้คิดถึงโรงเรียนที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความเป็นครูและภูมิใจที่ได้เรียนสำเร็จ ได้กลับมาเยี่ยมโรงเรียนและเยี่ยมนักเรียนรุ่นหลัง นักเรียนบัจจุบันผู้เป็นเจ้าของสถานที่

หลวงศิลปานุการกวี

แต่งเครื่องนักเรียนฝึกหัดอาจารย์

ก็มิใยดีต้อนรับสนิทสนม ไม่ได้แสดงกริยามันตังหรือเฉยชา ซึ่งอาจเป็นช่องทางให้ผู้ที่มาเกิดความเบื่อหน่าย ตรงข้ามต่างแสดงความยินดีการวะต่ออาคันตุกะด้วยอารมณ์ชื่นบานและอิ่มเอิบใจ ในสมัยก่อนยังไม่มีสมาคมศิษย์เก่า และไม่มีการรับน้องใหม่อย่างเดี๋ยวนี้ มีแต่น้ำใจไมตรีต่อกัน ยอมรับนับถือซึ่งกันและกัน มีมิตรจิตมิตรใจต่อกัน เหนี่ยวรั้งจูงใจให้มาเยี่ยมโรงเรียนได้บ่อย ๆ

หลวงศิลปานุการกวี เป็นนักเรียนที่มีความรู้ ขยันขันแข็ง รูปร่างหน้าตาดี มีความประพฤติเรียบร้อย น้ำใจดี มีสามัคคีธรรมเป็นที่ตั้ง ทางพุทธศาสนาว่าคนอย่างนี้ เพราะมีคนอีกสองเรียกว่า ดี ๒ ชั้น มีรูปธรรมหรือวัตถุธรรม คือ มีรูปร่างดี ผิวพรรณ ทางท่าสง่างามมีเสน่ห์สมเป็นครู มีนามธรรมคือ มีความรู้ มีน้ำใจสูง มีคุณธรรมประจำใจ จึงนับว่ามีโชคดีกว่าคนอื่น เพราะหลวงศิลปานุการกวี มีบิดามารดาที่ดี ผู้เขียนรู้จักดีมีพี่น้องดี ๆ ทั้งนั้น เช่น นางผิน นิยมเหตุ พี่สาวหลวงศิลปานุการกวี ซึ่งเป็นภริยาหลวงแก่นวิชาสอนก็เป็นคนใจดี โอบอ้อมอารีญาติทุกคน อัธยาศัยดีน่านับถือ พี่ ๆ ผู้ชายก็ทำราชการทั้งนั้น หลวงศิลปานุการกวีเรียนหนังสือที่โรงเรียนมัธยมวัดนวลนรดิศ โรงเรียนนี้สมัยนั้นมีระเบียบวินัยเคร่งครัดมาก ครูเข้มแข็ง นักเรียนมีความรู้ดี ความประพฤติดี หลวงศิลปานุการกวีมีความรู้และความประพฤติดีอยู่แล้ว เมื่อได้เข้ามาอยู่ในสถาบันที่ดีก็ย่อมจะดีขึ้นไปอีก ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ หลวงศิลปานุการกวีได้เข้าเรียนโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ย้านสมเด็จเจ้าพระยา ผู้เขียนจะขอกล่าวนามของครูในสมัยนั้นที่ปั้นนักเรียนให้เป็นครูดี วางรากฐานงานครูมาจนบัดนี้ ครูล้วนแต่เป็น

ผู้ใหญ่ กิริยาวาจาสุภาพอ่อนโยน แต่ไม่อ่อนแอ โอภาปราศรัยน่านับถือ เข้มแข็ง ครูรักศิษย์ดุจบิดามารดารักบุตร ครูในครั้งกระนั้นเท่าที่จำได้มีครูร่ำๆ แต่วิชาความรู้ และ วินัย เยี่ยมมาก เป็นที่น่าเคารพและยำเกรงจริงๆ เป็นครูที่ได้ถูกเลือกเฟ้นมาแล้วทั้งสิ้น ขอยกย่องท่านเป็นการบูชาคุณครูรายนามดังต่อไปนี้

๑. นายเอฟ.ยี. เทรศ เป็นอาจารย์ใหญ่ และทำการสอนวิชาภาษาอังกฤษและคำนวณ

๒. พระพิสัณห์พิทยาภูน เป็นอาจารย์ผู้ปกครองและสอนคำนวณด้วย

๓. พระวิธานครุณกิจ สอนภาษาไทย

๔. พระยาผดุงวิทยาเสริม สอนวิชาครูและภาษาอังกฤษ

๕. พระยาประมวญวิชาพูล สอนวิชาภูมิศาสตร์ ฯลฯ

๖. พระยาวิทยาปรีชามาตย์ สอนวิชาพฤกษศาสตร์ ฯลฯ

๗. หลวงพิลาศวรรณสาร เป็นผู้ช่วยอาจารย์ผู้ปกครองและสอนภาษาไทยด้วย

๘. ขุนสุนทรภาษิต เป็นผู้ช่วยอาจารย์ผู้ปกครองและสอนภาษาไทยด้วย

๙. นายประยูร (นามสกุลจำไม่ได้) สอนวิชาวาดเขียน

๑๐. นายคาย ขุนชาญพลเสข (แสง) สอนวิชาทหารและวิชาลูกเสือ

นอกจากนี้ยังมีท่านผู้ใหญ่ในกระทรวงธรรมการ ไปช่วยทำการสอนอีกหลายท่านนักเรียนได้รับความรู้ใหม่และได้ทำความรู้จักและคุ้นเคยกับท่านเหล่านี้ ทำให้นักเรียนรู้สึกภาคภูมิใจ นับว่าเป็นนโยบายที่ดีอย่างหนึ่ง

หลวงศิลปานุการกวี เป็นศิษย์ที่ครูเทรศรักใคร่มาก ไว้เนื้อเชื่อใจ ได้แต่งตั้งให้เป็นเลขานุการ ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ หน้าที่เป็นหน้าที่สำคัญ ถือว่าเป็นหน้าที่อันมีเกียรติที่สุด ใครได้รับเลือกดูเป็นการภาคภูมิเหลือเกิน นักเรียนเก่าที่มาเยี่ยมรุ่นน้องและมาเยี่ยมโรงเรียน ก่อนที่จะสนทนาเรื่องอะไรก็ตาม มักจะถามว่า ปีนี้ใครมีเกียรติได้รับเลือกเป็นเลขานุการ การที่อาจารย์ใหญ่ต้องเป็นผู้เลือกเองมีเหตุผลหลายประการ ท่านได้พยายามสังเกตติดตามดูผู้ที่เหมาะสมเป็นเวลาตั้งปีที่เดียว คือ ตั้งแต่เข้าเรียนปีที่ ๑ หน้าที่เลขานุการนี้ อาจารย์ใหญ่เลือกได้ไม่เคยผิด เพราะเท่าที่เป็นอยู่แต่ก่อนมาไม่เคยถอดถอนและเปลี่ยนตัวหาคนใหม่มาแทนเลย ทั้งนี้ เพราะอาจารย์ใหญ่ได้เพ่งดูผู้ที่มีลักษณะท่าทางดี นิสัยดี อ่อนโยน ฉลาดเฉลียว คล่องแคล่ว หน้าตาหมดจด แต่งกายเรียบร้อย สะอาด เป็นผู้ที่อดทนหนักแน่น รู้จักกาละ เทศะ ไม่พูดในสิ่งที่ไม่ควรพูด วิชาความรู้อยู่ในขั้นดี มีความขยันหมั่นเพียร ไม่เคยเจ็บป่วย มีความรู้ภาษาอังกฤษพอใช้ได้ การที่อาจารย์ใหญ่เลือกผู้ที่รู้ภาษาอังกฤษดีก็เพราะว่าต้องอยู่ใกล้ชิดกับท่าน เวลามีแขกมาต้องคอยต้อนรับแขก ต้องคาดคะเนได้ว่าแขกที่มานั้นเป็นคนชั้นไหน คุ้นเคยกับอาจารย์เพียงไร จึงจะจัดการต้อนรับผู้ที่มาได้ถูกต้อง บางครั้งท่านใช้ให้ไปติดต่อนอกสถานที่จะต้องรอรับถึงเรื่องที่ท่านสั่งพอสมควร บางครั้งก็มีจดหมายไปด้วย บางครั้งต้องใช้ปฏิภาณไหวพริบด้วย เพราะบางเรื่องไม่ตรงตามที่ท่านสั่งไว้ก็มี งานที่เกี่ยวกับด้านโรงเรียน บางเรื่องท่านจะสั่งให้ทำเป็นเรื่องลับ ก็ต้องจัดทำแต่ผู้เดียว บางวันได้เรียน

หนังสือเพียงครึ่งวัน บางวันเรียน ๒-๓ ชั่วโมง บางวันไม่ได้เรียนเลย แต่ไม่สู้บ่อยนัก เวลาเรียนอยู่ในห้องเรียน ถ้าท่านมีงานดังที่กล่าวมาแล้ว ท่านจะกดกริ่งเรียก จะต้องรีบไปในเวลานั้นเมื่อท่านสั่งเรื่องอะไร ก็ต้องจัดทำไปตามความประสงค์ของท่านให้เรียบร้อยด้วย ความยากลำบากของผู้ที่รับหน้าที่เลขานุการ มีดังนี้ แต่ผู้ที่ได้รับหน้าที่ก็ไม่เคยแสดงความเหนื่อยหน่ายหรือไม่เต็มใจ กลับรู้สึกภูมิใจว่าเป็นเกียรติอย่างยิ่ง เมื่อบรรยายมาถึงตอนนี้แล้วจะเห็นว่าหน้าที่ สำหรับหลวงศิลปานุการกวีเข้าเรียนปี ๒๔๕๔ เป็นนักเรียนใหม่ อาจารย์ใหญ่ได้หมายตาไว้ตั้งแต่เข้าเป็นนักเรียนใหม่ เพราะเห็นว่ามีคุณสมบัติอย่างที่ท่านกำหนดไว้ ในปี ๒๔๕๕ ก็ได้รับเลือกเป็นเลขานุการ ได้ปฏิบัติงานเป็นที่เรียบร้อยตลอดมา หน้าที่นี้ต้องคัดเลือกทุกปี เมื่อหลวงศิลปานุการกวีออกจากโรงเรียนแล้วใน พ.ศ. ๒๔๕๖ อาจารย์ใหญ่ได้เลือกผู้ที่เหมาะสม คือ นายเจ้ จุณณปิยะ (นายเจตน์) เป็นเลขานุการ และในปี ๒๔๕๗ ผู้เขียนก็ได้รับเลือกเป็นปีสุดท้ายก่อนที่โรงเรียนผักหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยาจะย้ายไปสังกัดโรงเรียนข้าราชการพลเรือน (หอวัง) ตำบลปทุมวัน

เรื่องที่เกี่ยวกับโรงเรียนและเรื่องราวในสมัยนั้นนายเอฟ.ยี. เทรศ อาจารย์ใหญ่ ได้ปฏิบัติมาด้วยความเป็นระเบียบ พร้อมทั้งครูทุกท่านได้ร่วมแรงผลิตครูที่ดี แม้แต่มีความรู้ไม่มากนัก ก็มีความขยันหมั่นเพียรตั้งใจเป็นครู เป็นกระจกเงาให้แก่ศิษย์ได้เป็นอย่างดี เรื่องต่าง ๆ ที่ไม่ได้เกี่ยวกับหลวงศิลปานุการกวีแล้ว ผู้เขียนจะของดเสีย แต่มีอีกเรื่องหนึ่งที่อาจารย์ใหญ่เป็นผู้เลือก คือ หน้าที่ตระฆัง ผู้ได้รับเลือกต้องมีลักษณะพิเศษเช่น

เคียวกัน แต่ผู้รับหน้าที่จะต้องแข็งแรงตรงต่อเวลา ไม่อิดอาด ไม่ขี้เซา หาวนอน เพราะการให้สัญญาณไม่ตรงต่อเวลาแล้ว ท่านถือว่าการงานที่ต้องใช้เวลาจะเสียหมด ท่านต้องเลือกนักเรียนมีลักษณะดังกล่าวแล้ว เพราะผู้ที่จะตีระฆังจะต้องตื่นตั้งแต่เวลา ๕.๐๐ น. ตีระฆังสัญญาณตื่นนอน แต่งตัวเตรียมลงชื่อในสนาม ๖.๐๐ น. ๗.๐๐ น. เลิกชื่อหัด ๘.๐๐ น. รับประทานอาหาร ๙.๐๐ น. ขึ้นห้องเรียนนอกจากนี้ต้องตีระฆังเปลี่ยนชั่วโมง ระฆังหยุดพักกลางวัน รับประทานอาหารกลางวัน ระฆังเลิกเรียน ระฆังให้นักเรียนลงสนามเล่นกีฬาทุกคนใครจะอยู่บนห้องนอนไม่ได้เลย ต่อจากนั้นก็ตีระฆังรับประทานอาหารเย็น ระฆังให้นักเรียนขึ้นห้องเรียนเพื่อเรียนตามลำพัง ระฆังประชุม สวดมนต์ ระฆังสัญญาณนอน การที่ชี้แจงให้ทราบโดยละเอียดก็เพื่อจะได้ทราบหน้าที่ตีระฆังเป็นงานที่หนักไม่น้อยเลย นักเรียนทุกคนจะต้องท่องจำให้ได้ว่า ระฆังสัญญาณสั่งให้ทำอะไร จะได้ปฏิบัติได้ถูกต้อง ผู้ทำหน้าที่เลขานุการ กับผู้ทำหน้าที่ตีระฆัง อาจารย์ใหญ่ต้องเป็นผู้เลือกก็เพราะว่า นักเรียนชั้นสุดท้ายทุกคนจะต้องไปทำการสอนที่โรงเรียนสุขมาลัย (วัดพิชยญาติ) คนละเดือนเป็นอย่างน้อย อาจารย์ใหญ่จะต้องผลัดเปลี่ยนให้นักเรียน ๒ หน้าที่นี้ ไปสอนคนละคราว จะต้องแทนกันได้ทันที ดังนั้นหลวงศิลปานุการกวี ซึ่งเป็นเลขานุการก็ต้องรับหน้าที่ตีระฆังด้วยและถ้าหลวงศิลปานุการกวีไปทำการสอน ผู้รับหน้าที่ตีระฆังก็ต้องมาทำหน้าที่เลขานุการ แทน เช่นเดียวกัน ฉะนั้น หน้าที่ทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์กันอยู่ อาจารย์ใหญ่จึงเป็นผู้เลือกแต่ผู้เดียว เพื่องานจะได้ลุล่วงไปตามเจตนารมณ์ของท่าน

หลวงศิลปานุการกวิแต่งกายเป็นระเบียบเรียบร้อย ใจคอดี รักสวย รักงาม พิถีพิถันในเครื่องแต่งกาย ไม่ว่าจะไปราชการที่กระทรวงศึกษาธิการ หรือไปโรงเรียน จะไปไหนก็ตาม จะไม่ปล่อยตัวไปตามยถากรรม ที่เป็นดังนี้คงจะเป็นด้วยนักเรียนรุ่นพี่และครูอาจารย์ทำตนเป็นตัวอย่างให้นักเรียนรุ่นน้องได้จดจำไว้ และที่สำคัญอีกข้อหนึ่งก็คงจะได้รับวัฒนธรรมในการแต่งกายให้มีระเบียบ คือ เครื่องแบบในสมัยนั้น ตามโรงเรียนใหญ่ ๆ เช่น โรงเรียนมหาดเล็กหลวง โรงเรียนราชวิทยาลัย โรงเรียนราชแพทยาลัย โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย (ชั้นมัธยมสูง) มีข้อบังคับเครื่องแบบประจำโรงเรียน ซึ่งในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะเครื่องแบบโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยาเท่านั้น คือ

๑. หมวกกะโล่ สีขาว และมีผ้าแพรสีเหลืองแลบข้างล่างของผ้าพันหมวก มีครุฑติดที่หน้าหมวก

๒. เสื้อขาว แบบราชการ อย่างที่เรียกว่า ราชปะแตน (Raj Pattern) มีลูกดุมทองเกลี้ยง ๕ เม็ด

๓. อินทรธนูสีเหลือง มีแถบทองเดินพาดกลาง ติดอักษร "อ" กลางอินทรธนู ติดอินทรธนูขวางข้า

๔. กางเกงขาสั้นสีน้ำเงิน

๕. สนับแข้งสีน้ำตาล

๖. รองเท้าบูทแบบไม่ผูกเชือก

(โปรดดูรูปหลวงศิลปานุการกวี ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ แต่งเครื่องแบบนักเรียนฝึกหัดอาจารย์)

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เปลี่ยนอินทรธนูไม่ได้ติดที่บ่า เปลี่ยนมาติดที่คอแทนที่บ่า เรียกว่า แผงคอ มีอักษร "อ" ติดอยู่กลางแถบทองตามเดิม นอกจากนี้ไม่มีเปลี่ยนแปลง ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อนักเรียนโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ย้ายมาเรียนที่โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (หอวัง) ก็ยังคงใช้แผงคอสี่เหลี่ยมมีแถบทองตามเดิม แต่เอาอักษร "อ" ออก และเปลี่ยนจากหมวกกะโล่เป็นหมวกหนีบสีดำ เสื้อแบบราชการตามเดิม มีลูกดุมทองตราพระเกี้ยว ๕ เม็ด กางเกงสีดำแค่เข่า สวมถุงเท้ายาวสีดำ รองเท้าหุ้มส้นสีดำ ผูกเชือกสีดำ

นักเรียนทุกคนเมื่อขึ้นห้องเรียนจะต้องแต่งเครื่องแบบให้เรียบร้อยตามข้อบังคับที่ได้ตราไว้นี้ มิฉะนั้นจะไม่ยอมให้เรียนเป็นอันขาด นอกจากจะได้รับอนุญาตเป็นกรณีพิเศษเท่านั้น มีอยู่วันหนึ่งที่นักเรียนไม่ต้องแต่งเครื่องแบบ คือ วันพระ นักเรียนจะต้องไปฟังเทศน์ในโบสถ์วัดอนงคารามทุกคน ตลอดจนครู ยกเว้นอาจารย์ใหญ่ เพราะท่านเป็นชาวต่างประเทศ ในวันนั้นนักเรียนต้องนุ่งผ้าโจงกระเบน สวมเสื้อนอก เพื่อสะดวกแก่การนั่งกราบพระ นักเรียนจะต้องสวดมนต์ทำวัดเช้าได้ทุกคน และนั่งฟังพระเทศน์จนจบแล้วจึงกลับโรงเรียน แต่ไม่ต้องเรียนหนังสือ ให้หยุดอย่างสงบเสียวันหนึ่ง ปฏิบัติเป็นกิจวัตรอยู่อย่างนี้โดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย การที่นักเรียนได้เข้าถึงพระ ร่วมกับครูตลอดจนการแต่งกายอย่างเป็นระเบียบ ย่อมช่วยให้นักเรียนมีโอกาสจดจำสิ่งที่ควรและความเหมาะสมไว้ เมื่อถึงคราวออกรับราชการก็ไม่ขลุกขลักหนักใจ

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า หลวงศิลปานุการกวี มาจากสถาบันที่ดี กอปรทั้งตัวของตัวเองก็ดีด้วย ได้จำแบบอย่างที่ดีไว้ แม้แต่ในบั้นปลายของชีวิต ทุกสิ่งทุกอย่างก็ยังมีความสม่ำเสมอไม่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ยังมีบุคลิกลักษณะสมเป็นครูแท้ เป็นผู้มีวาจาดี ความประพฤติเรียบร้อย แต่งกายสะอาดเป็นกระจกเงาหรือแม่พิมพ์ที่ดีให้ศิษย์เอาอย่าง สอนถ่ายทอดวิชาได้ดี นักเรียนรักใคร่นับถือ มีมานะขยันหมั่นเพียรดีมาก ระหว่างที่หลวงศิลปานุการกวีสอนอยู่โรงเรียนมัธยมวัดสุทธิวราราม ผู้เขียนไปหาเวลาเลิกเรียนแล้ว ยังพบเล่นฟุตบอลอยู่กับนักเรียน ท่านเป็นนักฟุตบอลมีชื่อเสียงคนหนึ่ง เล่นในตำแหน่งปีกซ้าย บางวันไม่ได้เล่นฟุตบอล ก็สอนเด็กอ่อนๆ พยายามปลุกปล้ำพูดให้เด็กเหล่านั้นเกิดมานะเรียนจนทันนักเรียนที่เก่งๆได้ ทั้งนี้ต้องใช้วาทศิลป์ด้วย แม้แต่บุตรของท่านไม่ว่าหญิงหรือชาย ต้องแต่งกายเรียบร้อย ท่านไม่ยอมให้บุตรของท่านประพฤติตนเหลวไหล ผู้เขียนไปหาหลวงศิลปานุการกวีครั้งใด กลับมาแล้วก็รู้สึกว่าใจคอสบาย เพราะเรือนที่สนทนากันก็ล้วนแต่เป็นเรือนที่มีสาระ คนในบ้านมีระเบียบ มีบรรยากาศแจ่มใส บุตรทุกคนเมื่อพบผู้ที่มาหา จะทำความเคารพอย่างนอบน้อม ไม่กระด้าง กิริยาวาจาเรียบร้อย พูดกับผู้ใหญ่ไพเราะ ที่น่าสรรเสริญอีกเรื่องหนึ่งก็คือ การแต่งกายของบุตรชาย ห้ามสวมเสื้อฮาวายอย่างเด็ดขาด เพราะท่านไม่ประสงค์จะให้บุตรของท่านแต่งกายแบบนักเลง บุตรของท่านต่างก็ถอดแบบไว้เกือบทุกอย่าง เมื่อหลวงศิลปานุการกวีถึงแก่กรรมแล้ว บุตรได้เขียนคำไว้อาลัย ได้คัดมาตอนหนึ่ง บุตรเขียนได้ดีมาก พึงแล้วซาบใจว่า "คุณพ่อเปรียบประดุจ

พ่อพระของลูก นอกจากจะมีพระคุณแก่ลูกในฐานะผู้ให้กำเนิดแล้ว ยังมีความเมตตากรุณาปกป้องรักษาลูกประคุ่มโพธิ์ร่มไทร เมื่อคุณพ่อจากไปไม่มีวันกลับ ทำให้ลูกเศร้าใจมาก ตลอดชีวิตของคุณพ่อประกอบแต่คุณงามความดี มีอัธยาศัยอ่อนโยน และสุภาพต่อชนทุกชั้นทุกวัย ให้ความรักและความอบอุ่น ให้การอบรมกล่อมเกลาความดีงามทั้งปวงแก่ลูกตลอดมา ยากที่จะหาใครเสมอเหมือน สิ่งเหล่านี้คือความภูมิใจที่ลูกได้เกิดมาเป็นลูกของคุณพ่อ" หลวงศิลปานุการกวีมีคุณธรรมประจำใจอยู่เสมอ ตั้งใจช่วยเหลือผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก โดยไม่หวังการตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อใครมาขอพึ่งพาอาศัย ไม่ว่าหญิงหรือชาย จะพึ่งเงินทองหรือขอพักพิง เห็นว่าสมควรก็ช่วยเหลือทันที ท่านถือว่าเท่าที่ท่านทำไปนั้นเป็นการถูกต้องแล้ว ใครจะคัดค้านไม่ได้ทั้งนั้น เมื่อว่าจะทำอะไรแล้วต้องลงมือทำเหมือนอย่างที่คิดไว้ทีเดียว ใจคอมั่นคงและแน่วแน่ ไม่ใคร่ยอมแพ้ใคร แม้ผู้ยังคับบัญชามีความเห็นไม่ตรงกับท่าน ท่านต้องค้าน ไม่ชอบการสอพลอ ท่านเป็นคนตรงไปตรงมา ผู้เขียนได้พบกับหลวงสนิธราช ท่านผู้นี้เป็นผู้ใหญ่มีคนนับถือมาก ในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง กล่าวชมเชยหลวงศิลปานุการกวีว่า "คนอย่างหลวงศิลป ฯ เป็นคนดีเหลือเกิน คนที่ใครเขาไม่คบแล้ว คุณหลวงก็คบได้ ถ้าใครไม่ชอบท่าน ผู้นั้นก็เป็นคนเต็มที่สุด" พระประทัดสุนทรสาร ท่านผู้นี้คุ้นเคยชอบพอกับคุณหลวงศิลปานุการกวีมาเป็นเวลานาน แต่ครั้งเป็นครูร่วมโรงเรียนมัธยมวัดสุทธิวราราม โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ และโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยมาด้วย

กัน กล่าวว่า "คุณหลวงศิลปานุการกวีเป็นครูที่ขยันขันแข็ง สำนึกในหน้าที่มีระเบียบวินัยดี การงานประณีต พยายามสั่งสอนนักเรียนโดยมิได้เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย เวลาสอนก็มิได้ใช้คำพูดที่รุนแรงแก่นักเรียน ยิ่งกว่านั้น ถ้าศิษย์คนใดไปออกปากเล่าความลำบากยากแค้นของตัวให้ฟังแล้ว คุณหลวงศิลปานุการกวีก็อดที่จะช่วยเหลือไม่ได้ นักเรียนจึงทั้งรักทั้งเกรงใจ ครูที่มีลักษณะเช่นนี้หาได้ยาก

ในทางส่วนตัว คุณหลวงศิลปานุการกวีมีนิสัยใจคอดี กิริยามรรยาทอ่อนโยน ไม่ว่าต่อผู้ยิ่งศักดิ์ผู้น้อยหรือเพื่อนร่วมงานด้วยกัน แต่คุณหลวงศิลปานุการกวีก็ยังเป็นผู้มีความเห็นเป็นของตนเอง ถึงแม้ว่าความเห็นนั้นจะไม่สอดคล้องต้องกันกับของผู้ใหญ่"

หลวงศิลปานุการกวีเป็นผู้ที่เห็นการไกล ชอบการริเริ่ม ไม่ชอบอยู่นิ่ง สมองของท่านคิดการงานที่เป็นประโยชน์แก่ครอบครัว และคนอื่นที่มาขอให้ช่วยเหลือไม่เว้นแต่ละวัน ผู้เขียนนึกเสมอว่า คนอย่างหลวงศิลปานุการกวีหาผู้เสมอเหมือนได้ยาก ไม่เคยพบใครที่มีจิตใจสูง เออเพื่อเผื่อแผ่ด้วยความไม่คิดหวังตอบแทน ท่านคิดจะช่วยคนที่ว่างงาน จึงได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่ถนนเพื่องนคร ให้ชื่อว่า โรงพิมพ์ศรีสุเทพ รับทำการพิมพ์งานทั่วไป ให้หลานชายเป็นผู้จัดการ การตั้งชื่อโรงพิมพ์ว่า ศรีสุเทพ ก็เพื่อให้ตรงกับชื่อบุตรชายคนหัวปี และตรงข้ามกับโรงพิมพ์ศรีสุเทพนี้เป็นร้านเดิมของท่าน ชื่อร้านสุธาวณิช ตามชื่อของบุตรสาว มอบให้ภรรยาคนแรก

ของท่านเป็นผู้จัดการ ร้านนี้ ๓ คูหา จัดเป็นที่ขายหนังสือและเครื่องเขียน ทุกชนิด ๒ คูหา อีกคูหาหนึ่งขายผ้าไหมไทย เพื่อส่งเสริมสินค้าไทย ต่อจากนั้นท่านเปิดร้านอาหารชื่อผลิตผลขึ้นอีกร้านหนึ่ง อยู่หน้าโรงภาพยนตร์เฉลิมกรุง ท่านให้ภรรยาคนที่สองเป็นผู้จัดการ ท่านปลื้มใจที่เห็นคนงานมีงานทำ มีเงินใช้ ท่านอบรมคนงานของท่านให้มีความซื่อสัตย์ มีกิริยาวาจาเรียบร้อย

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า หลวงศิลปานุการกวีจะทำอะไรแล้ว จะต้องทำให้ได้ และทำได้ดีเสียด้วย แต่ถ้าจะเลิกก็เลิกเอง ไม่ต้องให้ใครมาสั่งสอน วันหนึ่งผู้เขียนไปที่บ้าน เห็นกางตำราต่างประเทศหลายเล่ม และมีเครื่องจักรด้วย จึงถามว่า "พี่หลวงทำอะไร" ตอบว่า "ทำยาสีฟัน หาตัวยา หาสูตร หาส่วนประสม ทำเป็นผงต้องใช้เครื่องจักร แล้วต่อไปจะทำเป็นหลอดอย่างของนอก ในขั้นนี้จะทำเป็นผงบรรจุซองไปก่อน" ผู้เขียนได้ทราบว่าขายดี ออกจำหน่ายเท่าไรไม่พอขาย ผู้เขียนก็ชอบใช้ด้วยคนหนึ่ง และเข้าใจว่า การที่ยาสีฟันขายดีเพราะคุณภาพดีไม่แพ้ของนอก ประกาศแจ้งความดี เพราะท่านเป็นครูภาษาไทย การใช้คำพูดต้องสละสลวยกินใจ พูดแต่น้อย ได้ความชัด ซาบซึ้งใจผู้ใช้ หลวงศิลปานุการกวีตั้งชื่อยาสีฟันว่า "ขาวสะอาด" ฟังดูก็สะดุดใจดี ยิ่งกว่านี้ท่านยังเป็นผู้ชำนาญการโฆษณา และเป็นจิตรกร โดยเป็นศิษย์นายแฮร์รัป อาจารย์ชาวต่างประเทศที่โรงเรียนเพาะช่าง และเคยสอบไล่ได้วิชาวาดเขียนได้คะแนนร้อยละ ๙๕ ในห้อง

หลังบ้านมีภาพโฆษณาหลายแผ่นโดยฝีมือของท่านเองทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว การทำหน่ายยาสีฟันยิ่งเพิ่มจำนวนมากขึ้นเป็นธรรมดา แต่แล้วเมื่อผู้เขียนไปเยี่ยมอีกในระยะเวลาอันสั้น ในห้องไม่มีเครื่องจักรแม้แต่ชิ้นเดียว ผู้เขียนสงสัยถามว่า "พี่หลวงทำไมเลิกกิจการยาสีฟันเสียเล่า" ท่านตอบว่า "ผมไม่ประสงค์จะให้เป็นการกระทบกระเทือนใจผู้ใหญ่"

ต่อมาหลวงศิลปานุการกวี คิดผสมดินน้ำมันขายตามโรงเรียน แต่ไม่ได้ทำอย่างที่เรียกว่า "สุกเอาเผากิน" ได้สั่งตำราหลายเล่มจากต่างประเทศมาใช้ ตลอดจนเครื่องมือที่จะทำและลองผสมสูตรต่าง ๆ กัน หลายวิธี ผลงานนั้นกว่าจะสำเร็จต้องใช้ความพยายามทดลองค้นคว้าเป็นเวลาแรมปีจึงได้ดินน้ำมันที่มีคุณภาพสูงไม่แพ้ดินน้ำมันอื่นที่จำหน่ายอยู่ในท้องตลาด ดินน้ำมันของหลวงศิลปานุการกวีมีตรา "ขวัญยาน" และตรา "รวงผึ้ง" เมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้วนางสาวเพทาย ภัทรภิรมย์ ซึ่งเคยร่วมงานกับท่าน และเป็นผู้ที่ท่านให้ความไว้วางใจเป็นผู้ช่วยผสมทำดินน้ำมัน รู้สูตรและวิธีทำแต่ผู้เดียว ได้ลงแรงลงทุนกับนางสุชาวดี มีระเกตุ จัดทำดินน้ำมันออกจำหน่ายในท้องตลาด และยังมีผู้นิยมใช้ได้จนทุกวันนี้

หลวงศิลปานุการกวีไม่เคยมีชื่อเสียงไปในทางไม่ดี รักษาเกียรติยิ่งด้วยชีวิต ท่านถือว่าการเงินเป็นเรื่องสำคัญ ไม่ยอมมีหนี้สินกับใครทั้งสิ้น เพราะท่านถือหลักพุทธภาษิตว่า "อิณาทานํ ทุกขํ โลเก" ความเป็นหนี้เป็นทุกข์ในโลก ใครจะมาให้ช่วยเหลืออะไร ถ้าเป็นทางทุจริตจะ

ไม่ยอมร่วมมือด้วยเป็นอันขาด เมื่อคราวสงครามโลกครั้งที่ ๒ ราว ๆ พ.ศ. ๒๔๘๗ กรุงเทพ ฯ กำลังถูกภัยทางอากาศอย่างหนัก ทั้งกลางวันและกลางคืน หลวงศิลปานุการกวีเป็นคนรอบคอบ ไปซื้อที่ไว้ที่บางใหญ่ จังหวัดนนทบุรีฝั่งตะวันตก เพื่อเตรียมระอพยพไป จึงได้บอกขายโรงพิมพ์ศรีสุเทพเป็นเงินห้าหมื่นบาทถ้วน มีผู้มาตกลงซื้อ แต่ขอให้เขียนใบรับเงินเป็นเช็ดหมื่นบาท พอได้ยินดังนั้นหลวงศิลปานุการกวีก็ปฏิเสธทันที

หลวงศิลปานุการกวีใช้สมองเคร่งเครียดในการงาน คิดริเริ่มทำการงานให้เป็นประโยชน์และไม่ยอมอยู่นิ่ง ทำเช่นนี้มาตั้งแต่เด็กจนเป็นผู้ใหญ่ สมองน่าจะทนต่อเหตุการณ์ที่ประสบมาไม่ได้ แต่ท่านก็มีเวลาพักผ่อนเป็นของตัวเองในตอนดึก ท่านมักปล่อยอารมณ์ให้ว่าง แล้วเขียนบทความเป็นร้อยแก้ว หรือร้อยกรองตามแต่จะนึกได้ ชอบเขียนบทความหรือความเห็นโต้ตอบอย่างตรงไปตรงมาลงในหนังสือพิมพ์รายวัน หรือรายสัปดาห์อย่างไม่เกรงใจใคร บางครั้งก็แต่งเป็นร้อยกรองลงในหนังสือพิมพ์บ้าง ถึงเพื่อนฝูงบ้างตามแต่อัธยาศัย ครั้งหนึ่งท่านแต่งโคลงสี่สุภาพมาถึงผู้เขียน ใช้ถ้อยคำง่าย ๆ มีการถ่อมตัว พึงไพเราะจับใจ ขอยกมาสัก ๒ บท ดังนี้

การแต่งใช่อวดโอ้ โวหาร
แต่งเล่นหวังเป็นการ ผึกซ้อม
คุณก็เชี่ยวเชิงสาร กลอนกาพย์ กระทู้นา
ผมแต่งยังเยาว์พร้อม จึงได้ริเรียน

ขอโทษโปรดอย่าได้ โกรธา
ใดผิดเชิญวจนา ตอบถ้อย
หวังผึกซึ่งภาษา สยามพากย์
ประพันธ์พจน์ฤาเรียบร้อย เช่นเชื้อชาวกวี

ผู้เขียนอ่านแล้ว จะไม่ตอยก็เกรงใจ จะหาว่าไม่เคารพนับถือรุ่นพี่ จึงได้ตอยไปว่า

ได้รับสารพี่แล้ว ละลานใจ
พึ่งเพราะเสนาะเป็นนัย วากย์เว้า
จิตระทึกนึกทวนไป หลายกลับ
ขอขอบคุณค่ำเช้า นอบน้อมบูชา
หาใครดังพี่นี้ ฤามี
ทั่วพิภพพื้นปถพี ห่อนได้
ผู้มีจิตเจตนาดี สอนสั่ง
จงสบจตุรพรให้ เกียรติก้องสรรเสริญ

การที่นักเรียนในครั้งนั้นได้พยายามแต่งกันได้ก็เพราะครูยั่วยุให้นักเรียนแต่ง ผู้เขียนยังจำได้ดีว่า พระวิธานครุณกิจหัดให้นักเรียนแต่งความเย็นโคลงเย็นกลอนก็มี แม้แต่ท่านเห็นนักเรียนประพฤติมารยาทไม่ดี ท่านแต่งโคลงลงยนกระดานดำให้นักเรียนลอกไว้ ผู้เขียนจำได้ว่าครูนักเรียนรุ่นเก่า ๆ แต่งดี ๆ หลายคน เช่น ขุนสุนทรภาษิต (ถนอม เกยานนท์) ซึ่งใช้นามปากกาว่า "ทิดมุ่ยปากน้ำ" มีชื่อเสียงในการประพันธ์

มาก และรุ่นหลังปี ๒๔๕๖ นายสนิท ศตะกูรมะ ซึ่งต่อมาเป็นขุนวงจัตนิสสัย เป็นนักประพันธ์ที่มีชื่อเสียง ได้เป็นอาจารย์สอนวิชาภาษาไทยในโรงเรียนหลายแห่ง

หลวงศิลปานุการกวีมีคุณธรรมดีหลายอย่างตามที่ได้กล่าวมาแล้วโดยสังเขป แต่มีคุณธรรมดีอีกอย่างหนึ่งที่คนอื่นบางคนอาจไม่นึกถึง คือความสนใจในธรรมะ หลวงศิลปานุการกวีรู้ธรรมะดี มีใจสูง เตรียมตัวเตรียมใจมานานแล้ว นับว่าเป็นบุคคลตัวอย่าง เห็นว่าธรรมะเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่ทำให้เกิดสุขทางใจ มีเกิดแล้วก็มีดับ จะหนีกฎแห่งกรรมหาได้ไม่ พออายุได้ ๖๐ ปี ท่านก็ไปอยู่บ้านของท่านที่ข้างวัดสิงห์ จังหวัดธนบุรี ด้วยต้องการหาวิเวกเพื่อทำใจให้สงบและมุ่งที่จะเขียนเรื่องธรรมะแทนการเขียนเรื่องอันดังแต่ก่อน มีเรื่องหนึ่งที่ท่านเขียนกล่าวถึงสภาวธรรม การเปลี่ยนแปลงของสังขาร ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะในที่สุด ให้ชื่อเรื่องว่า สังเวชนียกถา เมื่ออ่านจบแล้วจะพบความจริง ความกลัวที่จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ก็หมดไปเอง ขอคัดมาลงไว้บางตอน ดังนี้

"ความรู้สึกในการเปลี่ยนแปลงของสังขารนั้น เริ่มต้นด้วยความน่าสงสาร แล้วก็น่ารัก น่าใคร่ เป็นขั้นสูงสุดทางฝ่ายอิฏฐารมณ์ ต่อจากนั้นก็เหลือแต่ฝ่ายอนิฏฐารมณ์ ไม่มีอะไรเป็นที่น่าพึงพอใจ มีแต่ความน่าเกลียด น่ากลัว และลงท้ายด้วยความรู้สึกเศร้าสลดสังเวช"

"ครั้นเจริญวัยใหญ่กล้า เป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้น ร่างกายก็สมบูรณ์เปล่งปลั่ง รู้จักประดับ ให้รูปโฉมโนมพรรณสวยสดงดงาม เป็นที่พึงพอใจ

ของผู้ที่ได้พบเห็น มีเสน่ห์ดึงดูดน้ำใจคน ให้บังเกิดความปรารถนาที่จะอยู่ใกล้ชิดสนิทสนม ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งความใคร่ในกามารมณ์ อันเป็นขั้นสูงสุดทางฝ่ายอิฏฐารมณ์

ครั้นย่างเข้าในวัยชรา ร่างกายกลับทรุดโทรมลง ผิวพรรณเหี่ยวแห้ง ฟันหัก หูตึง ตาฟาง ผมที่ดำก็เปลี่ยนสีเป็นขาว กำลังวังชาก็หมดไป ต้องอาศัยไม้เท้าช่วยค้ำจุน จะไปไหนมาไหนก็เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าน่าลำยาก มีสภาพเป็นที่น่าเกลียดน่าชัง ไม่เป็นที่เจริญใจเจริญตาแก่ผู้ที่ได้พบเห็นเลย การมีชีวิตอยู่ในวัยนี้ดูเหมือนเป็นการทรมานอย่างยิ่ง

ครั้นอยู่ด้วยความทรมานจนถึงที่สุดแล้ว ชีวิตก็ดับ ร่างกายก็เปื่อยเน่าเป็นที่น่ารังเกียจ ไม่มีใครอยากพบอยากเห็น แม้แต่เพียงเข้าใกล้ก็แสดงความไม่พอใจ ความเกลียดและความกลัวระคนกัน ยิ่งกว่านั้นแทบทุกคนคิดเห็นไปในแง่ร้าย เหมือนเช่นเป็นศัตรูแล้วมาแสดงหลอนมาให้ร้าย ไม่ปรารถนาให้เข้ามาใกล้ แม้แต่ดวงวิญญาณก็ถูกขับไล่ไสส่ง ด้วยการซัดข้าวสาร เมื่อศพออกจากบ้าน ป้องกันมิให้เข้ามาด้วยการวงสายสิญจน์เป็นวัว กลับจากการส่งศพหรือเผาศพแล้วก็ต้องล้างหน้าล้างตา เพื่อไม่ให้ประสบพบเห็นอีก เป็นการสำแดงให้เห็นความเกลียดและความกลัวอย่างลึกซึ้ง ไม่สมกับความรู้สึกแต่ดั้งเดิมเลย”

“จงจำไว้เสมอว่า สังขารไม่เที่ยง ความแก่ทำให้สูญเสียความน่ารัก กลายเป็นความน่ารังเกียจ คุณความดีอย่างเดียวเท่านั้นที่จะมาแทนสิ่งที่สูญเสียไปได้ ฉะนั้น จงบำเพ็ญตนให้เป็นผู้ใหญ่ที่ดีที่สุดจนตลอดอายุขัยเถิด”

หลวงศิลปานุการกวีได้ถึงแก่กรรมแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗ บุตร ภริยา ญาติมิตร ตลอดจนผู้ที่ท่านให้ความอุปการะเกื้อหนุนมา ยังคงระลึกถึงบุญคุณที่ท่านได้ช่วยเหลือไว้แต่หนหลังอย่างไม่มีวันลืมเลือน สมดังหนังสือกฤษณาสอนน้องที่กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"นรชาติวางวาย มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี ประดับไว้ในโลกา" ฉะนั้น

"หลวงศิลป" สิ้นชีพแล้ว อนิจจา
ครูเก่าตัวอย่างหา ยากได้
ความดีสุดพรรณนา อเนกนับ
"คุรุสภา" จารึกไว้ โลกรู้สรรเสริญ

ขุนวิรุฬห์จรรยา

หลวงประวัติวรวิชชุการี

(หม่อมหลวงประวัติ อิศรางกูร)

พ.ศ. ๒๔๔๑ — ๒๔๘๒

ในบรรดาผู้ที่ดำรงตำแหน่งคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย หลวงประวัติวรวิชชุการีได้รับเกียรติพิเศษด้วยเหตุว่าได้เป็นคณบดีคนแรกที่ดำรงตำแหน่งคณบดีสองคณะพร้อมกัน คือ คณบดีคณะอักษรศาสตร์ และคณบดีคณะวิทยาศาสตร์

เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาปนาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการและให้เสนาบดีกระทรวงนั้นซึ่งมีหน้าที่ดูแลการศึกษาอยู่แล้วเป็นผู้รับผิดชอบโดยมีกรมมหาวิทยาลัยซึ่งสังกัดกระทรวงบังคับบัญชาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยโดยตรง

จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยเมื่อแรกตั้งแบ่งออกเป็น ๔ คณะ คือ ๑. คณะแพทยศาสตร์รวมโรงเรียนราชแพทยาลัยเดิม ตั้งอยู่ที่ศิริราชพยาบาล ๒. คณะรัฐประศาสนศาสตร์ ตั้งอยู่ที่ตึกอักษรศาสตร์ปัจจุบัน ๓. คณะวิศวกรรมศาสตร์ รวมโรงเรียนยันตรศึกษา ตั้งอยู่ที่ตึกเดียวกับ

หลวงประวัติวรวิชชุการี
(หม่อมหลวงประวัติ อิศรางกูร)

คณะรัฐประศาสนศาสตร์ และ ๔. คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ตั้งอยู่ที่วังใหม่ ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นกรีฑาสถานแห่งชาติ ตามพระราชบัญญัติจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยพุทธศักราช ๒๔๗๗ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยประกอบด้วยคณะแพทยศาสตร์ คณะวิศวกรรมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ แผนกสถาปัตยกรรมศาสตร์ แผนกปรุงยา (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นแผนกเภสัชกรรมศาสตร์) ครั้นถึงพ.ศ. ๒๔๘๖ พระราชบัญญัติจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๔๗๗ ได้รับการปรับปรุงใหม่ เพราะว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๔๘๖ ขึ้นแทน จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยจึงแบ่งออกเป็นคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี คณะวิทยาศาสตร์ คณะวิศวกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ และคณะอักษรศาสตร์ สภาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยจึงแต่งตั้งหลวงประวัติวรวิชชุการ ซึ่งดำรงตำแหน่งคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ อยู่แล้ว เป็นคณบดีคณะอักษรศาสตร์และคณบดีคณะวิทยาศาสตร์สืบต่อไป

หลวงประวัติวรวิชชุการ เกิดเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ที่บ้านตำบลวังหลัง อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี เป็นบุตรคนสุดท้องของพระศักดิเสนี (ม.ร.ว. เนตร อิศรางกูร) และนางนวม ศักดิเสนี บุตรีพระจินตนาบัตรบริหาร (อยู่ ยุกตะนันท์) เมื่อหลวงประวัติวรวิชชุการมีอายุเข้าวัยเรียนหนังสือ บิดาได้ส่งท่านไปเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยตลอดมา จนสอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๘ และทำคะแนนได้ดีมาก จึงได้รับทุนกระทรวงธรรมการไปศึกษาวิชาต่อ ณ สหรัฐอเมริกา เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๘

ระหว่างที่เรียนอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ท่านมิใช่แต่แสดงว่าเป็นนักเรียนที่เรียนเก่งมาก แต่ยังได้สนใจทางกีฬาของโรงเรียนด้วย มีความสามารถเด่นในการเล่นฟุตบอลจนได้รับเหรียญรางวัลที่หนึ่งในการแข่งขันฟุตบอลรุ่นกลาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ และเป็นหัวหน้าชุดฟุตบอลรุ่นกลางในการแข่งขันชิงโล่ เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๘ ท่านมักเล่นเป็น Centre Half

ครั้นหลวงประวัติวรวิชชุการได้เดินทางไปถึงสหรัฐอเมริกาแล้ว ทางสถานทูตไทย ณ กรุงวอชิงตันก็ได้จัดให้เข้าเรียนที่โรงเรียนวิลบราแฮม (Wilbraham Academy) ในรัฐแมสซาชูเซตส์ เพื่อเตรียมตัวเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัย โรงเรียนแห่งนี้มีชื่อเสียงในการสอนและการอบรม ได้มีนักเรียนหลายสิบคนได้เรียน ณ โรงเรียนแห่งนี้ และขณะนี้ดำรงตำแหน่งสำคัญถึงเป็นรัฐมนตรีก็มี การที่หลวงประวัติวรวิชชุการได้มีโอกาสเข้าเรียนที่โรงเรียนวิลบราแฮมย่อมเป็นประโยชน์อย่างมาก ด้วยเหตุว่าท่านได้คลุกคลีอยู่กับนักเรียนอเมริกันและรู้จักวิธีเรียนแบบอเมริกัน ยังผลให้ท่านดัดแปลงความรู้ภาษาอังกฤษที่ได้เรียนกับอาจารย์ชาวอังกฤษที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยให้เข้าแบบอเมริกัน ทั้งนี้ให้ความสะดวกแก่ท่านที่จะเรียนต่อในมหาวิทยาลัย ท่านเรียนอยู่ที่โรงเรียนราวหนึ่งปีก็สอบได้ประกาศนียบัตรเตรียมอุดมศึกษาในพ.ศ. ๒๔๖๐ และในปีนั้นเองก็ได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนียอยู่สามปี ซึ่งเป็นการศึกษาวิชาพื้นฐานเพื่อจะเรียนวิชาวิศวกรรมศาสตร์ต่อไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๓ หลวงประวัติวรวิชชุการเข้าสอบเทียบความรู้เข้าศึกษาวิชาวิศวกรรมศาสตร์สาขาไฟฟ้า ณ บัณฑิตวิทยาลัยของมหาวิทยาลัยปรินซตัน ภายหลังที่ศึกษาอยู่เป็น

เวลาสองปีก็สอบไล่ได้ปริญญาวิศวกรรมศาสตร์ทางไฟฟ้า (E.E หรือ Electrical Engineer) ซึ่งเทียบเท่าปริญญาโท และแต่งวิทยานิพนธ์เรื่องโรงไฟฟ้า (Electric Power Plants) ประกอบการสอบไล่ในครั้งนั้นด้วย นับว่าการศึกษาของท่านเป็นไปอย่างราบรื่นตรงตามความประสงค์ของทางราชการทุกประการ

ในพ.ศ. ๒๔๖๕ หลวงประวัติวรวิชชุการี ได้เดินทางกลับประเทศไทย เริ่มเข้ารับราชการเป็นอาจารย์คณะวิศวกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยเมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ และได้รับเงินเดือนเดือนละ ๒๔๐ บาท ต่อมาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ย้ายไปเป็นอาจารย์แผนกวิชาฟิสิกส์คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ เพราะว่าทางคณะกำลังขยายกิจการของแผนกวิชานี้เพื่อให้สอดคล้องกับเงื่อนไขของความตกลงกับมูลนิธิร็อกกีเฟลเล่อร์ ต้องการบรรจุอาจารย์ที่มีความรู้วิชาฟิสิกส์สาขาไฟฟ้า หลวงประวัติวรวิชชุการีก็เป็นผู้ที่มีวุฒิเหมาะสมตามความต้องการของแผนกวิชาฟิสิกส์ ในเวลานั้นกระทรวงศึกษาธิการได้ทำความตกลงกับมูลนิธิร็อกกีเฟลเล่อร์ที่จะปรับปรุงการสอนคณะแพทยศาสตร์ของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยให้ถึงขั้นปริญญาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นต้นไป ความตกลงฉบับนี้มีกำหนดเวลา ๕ ปี และมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้คือ

๑. ส่งศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศมาช่วยจัดและสอนชั่วคราวในแผนกวิชาที่สำคัญ

๒. กำหนดการสร้างตึกโดยมูลนิธิออกเงินช่วยเป็นจำนวน ๑๒๕,๐๐๐ ดอลล่าร์อเมริกัน

๓. มูลนิธิให้ทุนส่งอาจารย์ไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ เพื่อกลับมารับตำแหน่งแทนศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศ

คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ได้รับความช่วยเหลือจากมูลนิธิร็อกกีเฟลเล่อร์ด้วยเหมือนกัน เนื่องจากมีหน้าที่สอนวิชาฟิสิกส์ เคมี ชีววิทยา และภาษาอังกฤษ สำหรับชั้นเตรียมแพทย์หลักสูตร ๒ ปี เพื่อส่งนิสิตไปเรียนต่อในคณะแพทยศาสตร์ มูลนิธิร็อกกีเฟลเล่อร์จึงส่งศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศมาช่วยปรับปรุงกิจการของคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์โดยจัดและสอนวิชาต่าง ๆ ในคณะกับให้ทุนส่งอาจารย์ไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ อนึ่งในการเจรจาทำความตกลงกับร็อกกีเฟลเล่อร์มูลนิธิ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร (สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร) ทรงรับเป็นพระธุระติดต่อแทนกระทรวงศึกษาธิการ จนบรรลุผลสำเร็จและมูลนิธิก็ได้ให้ความช่วยเหลือแก่คณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์และคณะแพทยศาสตร์สืบต่อมาจนได้สิ้นสุดลงเมื่อพ.ศ.๒๔๗๗

เมื่อวันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑ หลวงประวัติวรวิชชุการได้รับทุนของมูลนิธิร็อกกีเฟลเล่อร์ไปศึกษาวิชาฟิสิกส์เพิ่มเติมเป็นเวลา ๒ ปี ณ Imperial College of Science and Technology แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน ประเทศอังกฤษ แล้วได้กลับมารับราชการตามเดิมในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์เมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ ท่านได้ปฏิบัติราชการทั้งด้านธุรการและการสอนได้ผลดียิ่งจึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นลำดับ คือ เป็นหัวหน้าแผนกวิชาฟิสิกส์เมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๘๓ และเป็น

ผู้รักษาการคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๕ ครั้นวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นคณบดีคณะอักษรศาสตร์และคณบดีคณะวิทยาศาสตร์ ขณะนั้นท่านเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นเอกกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งมีจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยสังกัดอยู่และกระทรวงศึกษาธิการถือปฏิบัติว่า คณบดีมีฐานะเทียบเท่าข้าราชการชั้นพิเศษจึงได้เลื่อนหลวงประวัติวรวิชชุการเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษเมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ ทั้งนี้ต่อมาก็สอดคล้องกับมาตรา ๑๒ (๑๑) แห่งพระราชบัญญัติจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๘๖ ซึ่งได้แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย(ฉบับที่ ๔) พ.ศ. ๒๔๙๗ ระบุว่า สภามหาวิทยาลัยทำหน้าที่ อ.ก.พ. กระทรวงตามกฎหมายว่าด้วยระเบียบข้าราชการพลเรือน เว้นแต่การให้ความเห็นชอบในการลงโทษ ไล่ออก ปลดออก และให้ออก คณะต่าง ๆ ซึ่งประกอบกันเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยมีฐานะเป็นกรม เพราะว่าตามมาตรา ๒๒(๗) คณะกรรมการประจำคณะทำหน้าที่ อ.ก.พ. กรมตามกฎหมายว่าด้วยระเบียบข้าราชการพลเรือน คณบดีซึ่งเป็นหัวหน้าคณะก็คืออธิบดี ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯแต่งตั้งหลวงประวัติวรวิชชุการเป็นศาสตราจารย์วิชาฟิสิกส์ในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย อีกตำแหน่งหนึ่ง

ในบรรดาผู้ที่ขยการศึกษาจากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยรุ่นราวคราวเดียวกันอาจกล่าวได้ว่า หลวงประวัติวรวิชชุการ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ค่อนข้างรวดเร็วคือได้เป็นหลวงประวัติวรวิชชุการภายหลังที่

เข้ารับราชการเพียงชั่วเศษ ในพ.ศ. ๒๔๘๕ ได้มีการเลิกบรรดาศักดิ์ หลวงประวัติวรวิชชุการิก็สมัครมาใช้นามเดิม คือ ม.ล. ประวัติ อิศรางกูร ครั้นสิ้นสมัยรัฐบาลครั้งแรกของจอมพล แปลก พิบูลสงคราม เมื่อปลายเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ ท่านขอใช้ราชทินนามตามเดิมเป็นหลวงประวัติวรวิชชุการิ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ท่านบอกกับผู้เขียนหลายครั้งว่าท่านพิจารณาว่าได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณที่ได้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งเป็นเกียรติแก่ตระกูลและทำให้ท่านภาคภูมิใจอย่างยิ่ง จึงสมัครใจเป็นหลวงตามเดิม ท่านได้รับพระราชทานยศในระยะเวลาไล่เลี่ยกับบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอก เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ แล้วเลื่อนเป็นอำมาตย์ตรี เมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ ส่วนเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้น ท่านได้รับพระราชทานเหรียญรัชมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗ ตริตาภรณ์ช้างเผือก และทวิตียาภรณ์มงกุฎไทย เงินเดือนที่ได้รับเมื่อแรกเข้ารับราชการเป็นเดือนละ ๒๔๐ บาท แล้วท่านก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นลำดับเป็นเดือนละ ๗๐๐ บาท ซึ่งเมื่อรวมกับเงินเพิ่มพิเศษ เป็นจำนวนรวมทั้งสิ้นเป็นเดือนละ ๑,๙๐๐ บาท ในพ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นที่สุด

หลวงประวัติวรวิชชุการิทำการสมรสกับนางสาวแพ โชติกะพุกกะณะ บุตรีพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ผ่อง โชติกะพุกกะณะ) และคุณหญิงโชฎึก-ราชเศรษฐี (นามเดิมคือ เสงี่ยม เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ซึ่งในงานนี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสงขลานครินทร (สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร) ทรงพระกรุณาจัดประทานที่วังสระประทุม เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ท่านมีบุตรธิดา คือ นายแพทย์

สุพพัติ อิศรางกูร ณ อยุธยา นายเชียรประวัติ อิศรางกูร ณ อยุธยา และนางประภาวดี ทุมมานนท์ ภายหลังภรรยาของหลวงประวัติวรวิชชุการ ได้เปลี่ยนชื่อเป็น แพประวัติ เพื่อให้สอดคล้องกับความนิยมโดยทั่วไป

หลวงประวัติวรวิชชุการป่วยเป็นโรคมะเร็งที่คอ ได้ไปรักษาตัวที่ศิริราชพยาบาลอยู่ ๖ คราว แพทย์ได้พยายามทุกวิถีทางเพื่อเอาชนะต่อโรคร้ายนี้ เพราะส่วนมากก็เป็นมิตรสหายและบางคนก็เป็นศิษย์หลวงประวัติวรวิชชุการมาก่อน แม้จะได้ช่วยกันบำบัดรักษาถึงปานนี้แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะโรคร้ายอย่างนี้ เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ใด โอกาสที่จะรักษาให้หายขาดได้เด็ดขาดมีน้อยเต็มที หรือจะไม่มีเลยก็ว่าได้ ในที่สุด หลวงประวัติวรวิชชุการก็ถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบ ท่ามกลางบุตรภรรยา ญาติสนิทและมิตรสหาย เมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ เวลา ๑๑.๔๕ น. สิริรวมอายุได้ ๕๑ ปีเศษ

ไม่ว่าจะดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกวิชาฟิสิกส์ คณบดีคณะอักษรศาสตร์ หรือคณบดีคณะวิทยาศาสตร์ก็ดี หลวงประวัติวรวิชชุการถือหลักที่ว่า งานธุรการและงานการสอนมีความสำคัญทัดเทียมกัน ถ้างานด้านหนึ่งด้านใดย่อหย่อนกว่ากัน จะทำให้กิจการของคณะอักษรศาสตร์และคณะวิทยาศาสตร์ก้าวหน้าไปไม่เท่าที่ควร ตามปรกติ หลักที่อาจารย์มหาวิทยาลัยพึงยึดถือมีความสำคัญลดหลั่นลงไปตามลำดับ คือ การสอน (Instruction) การวิจัย (Research) และการให้บริการ (Service) แก่องค์การต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นของรัฐบาลหรือเอกชน แต่ถ้าอาจารย์มีหน้าที่บริหารงานอยู่ด้วย ก็จำเป็นต้องปฏิบัติงานด้านนี้ไปพร้อมกัน ในฐานะที่ผู้เขียนเคยเป็นเลขานุการ

คณะกรรมการประจำคณะอักษรศาสตร์และคณะวิทยาศาสตร์อยู่เป็นเวลาหกปี และเป็นอาจารย์อยู่ใต้บังคับบัญชาของท่านอยู่แปดปี ใคร่กล่าวถึงคุณงามความดีของท่านทั้งในด้านธุรการและด้านวิชาการ

ในด้านธุรกิจ หลวงประวัติวรวิชชุการ เป็นผู้ที่ปฏิบัติราชการด้วยความละเอียดลออ เช่น ในการพิจารณาความดีความชอบของผู้ใต้บังคับบัญชา ท่านขอรายงานผลการปฏิบัติราชการในรอบปีมาตรวจดู แล้วเสนอขอเงินเดือนขึ้นให้ขั้นหนึ่งหรือสองขั้นแล้วแต่กรณี ด้วยเหตุว่า ในเวลานั้นเงินที่ใช้ปรับปรุงเลื่อนขั้นเงินเดือนไม่มีไว้ให้สำหรับทุกคน ๆ ละหนึ่งขั้นเหมือนกับขณะนี้ ข้าราชการคนใดได้เงินเดือนขึ้นก็ย่อมถือว่าเป็นความดีความชอบอย่างแท้จริง อนึ่ง เมื่อได้สั่งการงานใด ๆ ไปแล้ว ท่านก็ติดตามขอทราบผลงานจนเสร็จถึงขั้นสุดท้ายโดยมิเห็นแก่เหน็ดเหนื่อย บางทีท่านก็ทำงานอยู่ที่คณะจนเย็นจนค่ำก็มี ในขณะเดียวกันท่านปกครองผู้ใต้บังคับบัญชาด้วยความเห็นใจ ถ้าใครมีเรื่องอะไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องส่วนตัว หรือเรื่องราชการ จะปรึกษาขอความเห็นหรือความช่วยเหลือจากท่าน ท่านก็รับฟังและให้ความเห็นคำปรึกษาด้วยดี และก็ถูกต้องด้วย เพราะฉะนั้น ผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาจึงเคารพรักท่าน และรู้สึกเศร้าสลดอย่างยิ่งเมื่อได้ทราบข่าวมรณกรรมของท่าน

ในด้านวิชาการ ท่านได้สอนวิชาฟิสิกส์ หลายสาขาเกี่ยวกับไฟฟ้า และทำการวิจัยเรื่องสถานะของกระแสไฟฟ้าสลับค้างอยู่เมื่อท่านป่วยครั้งสุดท้าย ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ทรงคุณวุฒิสูงผู้หนึ่ง ในวิชาวิทยาศาสตร์ดังปรากฏว่าในตอนต้น พ.ศ. ๒๔๘๔ ท่านได้รับแต่งตั้ง

เป็นกรรมการป้องกันภัยทางอากาศ มีหน้าที่ตรวจสอบไฟฉายท้องฟ้า ขณะนั้นสงครามในทวีปยุโรปได้เกิดขึ้นแล้ว และในทวีปเอเชีย ญี่ปุ่นซึ่งทำการรบติดพันอยู่ในประเทศจีน กำลังเตรียมการแผ่อำนาจลงมาทางภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทยในสมัยที่จอมพล แปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี จึงต้องดำเนินการป้องกันตนเอง การป้องกันภัยทางอากาศนับได้ว่าเป็นงานสำคัญอย่างหนึ่งของการป้องกันประเทศ

รัฐบาลได้ปรับปรุงการงานของราชบัณฑิตยสถานเสียใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับวิวัฒนาการของวิทยาการสาขาต่าง ๆ ดังปรากฏอยู่ในพระราชบัญญัติว่าด้วยราชบัณฑิตยสถาน หลวงประวัติวรวิชชุการได้รับแต่งตั้งเป็นราชบัณฑิตในวิชาวิทยาศาสตร์สาขากายภาพเมื่อ วันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๕ อันที่จริงท่านได้ปฏิบัติราชการสมกับที่ท่านได้เป็นศาสตราจารย์วิชาฟิสิกส์ หัวหน้าแผนกวิชาฟิสิกส์ คณบดีคณะอักษรศาสตร์ และคณบดีคณะวิทยาศาสตร์ ในที่นี้ขอกล่าวย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า นอกจากท่านได้ทำการสอนและวิจัยได้ผลเป็นที่พึงพอใจแล้วยังได้ให้บริการพิเศษอีกด้วย เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ท่านได้ช่วยแก้ระบบไฟฟ้าหลายแห่งเป็นต้นว่าที่ตึกใหม่ หอวัง และศิริราชพยาบาล ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๙—๒๔๗๐ ท่านจัดการติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าในพระราชวังไกลกังวล อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

อนึ่ง เนื่องจากท่านมีการงานอยู่มาก จึงไม่มีเวลาเขียนหนังสือ อย่างไรก็ดีท่านก็เจียดเวลามาแต่งหนังสือหัวข้อชื่อแรงปฏิกิริยาฟิสิกส์ที่ ๑

สำหรับนิสิตคณะวิทยาศาสตร์และคณะวิศวกรรมศาสตร์เป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งแผนกวิชาฟิสิกส์จัดพิมพ์ขึ้นเป็นภาษาไทยเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ดังปรากฏอยู่ในคำนำต่อไปนี้

"วิธีปฏิบัติในวิชาฟิสิกส์นี้ เป็นหน่วยวิชาประกอบการปาฐกถา เพื่อส่งเสริมให้นิสิตมีความเข้าใจทฤษฎีต่าง ๆ ที่ได้ให้ในปาฐกถายิ่งขึ้น วัตถุประสงค์ของการปฏิบัติก็คือให้นิสิตทำการทดลองให้เห็นว่าทฤษฎีต่าง ๆ นั้น มีความจริงและมีความคลาดเคลื่อนในสถานการณ์ใด และมากน้อยเท่าใด อีกอย่างหนึ่งก็เพื่อจะฝึกให้นิสิตมีความชำนาญในการใช้เครื่องใช้ในการทดลองต่าง ๆ ในห้องปฏิบัติการ

"ต้นฉบับเดิมของหนังสือเล่มนี้แผนกฟิสิกส์ได้ให้ ม.ล. ประวัติ อิศรางกูร รวบรวมและแต่งขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ แต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ เพื่อใช้สอนนิสิตเตรียมสัตวแพทยศาสตร์ ในปีแรกที่เปิดการสอนวิชาสัตวแพทยศาสตร์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ และต่อมาได้แก้ไขและปรับปรุงอีกใน พ.ศ. ๒๔๘๔ เพื่อใช้สอนนิสิตแผนกวิทยาศาสตร์และวิศวกรรมศาสตร์ บัดนี้เป็นการสมควรที่จะใช้ตำราภาษาไทยและอาจารย์เพ็ง โสมนะพันธุ์ ปาฐกในแผนกฟิสิกส์ ได้รับไปแปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทยขึ้นจนทันให้นิสิตใช้เป็นตำราในต้นปีการศึกษา พ.ศ. ๒๔๘๖

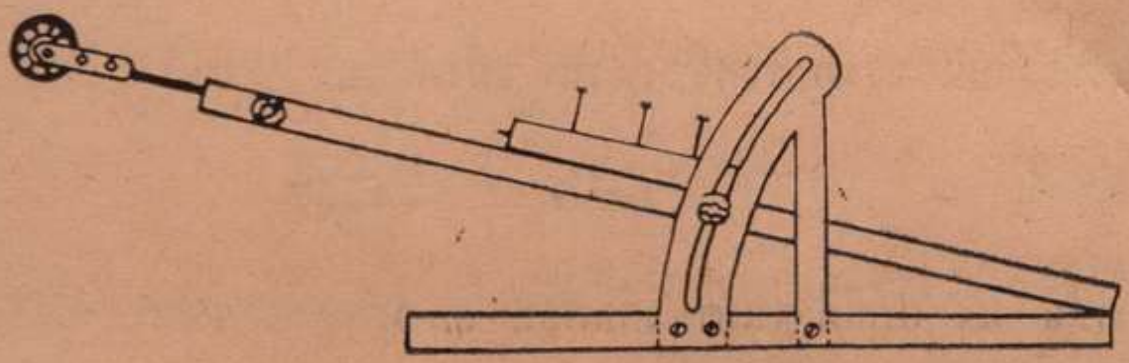
แผนกฟิสิกส์ขอแสดงความขอบใจท่านอาจารย์ที่ได้ร่วมมือในเรื่องนี้"

ทั้งนี้ ขอยกข้อความบางตอนจากหนังสือไว้ ณ ที่นี้

การทดลองที่ ๖

เสียดทาน

ตอน ๑ จัดกระดานทั้งสองแผ่นให้อยู่ในระนาบระดับ ทดลองดูด้วยระดับน้ำวางวัตถุที่จะทดลองลงบนแผ่นกระดาน จงหาค่าของแรงซึ่งจะทำให้วัตถุเริ่มเคลื่อนที่จากอาการหยุดนิ่งโดยใช้น้ำหนักถ่วงเชือกให้ดึงวัตถุในแนวระดับอัตราส่วนของแรงนี้ต่อความดันทั้งหมดเรียกว่าสัมประสิทธิของเสียดทานสถิตย์

รูปเครื่องทดลองความเสียดทาน

ครั้งแรกหาค่าของแรงซึ่งจะทำให้แผ่นเลื่อนเปล่า ๆ เริ่มเคลื่อนที่จากอาการหยุดนิ่ง เพิ่มน้ำหนักบนแผ่นเลื่อน ๒๐๐ กรัม แล้วหาค่าของแรง F อย่างเดิมอีก จงเพิ่มน้ำหนักขนครั้งละ ๒๐๐ กรัม และหาค่าต่าง ๆ ของ F ให้ครบ ๘ ชุด

ตอนที่ ๒ ใช้แผ่นเลื่อนอันเก่าและเพิ่มน้ำหนักบนแผ่นเลื่อนเช่นเดียวกับคราวก่อน จงหาค่าของแรงดึง F ซึ่งจะทำให้แผ่นเคลื่อนเลื่อนที่ได้สม่ำเสมอภายหลังที่ได้เคลื่อนที่จากอาการหยุดนิ่งแล้ว อัตราส่วนของแรงดึงที่หาได้นี้ต่อความดันทั้งหมดเรียกว่าสัมประสิทธิของเสียดทานจลน์

ตารางรายการสำหรับตอน ๑ และตอน ๒

ความดันทั้งหมด W กรัม	แรง F กรัม	$U = \frac{F}{W}$

ตอน ๓ ใช้แผ่นเลื่อนและน้ำหนักเช่นเดียวกับในตอน ๒ เอียงแผ่นกระดานแผ่นบนให้ชันขึ้นทีละน้อย จนแผ่นเลื่อนเริ่มเคลื่อนที่จากอาการหยุดนิ่ง วัดแทนเจนต์ของมุมเอียงโดยวัดส่วนสูงของพื้นเอียงจากระนาบระดับสองแห่งห่างกันพอสมควร ถ้า H_1 และ H_2 เป็นส่วนสูงที่วัดได้ และ D เป็นระยะในแนวระดับระหว่างส่วนสูงทั้งสองนั้น

ดังนั้น $$\tan \theta = \frac{H_1 - H_2}{D}$$

ตอน ๔ ปฏิบัติเช่นเดียวกับตอน ๓ วัดแทนเจนต์ของมุมเอียงเมื่อแผ่นเลื่อนเคลื่อนที่ลงมาเรื่อย ๆ

ตารางรายการสำหรับตอน ๓ และตอน ๔

ความดันทั้งหมด W กรัม	$\frac{H_1 - H_2}{D} = \tan \theta$	ค่าเฉลี่ยของ $\tan \theta$

สำหรับตอน ๒ จงเขียนกราฟใช้ F เป็นออร์ดิเนต และ W เป็นแอบซิสสา หาค่าของ F เมื่อ W=0 จากกราฟ ทำไมจึงมีแรงดึงเมื่อความดันเท่ากับศูนย์ ?

จงหาค่าของ U จากกราฟ

การทดลองที่ ๒๓

เทอร์โมมิเตอร์อากาศชนิดปริมาตรคงตัว

ต่อกระเปาะบรรจุอากาศแห้งเข้ากับปลายข้างหนึ่งของหลอดแก้วรูป U ซึ่งมีปรอทบรรจุอยู่และหลอดแก้วข้างที่มีปลายเปิดอาจเลื่อนขึ้นลงได้ รักษาระดับของปรอทในหลอดที่ต่อกับกระเปาะให้คงที่ ดังนั้นอากาศในกระเปาะและหลอดที่ต่อจะมีปริมาตรคงตัว ความดันสมบูรณ์ของอากาศนี้อาจหาได้จากส่วนสูงของบาโรมิเตอร์บวกหรือลบด้วยผลต่างของระดับปรอทในหลอดแก้วทั้งสองแล้วแต่กรณี

ถ้า P_0 = ความดันที่ ๐° ซ. P_t = ความดันที่ t° ซ.

γ_v = สัมประสิทธิของการเพิ่มความดันเมื่อปริมาตรคงที่

ดังนั้น $P_t = P_0 (1 + \gamma_v t)$

ตอนที่ ๑

การหาค่าของความดันที่จุดละลายของน้ำแข็งและที่จุดเดือดของน้ำ บรรจุน้ำแข็งขูดและน้ำกลั่นลงในภาชนะอันหนึ่ง จุ่มกระเปาะ และหลอดแก้วที่ต่อกับกระเปาะลงในภาชนะนี้ให้มากที่สุดจนระดับปรอทในหลอดแก้วทั้งสองเมื่อเสร็จแล้ว จงอ่านบาโรมิเตอร์ที่นี่

ต่อไปจุ่มกระเปาะลงในหม้อไอน้ำเดือดให้หลอดแก้วที่ต่อจุ่มลงไปเท่าครั้งแรก และปฏิบัติอย่างข้างบนอีก จงปฏิบัติที่จุดน้ำแข็งละลายอีกครั้งหนึ่งในการปฏิบัติ

เหล่านั้น จำเป็นต้องปล่อยเครื่องทดลองทิ้งไว้ให้นานพอ เพื่อให้อากาศในกะเปาะมีอุณหภูมิเท่ากับวัตถุแวดล้อมและระดับปรอทจะต้องอยู่คงที่ จริง ๆ ก่อนอ่านระดับปรอทจงใช้นิ้วเคาะข้างหลอดแก้ว ขณะที่ปล่อยให้กะเปาะเย็นระวังอย่าให้ปรอทไหลลงในกะเปาะ

ขอยกรายการดังตัวอย่างต่อไปนี้

ระดับคงที่ของปรอทในหลอดที่ต่อกับกะเปาะอยู่ที่ ๕๐.๐๐ ซ.ม. บนสเกล

กะเปาะในน้ำแข็ง	ครั้งที่ ๑	ครั้งที่ ๒
ระดับปรอทในหลอดปลายเปิดอยู่ที่	๔๔.๕๒	๔๔.๕๐ ซ.ม.
ความสูงของบาโรมิเตอร์	= ๗๖.๕๐	๗๖.๑๕ ซ.ม.
อุณหภูมิของบาโรมิเตอร์	= ๒๘° ซ.	๒๘° ซ.
ความสูงของบาร์โรมิเตอร์ที่แก้แล้ว	= ๗๕.๗๒	๗๕.๘๒ ซ.ม.
ความดันของอากาศในกะเปาะที่ ๐° ซ.	= ๗๕.๗๒ +	๗๕.๘๒ +
	(๔๔.๕๒ − ๕๐.๐๐)	(๔๔.๕๐ − ๕๐.๐๐)
	= ๗๒.๒๔ ซ.ม.	= ๗๐.๓๒ ซ.ม.
ความดันเฉลี่ย	๗๐.๒๘ ซ.ม.	

กะเปาะในไอน้ำเดือด

ระดับของปรอทในหลอดปลายเปิดอยู่ที่	๗๐.๕๗ ซ.ม.
ความสูงของบาโรมิเตอร์	= ๗๖.๑๐ ซ.ม.
อุณหภูมิของบาโรมิเตอร์	= ๒๘° ซ.
ความสูงของบาโรมิเตอร์ที่แก้แล้ว	= ๗๕.๗๗ ซ.ม.

จุดเดือดของน้ำ = ๙๙.๙° ซ.

ความดันของอากาศในกะเปาะที่๙๙.๙° ซ.

= ๗๕.๓๗+(๗๐.๕๗−๕๐.๐๐)

= ๙๖.๓๔ ซ.ม.

จงเขียนกราฟสำหรับหาความดันระหว่างอุณหภูมิ ๐° ซ. ถึง ๑๐๐° ซ. ใช้แกน X เป็นอุณหภูมิและแกน Y เป็นความดัน เส้นตรงระหว่างจุด (๐° ซ.๗๐.๒๘ ซ.ม.) และ (๙๙.๙° ซ.,๙๖.๓๔ ซ.ม.) คือกราฟที่ต้องการ

จงคำนวณหาค่า $\frac{1}{273}$ จากรายการและเปรียบเทียบกับค่าในตำราเพื่อเป็นการสอบความถูกต้องของผลลัพธ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

P_0 = ๗๐.๒๘ ซ.ม. P_t = ๙๖.๓๔ ซ.ม t = ๙๙.๙ ซ.

$\therefore$ ๙๖.๓๔ = ๗๐.๒๘ $(1+\frac{1}{273}\times ๙๙.๙)$

$\frac{1}{273} = \frac{1}{๒๗๐}$ เทียบกับ $\frac{1}{๒๗๓}$ จากตำรา

ตอนที่ ๒

การแก้เทอร์โมมิเตอร์ของปรอท

จุ่มกะเปาะของเทอร์โมมิเตอร์อากาศลงในถ้วยน้ำซึ่งมีอุณหภูมิของห้องและจุ่มเทอร์โมมิเตอร์ที่กำหนดให้ลงในถ้วยเดียวกัน ให้กะเปาะทั้งสองอยู่ใกล้กัน เมื่อระดับปรอทของเทอร์โมมิเตอร์อากาศอยู่คงที่แล้ว จงอ่านเทอร์โมมิเตอร์ทั้งสองและเปรียบเทียบผลที่อ่านได้

หลวงศรีภาษะเวทิน

(สิริ ภาษะเวทิน)

พ.ศ. ๒๔๔๔—๒๕๐๖

รองอำมาตย์เอก หลวงศรีภาษะเวทิน นามเดิมว่า นายไล่เต้ก สิริสิงห เป็นบุตรนายอากร เฮง กับนางเจิม สิริสิงห เกิดเมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๙ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๔๔๔ ณ บ้านเลขที่ ๒๖๙๓ หลังตลาดน้อย อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร

อาจารย์หลวงศรีฯ เริ่มเข้าเรียนในโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เป็นแห่งแรกและเรียนในโรงเรียนนี้จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้วไปเรียนต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย จบชั้นมัธยมปีที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับทุนของกระทรวงศึกษาธิการ ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ ได้เข้าเรียนที่วิทยาลัยเทคนิคที่เมืองปอร์ธสมัธ วิทยาลัยลัฟเบอเร่อ วิทยาลัยโกลด์สมิธแห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน สอบได้อนุปริญญาการสอน (Diploma in Teaching) และประกาศนียบัตร (M.I.H.) จากสถาบันสุขศาสตร์ (Royal Institute of Hygiene) แห่งกรุงลอนดอน

ผู้ดูแลนักเรียนไทยประจำประเทศอังกฤษ ได้บันทึกเกี่ยวกับหลวงศรีภาษะเวทินไว้ว่า "During the Summer Term he has been regular in attendance and has applied himself in satisfactory manner to his studies. He should, I think prove a useful teacher in his own country."

หลวงศริภาษะเวทิน

ก่อนที่จะได้เข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนแห่งแรกนั้น อาจารย์หลวงศรีฯ มีแววที่จะเป็นครูดีอยู่บ้างแล้ว กล่าวคือเป็นเด็กฉลาด รักความสวยงามและความเป็นระเบียบเรียบร้อย ชอบคบหาสมาคม ทำงานประณีต แต่งกายสะอาดหมดจด พูดจาฉะฉาน ชอบให้ความคุ้มครองช่วยเหลือเด็กเล็กกว่า ใจคอกว้างขวางในหมู่เด็กรุ่นราวคราวเดียวกัน คุณลักษณะดังกล่าวนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของลักษณะครูดี แววของความเป็นครูดีของอาจารย์หลวงศรีฯ เห็นได้ชัดขึ้นเมื่ออาจารย์หลวงศรีฯ ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งครูฝึกหัดในโรงเรียนวัดปทุมคงคา เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ นายเย. เอช. เสตชวิกอาจารย์ใหญ่ และอำมาตย์โทหลวงประพันธ์เนติวุฒิ อาจารย์ผู้ปกครอง มีความเห็นร่วมกันว่าอาจารย์หลวงศรีฯ ในฐานะครูใหม่วัย ๑๘ ปีหย่อน คงจะสอนนักเรียนไม่ได้ดีเท่าใดนัก เช่นเดียวกับครูใหม่อายุน้อยทั้งหลายจึงส่งอาจารย์หลวงศรีฯ เข้าทดลองสอนเพียงชั้นมัธยม ๒ ก. ดูก่อน ผลของการทดลองสอนของอาจารย์หลวงศรีฯ ครูฝึกหัดใหม่ วัย ๑๘ ปีผู้นี้ เมื่อ ๑ ภาคเรียนผ่านไป ทั้งอาจารย์ใหญ่ และอาจารย์ผู้ปกครอง ต่างมีความเห็นพ้องต้องกันว่า มีความสามารถทั้งในการสอนและปกครองนักเรียนได้ดีผิดกับครูใหม่อายุน้อยทั้งหลายเช่นนั้น ทางโรงเรียนจึงให้อาจารย์หลวงศรีฯ เลื่อนขึ้นไปสอนนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๕ นักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๕ ไม่ได้จำกัดอายุจึงมีทั้งเด็กเล็กเด็กโตเรียนปนกัน ฉะนั้น การสอนการปกครองจึงยากกว่าชั้นมัธยมปีที่ ๒ มาก โดยเฉพาะครูใหม่ วัย ๑๘ ปี อายุและรูปร่างก็ไม่

ต่างกับเด็กโตๆ ของชั้นเรียนชั้นนี้ ย่อมจะทำความหนักอกหนักใจให้ไม่น้อยทีเดียว ครูใหม่อายุน้อยเป็นจำนวนมาก จึงไม่อาจสอนและปกครองนักเรียนชั้นมัธยมบทที่ ๕ ได้เรียบร้อย ยิ่งเป็นเพียงครูฝึกสอนด้วยแล้ว ถ้าไม่สามารถจริงๆ ก็ไม่มีทางที่จะสอนและปกครองนักเรียนชั้นมัธยมบทที่ ๕ ให้เรียบร้อยได้เลย แต่สำหรับอาจารย์หลวงศรีฯ มีความรู้และความสามารถดีอยู่แล้ว จึงสามารถสอนชั้นมัธยมบทที่ ๕ ได้ผลดี อาจารย์ใหญ่และอาจารย์ผู้ปกครอง ซึ่งเฝ้าดูการสอนของอาจารย์หลวงศรีฯ อยู่อย่างใกล้ชิด ได้เขียนรายงานเสนออำมาตย์โท พระนิพันธ์นิติสิทธิ์ พนักงานตรวจการศึกษาประจำแขวงพระนครใต้ ดังต่อไปนี้

"ด้วย นายไล่เต้ก สิริสิงห นักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ซึ่งสอบไล่ประโยคมัธยมบริบูรณ์ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และได้ส่งมาเป็นนักเรียนสอนโรงเรียนแต่ต้นศก ๒๔๖๒ นั้น เมื่อเทอมต้นมาสอนใหม่ๆ ข้าพเจ้ายังไม่แน่ใจว่าเขาจะเป็นครูดีหรือไม่ จึงส่งเขาไปสอนชั้นมัธยม ๒ ก. ซึ่งเป็นชั้นต่ำๆ และปกครองเด็กเล็กๆ ก่อน ภายหลังเขาได้สั่งสอนนักเรียนแสดงความสามารถให้แลเห็นว่า เขาเป็นคนมีความรู้ดี สั่งสอนนักเรียนปกครองนักเรียนดี พอถึงเทอมที่ ๒ ข้าพเจ้าก็ให้เลื่อนไปสอนชั้นมัธยม ๕ ซึ่งมีจำนวนนักเรียน ๓๒ คน มีทั้งเด็กเล็กโตปนกัน เขาได้สั่งสอนนักเรียนแสดงความสามารถให้เห็นว่าเขาปกครองนักเรียนได้ดี และสั่งสอนนักเรียนได้ดีอีกด้วย นายไล่เต้กเป็นคนฉลาดว่องไว ไหวพริบดีทั้งการสอนและการปกครองนักเรียน นับว่ามีนิสัยเป็นครูมาแต่กำเนิดทีเดียว เป็นคนประพฤติตัวเรียบร้อย เมื่อเขาเป็นครูชั้นไหนเขาก็ตั้งใจสอน ทั้งนักเรียน

มีความรักใคร่นับถือ และตั้งใจเล่าเรียนโดยความเคารพ งานที่เขาทำนับว่าได้ผลอย่างดี มีค่ามาก ข้าพเจ้าขอรับรองยืนยันโดยความจริงอย่างมั่นใจว่า เขาเป็นคนมีความสามารถในทางครูอย่างดีแท้คนหนึ่ง"

อาจารย์หลวงศรีฯ เริ่มสอนนักเรียน ด้วยความคิดแน่วแน่อยู่ว่า "ธรรมดาลูกศิษย์ จะได้ดีย่อมอาศัยครูเป็นที่พึ่ง" ฉะนั้น จึงได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ สั่งสอนอบรมศิษย์อย่างตั้งอกตั้งใจ และทั่วถึง นิสัยที่ชอบให้ความคุ้มครองและช่วยเหลือเด็กเล็กกว่าในเยาว์วัย เป็นแรงผลักดันให้อาจารย์หลวงศรีฯ สั่งสอนศิษย์ได้อย่างไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยและเบื่อหน่าย คิดมุ่งหวังจะให้ตนเป็นที่พึ่งของศิษย์อย่างดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ ฉะนั้น เมื่อแรกเข้ารับราชการเป็นครูใหม่ๆ อาจารย์หลวงศรีฯ จึงได้ยึดสุภาษิตอังกฤษบทหนึ่งไว้เป็นอุดมคติประจำใจ สุภาษิตบทนั้นคือ "A good name is better than riches" คือนี้อาจารย์หลวงศรีฯ ทราบดีว่าจะให้ลาภผลประโยชน์แก่ตนน้อย แต่ก็จะให้ประโยชน์แก่สังคม ชาติบ้านเมืองได้มาก จึงเป็นคติที่อาจารย์หลวงศรีฯ พอใจยึดถือเป็นแนวปฏิบัติมาเป็นประจำจนตราบเท่าอายุขัย

อาจารย์หลวงศรีฯ ได้รับทุนของกระทรวงศึกษาธิการไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษ เป็นเวลา ๕ ปี กลับมาถึงประเทศไทยและได้รับการบรรจุแต่งตั้งให้เป็นอาจารย์โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๘ จึงนับได้ว่าวันที่ได้รับการบรรจุนั้นเป็นวันแรกที่อาจารย์หลวงศรีฯ ได้เริ่มเป็นครูอย่างสมบูรณ์แบบจริงๆ ความหวังที่จะบำเพ็ญ

ตนให้เป็นที่พึ่งแก่ศิษย์ก็ได้เริ่มต้นขึ้นอีกในวันนี้ พร้อม ๆ กับคติที่มีมาแต่ก่อนจะได้รับทุนไปเรียนต่างประเทศว่า "ชื่อเสียงดีย่อมดีกว่าความมั่งคั่ง" อาจารย์หลวงศรี ฯ ย้ายจากโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ไปดำรงตำแหน่งอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ ตั้งแต่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศนั้น กระทรวงศึกษาธิการแต่งตั้งให้เป็นอาจารย์อบรมวิชาภาษาอังกฤษแก่ครูทั่วราชอาณาจักรที่เข้ามารับการอบรม ที่สามัคยาจารยสมาคมอีกด้วย

ในการสอนภาษาอังกฤษให้แก่นักเรียนโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศในขณะนั้น หรือโรงเรียนฝึกหัดครูประถม พระราชวังสนามจันทร์ และโรงเรียนฝึกหัดครูประถมพระนครในเวลาต่อมาก็ดี อาจารย์หลวงศรี ฯ ใช้ความพยายามอย่างมากเพื่อจะให้นักเรียนอ่านถูก เขียนดี พูดคล่อง เมื่อสอนจบชั่วโมงแล้วอาจารย์ก็นำคำสอนนั้นไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือชื่อ "โน้ตหลักภาษาอังกฤษ" รวม ๗ เล่ม หนังสือนี้ได้นำมาแจกนักเรียนเมื่อเวลาทบทวนเรื่องที่เรียนไปแล้ว นับว่าเป็นการช่วยเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจและความจำได้ดียิ่ง การจัดพิมพ์โน้ตคำสอนจากโรงพิมพ์เพื่อแจกนักเรียนนี้นับว่าอาจารย์หลวงศรี ฯ เป็นผู้ริเริ่มจัดทำขึ้นเป็นรุ่นแรก ก่อนหน้าหรือหลังจากนั้นจะมีบ้างก็เป็นไปในรูปพิมพ์ด้วยกระดาษโรเนียว และก็มิได้ให้เปล่า ต่อมามีการพิมพ์โน้ตจากโรงพิมพ์กันมากขึ้น แต่ก็จัดทำไปในรูปลักษณะขายหรือช่วยออกค่าพิมพ์แล้วแต่กรณี การจัดพิมพ์

โน้ตจากโรงพิมพ์แจกให้นักเรียนก็เพื่อสนองความคิดที่แน่นอยู่ในใจว่า "ธรรมดาลูกศิษย์จะได้ดีย่อมอาศัยครูเป็นที่พึ่ง" นั่นเอง นักเรียนฝึกหัดครูที่ได้เรียนภาษาอังกฤษกับอาจารย์หลวงศรีฯ ต่างยอมรับว่าเรียนกับอาจารย์หลวงศรีฯ ถูกอกถูกใจ เข้าใจแจ่มแจ้งได้ผลดีเหลือเกิน เขาเหล่านั้นสรุปผลการเรียนจากอาจารย์หลวงศรีฯ ไว้ว่า "เรียนรู้ได้ไว เข้าใจได้ง่าย ใช้การได้แน่"

อาจารย์หลวงศรีฯ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สอนภาษาอังกฤษแก่ครูทั่วราชอาณาจักรที่เข้ามารับการอบรมที่สามัคยาจารยสมาคม เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๔ การสอนภาษาอังกฤษแก่ครูทั่วประเทศเช่นนี้เป็นที่พอใจของอาจารย์หลวงศรีฯ อย่างมาก เพราะอาจารย์หลวงศรีฯ มีความปรารถนาที่จะเป็นครูผู้มีชื่อเสียงมานานแล้ว เมื่อได้โอกาสสอนครูทั่วประเทศจึงเท่ากับเผยแพร่ชื่อเสียงของตนไปทั่วประเทศอีกทางหนึ่ง การดำรงตำแหน่งอาจารย์ในโรงเรียนฝึกหัดครูก็เป็นอีกทางหนึ่งที่ช่วยให้ชื่อเสียงของอาจารย์หลวงศรีฯ โด่งดังไปทุกจังหวัด เพราะนักเรียนครูส่วนใหญ่มาจากจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศไทย เมื่อจบแล้วส่วนมากก็กลับไปสอนในต่างจังหวัดทั้งสิ้น ฉะนั้นกับอาจารย์หลวงศรีฯ แล้ว ก็กล่าวได้ว่าอาจารย์หลวงศรีฯ มีศิษย์อยู่ทั่วทุกมุมของประเทศไทย ไม่ว่าอาจารย์หลวงศรีฯ จะไปแห่งหนตำบลไหนในเมืองไทย สิ่งหนึ่งที่อาจารย์หลวงศรีฯ จะพบก็คือศิษย์ของท่าน และท่านจะดีใจเป็นพิเศษที่ได้เห็นลูกศิษย์ของท่านก้าวหน้าในราชการหรืออาชีพอื่น

การอบรมภาษาอังกฤษแก่ครูที่สามัคยาจารยสมาคมนั้น อาจารย์หลวงศรี ฯ นำเอาวิชาศัทศาสตร์ (Phonetic) มาสอนด้วย วิชาศัทศาสตร์นี้ อาจารย์หลวงศรี ฯ เห็นว่ามีความสำคัญสำหรับครูเป็นอันมาก เพราะจะช่วยให้ครูอ่านคำภาษาอังกฤษได้ถูกต้อง และเมื่อครูทั่วประเทศเรียนรู้ศัทศาสตร์แล้ว การอ่านภาษาอังกฤษของนักเรียนทั่วประเทศก็จะอ่านได้เหมือนกัน เพราะครูใช้ศัทศาสตร์เป็นหลักการอบรมภาษาอังกฤษนี้เป็นที่พอใจของบรรดาครูที่เข้ารับการอบรมทั้งกัน พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ทรงนำพลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ประจำกระทรวงศึกษาธิการ ทรงร่วมฟังอาจารย์หลวงศรี ฯ สอนภาษาอังกฤษแก่ครูด้วย ทั้ง ๒ พระองค์ทรงชมเชยความสามารถในการสอนของอาจารย์หลวงศรี ฯ เป็นอันมาก อย่างไรก็ดี การสอนภาษาอังกฤษแก่ครูที่เข้ารับการอบรมนั้นเวลามีน้อย อาจารย์หลวงศรีฯ เกรงว่าครูบางคนอาจจะไม่เข้าใจดี จึงได้เขียนคำอธิบายลงพิมพ์ในหนังสือวิทยาจารย์ ในชื่อเรื่อง "หลักของการพูด (The Art of speaking)" "หลักของการเขียน" และ "รากเง่าของภาษาอังกฤษ" ทั้งรวมเรื่องที่เป็นข้อเขียนอธิบายภาษาอังกฤษที่อาจารย์หลวงศรี ฯ สอนไปแล้วทั้งวัน นับว่าเป็นประโยชน์แก่ครูที่เข้ารับการอบรมเป็นอันมาก

อาจารย์หลวงศรี ฯ ได้ย้ายไปเป็นอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕

และเลื่อนขึ้นเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูประถม เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๕ และต่อมาเมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูพระราชวังสนามจันทร์มาตั้งที่ในพระนครก็เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูประถมพระนคร อาจารย์หลวงศรีฯ ก็ยังดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่อยู่เช่นเดิม ในระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูนั้น ได้ปรับปรุงโรงเรียนให้เจริญก้าวหน้าทั้งในด้านการสอน การกีฬา การดนตรี และห้องสมุด

ในด้านการสอนที่โรงเรียนฝึกหัดครู อาจารย์หลวงศรีฯ ได้จัดหาครูอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์สูงมาสอนนักเรียน ทั้งในเวลาปรกติและเวลาพิเศษ อาจารย์หลวงศรีฯ สนใจในเรื่องครูอาจารย์ที่จะเข้ามาสอนในโรงเรียนฝึกหัดครูมาก บุคลิกลักษณะ ความรู้ วัยวุฒิ เป็นหลักพิจารณาครูที่ควรจะเข้ามาสอนในโรงเรียนฝึกหัดครู อนึ่งโดยเหตุที่อาจารย์หลวงศรีฯ ได้รับการศึกษาจากประเทศอังกฤษเป็นเวลาถึง ๕ ปี จึงนิยมความเป็นประชาธิปไตยยิ่งนัก อาจารย์หลวงศรีฯ เห็นว่าการสอนในที่ประชุมซึ่งเป็นหัวใจสำคัญและเป็นส่วนหนึ่งของการฝึกหัดครู เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้นักเรียนเข้าใจวิถีทางของประชาธิปไตย จึงได้สนใจและสนับสนุนการสอนในที่ประชุมอย่างกว้างขวาง ได้เข้าร่วมฟังและอภิปรายเกือบทุกครั้ง พยายามชี้ให้นักเรียนรู้จักการวิจารณ์อย่างตรงไปตรงมาและปราศจากอคติ การพูดที่มีจังหวะจะโคน มีเหตุมีผล มีสาระ มีความอดทนที่จะฟังคำคิดของผู้อื่น คิดหาเหตุผลหักล้างคำคิดของผู้วิจารณ์อื่น ๆ สนับสนุนส่วนดีของผู้สอนในที่ประชุม อาจารย์หลวงศรีฯ อนุญาตให้มีการวิจารณ์การสอนในที่ประชุมอย่างกว้างขวาง พยายามให้นักเรียนวิจารณ์

การสอนอย่างทั่วถึงทุกคน นักเรียนคนไหนพูดคิดมีคารมคมคายสมัครใจจะวิจารณ์ ก็อนุญาตให้วิจารณ์ได้เต็มที่ นักเรียนคนไหนไม่ชอบวิจารณ์ใครโดยปรกตินิสัย อาจารย์หลวงศรีฯ ก็จะชี้ตัวให้ลุกขึ้นมาวิจารณ์ เมื่อวิจารณ์ผิดพลาด ขาดเหตุผล ไม่ตรงเข้าหมายก็วิจารณ์ อาจารย์หลวงศรีฯ และคณะครูก็จะสรุปชี้ให้เห็นข้อบกพร่องต่าง ๆ ในการวิจารณ์ และให้ไปเตรียมตัววิจารณ์บทเรียนอื่น ๆ ต่อไป การสอนในที่ประชุมของนักเรียนครูสมัยนั้น จึงเป็นบทเรียนที่มีชีวิตชีวา เป็นที่สยอารมณ์ของนักเรียนอย่างยิ่ง ทุกคนจะต้องเตรียมตัวเพื่อวิจารณ์ไว้ทุกครั้ง ทุกคนไม่ทราบว่าจะถูกชี้ตัวให้วิจารณ์ในบทเรียนไหน วันไหน ทุกคนจะต้องเตรียมค้นคว้าหาความรู้ไว้เพื่อวิจารณ์

การเรียนลำพังของนักเรียนฝึกหัดครูซึ่งกำหนดเวลา ๑๙.๐๐ ถึง ๒๑.๐๐ น. ทุกวัน เว้นวันอาทิตย์และวันหยุดราชการ อาจารย์หลวงศรีฯ เข้มงวดกวดขันมาก ได้คอยตรวจดูแลอย่างใกล้ชิด การศึกษาหาความรู้ด้วยตนเองในขณะที่มีเครื่องมือ (หนังสือในห้องสมุด) ไว้ให้อย่างพอเพียง เช่นนี้เป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องทำอย่างยิ่ง ถ้าทำบ่อย ๆ เข้าก็จะได้กลายเป็นนิสัยรักการอ่านและการค้นคว้าด้วยตนเอง เมื่อออกไปเป็นครูในท้องถิ่นห่างไกลจากอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิที่จะติดต่อสอบถามได้แล้ว ทางที่จะหาความรู้เพิ่มเติมทางหนึ่งก็คือ การศึกษาหาความรู้จากตำรับตำราด้วยตนเองเท่านั้น การเรียนด้วยตนเองแต่ลำพังจะช่วยให้รู้จักปกครองตนเอง รู้จักแบ่งเวลาและหาความรู้เพิ่มเติมได้อย่างไม่จำกัด

นอกจากจะได้ปรับปรุงกิจการภายในโรงเรียน ในด้านการเรียนและการสอนแล้ว ยังได้จัดหาครูอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์สูงมาสอนนักเรียนนอกจากเวลาเรียนปรกติอีกหลายท่าน การที่สามารถติดต่ออาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิมาสอนได้หลายคนเช่นนั้น ก็เพราะอาจารย์หลวงศรี ฯ เป็นบุคคลที่กว้างขวางมากนั่นเอง บรรดาอาจารย์ที่มาช่วยสอนเป็นพิเศษ เช่น

๑. นายเอ็น. แอล. เซลล์
๒. พระยาอุปกิตศิลปสาร
๓. พระยาวิเศษศุภวัตร
๔. พระครุณพยุหรักษ์
๕. หลวงสำเร็จวรรณกิจ
๖. หลวงบำเหน็จวรสาส์น
๗. หลวงสุนทรสารสาส์น
๘. นายบุรินท์ สิมพะลิก
๙. พระประมูลวิชาเพิ่ม
๑๐. หม่อมเจ้าวงศ์มหิปชยางกูร
๑๑. ขุนจิตรการชำนิ
๑๒. นายนิลสัน
๑๓. นาย ร.ว. แมทธิวส์
๑๔. หลวงประเสริฐวิทยาศาสตร์
๑๕. หลวงชาติตระการโกศล

อาจารย์พิเศษที่กล่าวมาแล้วทุกท่าน แต่ละท่านก็มุ่งมาสอนด้วยอุดมคติ เล็งเห็นความสำคัญของนักเรียนผู้จะออกไปเป็นครู จึงตั้งใจสอนอย่างจริงจัง แต่ละท่านล้วนแต่ทรงความรู้และมีประสบการณ์ในการสอนในด้านวิชาการมามาก นักเรียนจึงได้รับความรู้และประโยชน์จากท่านอาจารย์เหล่านั้นเป็นอันมาก

ในด้านกีฬาของโรงเรียน อาจารย์หลวงศรีฯ ได้จัดหาเครื่องกีฬาต่าง ๆ มาไว้ให้นักเรียนฝึกเล่นหลายอย่าง ได้จัดห้องกีฬาไว้ให้ห้องหนึ่งสำหรับเล่นห่วง ราวคู่ ราวเดี่ยว กีฬาที่จัดขึ้นส่วนใหญ่เป็นกีฬามุ่งให้เป็นการออกกำลังกายในโรงเรียน และมุ่งให้นักเรียนเล่นกีฬาประเภทนั้น ๆ เพื่อว่าถ้ามีโอกาสออกไปสอนนักเรียนในคราวต่อไปจะได้สอนได้ถูกต้อง กีฬาบางอย่างก็ได้เชิญผู้สันทัดจัดเจนมาสอนเป็นพิเศษ เช่น ยาสเกตบอล เป็นต้น ก็ได้เชิญหลวงชาติตระการโกศลมาสอนฝึกหัดให้ เพื่อให้รู้จักวิธีเล่นที่ดีและถูกต้อง หลวงชาติตระการโกศลมาสอนได้ไม่นานนักก็มีราชการมากขนจนปลีกตัวมาไม่ได้ อาจารย์หลวงศรีฯ จึงขอให้นาย จ.ว. แมทธิวส์ช่วยสอนต่อไป นาย จ.ว. แมทธิวส์ได้สอนยาสเกตบอลและฟุตบอลด้วย กีฬาหลายอย่างต้องอาศัยสนามหรือสถานที่กว้างขวางพอควร บางอย่างก็สิ้นเปลืองเงินทองมาก ไม่สะดวกที่จัดหาเครื่องอุปกรณ์มาสอนนักเรียนได้ อาจารย์หลวงศรีฯ ย้ำอยู่เสมอว่า "A sound mind in a sound body" หนทางง่าย ๆ ที่จะนำไปสู่ A sound mind in a sound body ก็คือ กายบริหาร เพราะกายบริหารไม่ต้องการสถานที่มาก จะบริหารเป็นหมู่ละกี่คนก็ได้ หรือจะบริหารคนเดียวก็ได้ ไม่จำกัดเวลา อายุ และเพศ

โดยเฉพาะเวลาเช้าตรู่กายบริหารจะช่วยให้มีจิตใจเข้มแข็งอยู่ในเรือนกายที่แข็งแกร่ง ในสมัยอาจารย์หลวงศรีฯ เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูพระนครได้จัดให้นักเรียนฝึกหัดกายบริหารตั้งแต่เวลา ๐๕.๐๐-๖.๓๐ น. ทุกวัน เว้นวันอาทิตย์และวันหยุดราชการ การฝึกหัดกายบริหารอาจารย์หลวงศรีฯ มุ่งหวังจะให้นักเรียนนำไปสอนเด็กอีกทอดหนึ่ง อาจารย์หลวงศรีฯ เห็นว่านักเรียนชั้นประถมทุกคนควรจะเริ่มฝึกกายบริหารท่าง่ายๆ โดยทั่วถึงกัน เมื่อจะไปเรียนชั้นมัธยมก็ควรจะได้ฝึกกายบริหารท่ายาก ๆ ขึ้นไป กายบริหารจะเป็นกำลังสำคัญที่จะช่วยให้นักเรียนที่ขาดเครื่องอุปกรณ์การกีฬาสามารถจะเป็นผู้มีอนามัยดีได้ ถ้าได้ฝึกกายบริหารอย่างสม่ำเสมอ อาจารย์หลวงศรีฯ ได้ร่วมกับนาย จ.ว. แมทธิวส์ เรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับกายบริหารเป็นภาษาอังกฤษขึ้นเล่มหนึ่งชื่อ "Physical Training" หนังสือนี้ได้แนะนำการฝึกหัดกายบริหารไว้ย่อๆ หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเล่มขนาดเล็ก จัดพิมพ์ขึ้นเป็นจำนวนน้อย ไม่แพร่หลายนัก แต่ก็จัดได้ว่าเป็นหนังสือที่ให้ประโยชน์ได้มากสำหรับนักเรียนฝึกหัดครูและผู้ได้อ่านในสมัยเมื่อ ๓๐ ปีมาแล้ว เพราะขณะนั้นหนังสือความรู้ประเภทกายบริหารแทบจะไม่มีเลยในตลาดหนังสือเมืองไทย นอกจากจะใช้กายบริหารเพื่อให้เกิด "A sound mind in a sound body" แล้วยังได้เข้มงวดกวดขันการลูกเสือควบคู่กันไปด้วย การส่งเสริมกิจกรรมลูกเสือสมัยนั้นได้ทำทั้งทฤษฎีและปฏิบัติ เฉพาะทางปฏิบัติได้ฝึกการแปรขบวนการเดินแถวได้อย่างชำชอง

การปรับปรุงให้นักเรียนเรียนกันอย่างคร่ำเคร่ง และฝึกการออกกำลังอย่างหนักเช่นนั้น ทำให้อาจารย์หลวงศรีฯ เกิดความเป็นห่วงใย

นักเรียนเป็นอันมาก เกรงจะเกิดการเจ็บไข้ไม่สบายขึ้นเสมอ ฉะนั้นเพื่อกันความเจ็บไข้เกิดขึ้น และเมื่อเกิดขึ้นก็จะได้รีบบำบัดเสียแต่ต้นมือ จึงได้พยายามขอให้โรงเรียนได้มีแพทย์หรือพยาบาลประจำโรงเรียนขึ้น อาจารย์หลวงศรีฯ ได้เพียรพยายามขอตำแหน่งนี้ให้แก่โรงเรียนเป็นเวลาถึง ๒ ปีเศษ ในที่สุดโรงเรียนก็ได้บุรุษพยาบาลมาอยู่ประจำโรงเรียนคนหนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๗ บุรุษพยาบาลได้ช่วยรักษาพยาบาลนักเรียนได้ผลเป็นอย่างดี ปัจจุบันนี้โรงเรียนผักหัดครูประถมก็ยังมีบุรุษพยาบาลช่วยดูแลรักษานักเรียนที่เจ็บป่วยเล็กน้อยอยู่เป็นประจำ

ในด้านห้องสมุด ห้องสมุดของโรงเรียนมีหนังสืออยู่เป็นจำนวนน้อย ไม่เหมาะกับฐานะของโรงเรียน อาจารย์หลวงศรีฯ จึงได้ดำเนินการจัดซื้อหนังสือเพิ่มขึ้นทั้งหนังสือภาษาไทยและภาษาอังกฤษ แม้จำนวนหนังสือของห้องสมุดจะมีหนังสือดีๆ อยู่มาก แต่จำนวนผู้อ่านผู้ยืมอ่านก็ยังไม่มากพอ อาจารย์หลวงศรีฯ จึงได้พยายามชี้แจงแนะนำให้นักเรียนหาประโยชน์จากการอ่านหนังสือของห้องสมุด ให้ความสะดวกในการยืมอ่าน เริ่มจัดทำสถิตินักเรียนยืมหนังสือไปอ่าน เวลาที่จะได้ประโยชน์จากการอ่านหนังสือของห้องสมุดก็คือเวลาเรียนลำพัง เวลาสอนภาษาอังกฤษ อาจารย์ก็มักจะอ้างข้อความสำคัญจากหนังสือห้องสมุดเล็กๆ น้อยๆ ให้นักเรียนฟังแล้วก็แนะนำให้ไปอ่านเพิ่มเติม

ผลของการปรับปรุงกิจการด้านต่างๆ ในโรงเรียนผักหัดครูประถมสมัยอาจารย์หลวงศรีฯ ปรากฏเห็นได้ว่านักเรียนผักหัดครูสอบไล่ได้ทั่วขึ้น

ทุกที่ บางปีไม่มีผู้สอบไล่ตกเลยก็มี และเมื่อออกจากโรงเรียนไปแล้ว ก็ออกไปสอนนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๔—๖ ได้อย่างสบาย เป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนครูที่สามารถสอนนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๔—๖ ได้อย่างดี วิธีการปรับปรุงของอาจารย์หลวงศรีฯ สมัยนั้น ตามความเห็นของศาสตราจารย์ ดร. สาโรช บัวศรี อธิการวิทยาลัยวิชาการศึกษากล่าวว่า "การที่ทำเช่นนี้ทำให้นักเรียนฝึกหัดครูได้ซึมซาบในเรื่องการเป็นครูตั้งแต่ต้น และเข้าใจในปัญหาภาระและหน้าที่ของการเป็นครูอยู่ตลอดเวลา และฝังลึกในจิตใจ" ผลของการปรับปรุงโรงเรียนที่กล่าวมาแล้วสอดคล้องกับถ้อยคำของศาสตราจารย์ ดร. สาโรช บัวศรีว่า "ท่านอาจารย์ได้ช่วยวางรากฐานอันดีเยี่ยมให้แก่กระผมในการศึกษาเพื่อที่จะเป็นครู และเพื่อจะดำเนินการฝึกหัดครู"

ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า อาจารย์หลวงศรีฯ เป็นครูที่มีชื่อเสียงดีเด่นคนหนึ่ง เป็นผู้ที่มีความสามารถในการสอน และการปกครองอย่างดียิ่ง ความสามารถในการสอนภาษาอังกฤษของท่านนั้นเป็นที่ยอมรับกันว่ายอดเยี่ยมจริง ๆ ตั้งแต่เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ นักการทูตชั้นเยี่ยม ลงมาจนกระทั่งนักเรียน ครู อาจารย์ที่เคยเรียนกับอาจารย์หลวงศรีฯ มาแล้ว ประจักษ์พยานส่วนหนึ่งที่เห็นได้ก็คือ บรรดาศักดิ์ "ศรีภาษะเวทิน" อาจารย์หลวงศรีฯ มิใช่แต่จะเชี่ยวชาญการสอนวิชาภาษาอังกฤษเท่านั้น ยังสามารถสอนวิชาครู เช่น หลักการศึกษา จิตวิทยา สุขศาสตร์ และวิชาภูมิศาสตร์ได้ดีอีกด้วย มีความรู้แน่นแฟ้นในวิชาที่สอน มีความรู้รอบตัว

นานาประการ ซึ่งนำมาแทรกเข้ากับบทเรียนที่สอนไม่ว่าจะเป็นบทเรียนอะไร ชั้นอะไร ชั่วโมงไหน เวลาไหน จึงทำให้การสอนมีชีวิตชีวา ถูกอกถูกใจนักเรียน นักเรียนที่เคยเรียนกับอาจารย์หลวงศรีฯ เมื่อ ๔๐ ปีที่แล้ว หรือนักเรียนที่เรียนชั่วโมงสุดท้ายของการสอนของอาจารย์หลวงศรีฯ ก่อนถึงแก่กรรม ๒๘ ชั่วโมง ต่างยอมรับกันว่า เรียนกับอาจารย์หลวงศรีฯ ถูกอกถูกใจ เข้าใจแจ่มแจ้ง ได้ผลดีเหลือเกิน นักเรียนผีกหัดครูเป็นจำนวนมาก สรุปผลที่ได้รับจากการสอนของอาจารย์หลวงศรีฯ ว่า "เรียนรู้ได้ไว เข้าใจได้ง่าย ใช้การได้แน่"

อาจารย์หลวงศรีฯ ใช้เวลา ๓๘ ปี สอนและอบรมศิษย์อย่างไม่หยุดยั้ง เกิดมาเพื่อสอน เพื่ออบรม มีความเอออาร มีความเป็นกันเองกับศิษย์ ส่งเสริมศิษย์ให้มีความเจริญก้าวหน้า กรุณาศิษย์ที่มีอุปสรรคในการศึกษา ช่วยเหลือศิษย์ที่ประสบปัญหาการทำงาน เป็นผู้ปกครองศิษย์ในทิศทั้งปวง มีความพอใจที่จะได้อยู่ในท่ามกลางของศิษย์ มีความพอใจที่คบศิษย์ไว้เป็นมิตรสนิท แม้อายุมากขึ้นก็ยังคบหากับศิษย์ เป็นกันเองกับศิษย์ ไปเที่ยวกับศิษย์ได้อย่างสนิทสนม ศิษย์ทุกรุ่นทุกวัยเป็นมิตรกับอาจารย์หลวงศรีฯ ได้เสมอ ท่านเกิดมาเพื่อศิษย์อย่างแท้จริง ไม่ทอดทิ้งศิษย์ แม้ในยามเจ็บไข้ได้ป่วยต้องพักรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลศิริราชก็ไม่เคยลืมศิษย์ ยังนั่งรถเข็นนั่งเรือข้ามฟากมาสอนที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ในด้านการปกครอง อาจารย์หลวงศรีภายะเวทินได้ชื่อว่าเป็นผู้ปกครองนักเรียนได้เรียบร้อยที่สุด ตลอดเวลาที่ปกครองนักเรียน ไม่เคย

ปรากฏว่ามีอะไรร้ายแรงเสียหายเกิดขึ้น เข้าถึงศิษย์อย่างแท้จริง เริ่มแต่รู้จักชื่อ รู้จักตัว รู้ถึงอุปนิสัยใจคออย่างละเอียด รู้ถึงประวัติโดยย่อ รู้ถึงระดับการเรียนของนักเรียนทุกคน สิ่งเหล่านี้อยู่ใน "หัว" อาจารย์หลวงศรี ฯ ทั้งสิ้นไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้น ท่านมักจะคาดคะเนได้อย่างแม่นยำว่าเหตุเกิดจากนักเรียนคนนั้น ชื่อนั้น อยู่ชั้นนั้น เมื่อนักเรียนออกจากโรงเรียนไปแล้วก็พยายามติดตามผลอยู่อย่างเงียบ ๆ เรื่องของศิษย์ทุกคนจึงอยู่ใน "หัว" ของท่านเสมอมา ประกอบกับท่านมีความทรงจำดียิ่ง ฉะนั้นเมื่อศิษย์ออกจากโรงเรียนไปแล้ว ไม่ว่าจะนานกี่ปีก็ตาม เมื่อมาพบกันเป็นครั้งแรก ท่านก็ยังเรียกชื่อศิษย์คนนั้นได้ถูกต้อง มิหนำซ้ำยังถามถึงสารทุกข์สุขดิบของศิษย์อื่น ๆ ในรุ่นเดียวกันต่อไปอีกได้ด้วย

ในด้านการแนะนำให้รู้จักวิธีทำงานให้ได้นานและทำงานให้ได้ผล ท่านก็ใช้คติง่าย ๆ เช่น "ไหว้พระก่อนนอน" "คมน้ำร้อน" "นอนกางมุ้ง" "สวมรองเท้า" คตินี้อาจารย์หลวงศรี ฯ บอกว่าถ้าปฏิบัติได้เคร่งครัดแล้วจะทำให้มีอายุยืนนาน ปฏิบัติราชการได้มาก การปฏิบัติงานได้มากถ้าจะให้ได้ผลดีมีความก้าวหน้า จะต้องทำงานตามภาษิตที่ว่า:—

Do all the good you can,
By all the means you can,
In all the ways you can,
In all the places you can,
To all the people you can,
As long as ever you can.

นักเรียนโรงเรียนฝึกหัดครูส่วนใหญ่มาจากจังหวัดต่าง ๆ เมื่อมารวมกันเข้าความคิดความเห็นมักจะไม่ลงรอยกัน ทำให้เกิดความไม่เข้าใจกัน เป็นชนวนให้เกิดลองดีกันขึ้น ทำความยุ่งยากให้โรงเรียนเสมอ นักเรียนบางคนเมื่อมาอยู่โรงเรียนใหม่ก็คุยว่าเป็นคนเก่งไม่กลัวผี บางคนก็คุยว่าไม่กลัวงู บางคนก็คุยว่าเรียนเก่งมาก ฯลฯ นักเรียนเหล่านี้มักจะถูกลองดีไม่เหมือนนักเรียนที่เป็นคนเฉย ๆ ไม่คุยอะไรมากนัก นักเรียนที่ไม่กลัวผีมักจะถูกผีหลอก นักเรียนไม่กลัวงูมักจะมีงูเข้าไปอยู่ในโต๊ะ นักเรียนที่คุยว่าเรียนเก่งมักจะได้คะแนนน้อยในเวลาสอบซ้อม เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องเล็กน้อยสำหรับนักเรียนฝึกหัดครูที่อยู่รวมกัน แต่เป็นเรื่องใหญ่ของโรงเรียน อันตรายอาจเกิดขึ้นได้ถ้านักเรียนที่ถูกลองดี ความจริงก็เป็นเช่นโรงเรียนคาดคิดไว้ เพราะนักเรียนไม่กลัวผีถูกเพื่อนทดสอบเข้าก็กลายเป็นคนกลัวผีและเส้นประสาทอ่อนไปด้วย ฉะนั้นอาจารย์หลวงศรีฯ จึงได้จัดสร้างพระพิฆเนศวร์ขึ้นเพื่อให้นักเรียนได้ยึดเอาเป็นสิ่งที่เคารพบูชาของนักเรียนทุก ๆ คน เมื่อนักเรียนเข้ามาในโรงเรียนฝึกหัดครูครั้งแรก และได้มีโอกาสสักการะพระพิฆเนศวร์แล้ว จะได้รู้สึกว่าทุก ๆ คนเป็นลูกพระพิฆเนศวร์ด้วยกัน ความคิดเห็นที่มีมาแต่เดิมไม่ตรงกัน จะได้เริ่มเป็นแนวเดียวกัน ในฐานะลูกพระพิฆเนศวร์ อาจารย์หลวงศรีฯ จึงได้จัดสร้างพระพิฆเนศวร์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ โดยอาจารย์หลวงศรีฯ เป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายและควบคุมออกแบบก่อสร้าง การนั้นได้อาศัยนักเรียนที่มีฝีมือในการปั้นช่วยกันปั้นตกแต่ง นักเรียนที่มีส่วนช่วยกันปั้นพระพิฆเนศวร์ขึ้นคือ นายพินิจ

ภวังครัต นายเฉลิม นาคิรักษ์ นายแก้ว เปลี่ยนคารม เป็นต้น การขึ้นได้แล้วเสร็จและฉลองกันภายในโรงเรียนเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๘๑ พระพิฆเนศวรนี้จึงเกิดขึ้นด้วยความสามัคคีระหว่างอาจารย์กับศิษย์ อาจารย์หลวงศรี ฯ เองก็มุ่งที่จะให้พระพิฆเนศวรที่สร้างขึ้นนั้นเป็นจุดรวมของความสามัคคีของนักเรียนที่เข้ามาศึกษาในโรงเรียนผักหัดครู และนักเรียนเก่าที่จบการศึกษาจากโรงเรียนผักหัดครูไปแล้ว อย่างไรก็ดี อาจารย์หลวงศรี ฯ นั้นท่านมีความนิยมในความเป็นประชาธิปไตยอยู่มาก ฉะนั้นจึงได้สนับสนุนนักเรียนผักหัดครูที่สมัครใจจะไปรับราชการในกระทรวงทบวงกรมอื่น ๆ ในเมื่อสามารถจะไปได้ แต่ในขณะเดียวกันนักเรียนผักหัดครูที่สมัครใจจะรับราชการในกระทรวงศึกษาธิการแล้ว ท่านก็กำชับกำชาให้มีจิตใจจงรักภักดีต่อกระทรวงศึกษาธิการเป็นที่ตั้ง เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจนักเรียนในข้อนี้ อาจารย์หลวงศรี ฯ จึงได้ตั้งรูปพระพิฆเนศวรไว้ด้านหน้าโรงเรียนหันหน้ามาสู่ทางกระทรวงศึกษาธิการ เป็นเครื่องหมายเตือนให้นักเรียนนึกถึงกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อสร้างและฉลองพระพิฆเนศวรเสร็จแล้ว อาจารย์หลวงศรี ฯ มีความภูมิใจในรูปพระพิฆเนศวรอย่างยิ่ง ได้แสดงความตั้งใจไว้ว่าจะให้พระพิฆเนศวรอยู่คู่กับโรงเรียนผักหัดครูประถมพระนครตลอดกาล แม้ว่าต่อมาเมื่อท่านมาดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศแล้วก็ยังคิดอยู่เสมอว่า รูปพระพิฆเนศวรเป็นอนุสาวรีย์ชิ้นเล็ก ๆ ของอาจารย์ชิ้นหนึ่ง ซึ่งอาจจะมีผู้รู้เรื่องราวคิดคำนึงถึงอาจารย์หลวงศรี ฯ บ้างก็ได้ในเวลาต่อไป แต่ก็เป็นที่น่าเสียใจอย่างยิ่ง

ที่พระพิฆเนศวร์ไม่ได้ย้ายติดตามไปคุ้มครองรักษาโรงเรียนฝึกหัดครูประถม เสียแล้ว เพราะเมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูประถมได้ย้ายไปอยู่ที่อื่น ได้ขนทรัพย์สมบัติของโรงเรียนไปหมดทุกอย่าง มีอย่างเดียวที่ไม่ได้ขนไปคือ พระพิฆเนศวร์ของอาจารย์หลวงศรี ฯ พระพิฆเนศวร์จึงยังคงติดที่อยู่ ซึ่งปัจจุบันได้เป็นที่ตั้งของกองพลที่ ๑ ทางกองพลก็ยังเคารพและรักษารูปพระพิฆเนศวร์ไว้เป็นอย่างดี แต่ได้ย้ายพระพิฆเนศวร์มาตั้งไว้ทางด้านหลัง และหันหน้าพระพิฆเนศวร์ไปสู่หอประชุมกองทัพบก อย่างไรก็ดี พระพิฆเนศวร์ก็คงได้รับความเคารพสักการะเป็นอย่างดีจากทหารที่สังกัดกองพลที่ ๑ จนกระทั่งทุกวันนี้

นอกจากการสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ แล้ว อาจารย์หลวงศรี ฯ ได้เขียนหนังสือไว้หลายเล่ม เช่น

๑. แบบหัดอ่านภาษาอังกฤษ กระทรวงศึกษาธิการอนุญาตให้ใช้เป็นแบบเรียนอยู่หลายปี

๒. โน้ตหลักภาษาอังกฤษ

๓. แบบเรียนจดหมายอังกฤษ ชั้น ม. ๕ ม. ๖

๔. แบบสนทนาภาษาอังกฤษ

๕. คู่มือ Direct Method English Course เล่ม 3

๖. คู่มือ New Method Reader เล่ม 5

๗. คู่มือ The Invisible Man

๘. หลักวิธีสอนภาษาอังกฤษ

๙. โน้ตหลักวิชาครู การปกครอง และวิธีสอนสำหรับนักเรียนฝึกหัดครู

๑๐. ตำราวิชาครูมูล (ยังไม่ได้พิมพ์)

๑๑. รวมนิยายจีนชั้นเยี่ยม

นอกจากจะได้เขียนหนังสือด้วยตนเองแล้ว ตลอดเวลาที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์และอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูประถมนั้น อาจารย์หลวงศรีฯ ได้แนะนำและสนับสนุนให้นักเรียนฝึกหัดครูช่วยกันคิดแต่งแบบเรียนขึ้นเพื่อพิมพ์ให้แพร่หลาย ขณะนั้นแบบเรียนกระทรวงศึกษาธิการยังมีไม่มากนัก ถ้านักเรียนครูออกไปรับราชการครูแล้วช่วยกันเรียบเรียงแบบเรียนขึ้นพิมพ์จำหน่าย แบบเรียนก็จะได้มีมากขึ้น ปัญหาการขาดแคลนแบบเรียนก็จะค่อย ๆ หมดไป ปรากฏว่าศิษย์อาจารย์หลวงศรีฯ หลายคนออกไปเขียนแบบเรียนขึ้นได้หลายเล่ม

ภายหลังที่ได้ดำรงตำแหน่งอาจารย์ประจำกรมสามัญศึกษา (เดิม) อาจารย์หลวงศรีฯ ก็ย้ายมาเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดยวรนิเวศ เมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๙๑ ดำรงตำแหน่งนี้จนกระทั่งครบเกษียณอายุราชการ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๕ ตลอดเวลาที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดยวรนิเวศ ได้บริหารงานของโรงเรียนให้เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ เป็นที่นิยมของวัด ครู อาจารย์ ผู้ปกครองและนักเรียนทั่วไป และได้ทำหน้าที่ล่ามประจำพระองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า

กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ในเวลาแขกเมืองมาเยี่ยมถวายสักการะ และทำหน้าที่ตอบสาส์นส่วนพระองค์ที่เป็นภาษาอังกฤษ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้มีพระกรุณาถึงขั้นที่เรียกว่า "โปรด" อาจารย์หลวงศรี ฯ มาก

อาจารย์หลวงศรี ฯ มีบุตรกับนางเชอรี่ สิริสิงห ภรรยาคนแรก ๔ คน คือ

๑. นางวินัส บุญ-หลง
๒. นางวิไล ลือสวัสดิ์
๓. นายสมใจ สิริสิงห
๔. นายไพศาล สิริสิงห

มีบิดากับนางเซลม่า สิริสิงห ๔ คน คือ

๑. นางวนิดา โพธิแก้ว
๒. นางสาวมารศรี สิริสิงห
๓. นางสาริรภา สิริสิงห
๔. นางสาวลาวัณย์ฉวี ศิริสิงห

และมีบุตรกับนางอุไร สิริสิงห คือ

๑. นายบี๋ยะ สิริสิงห

อาจารย์หลวงศรีฯ มีนิสัยรักสัตว์ โดยเฉพาะสุนัข ได้เลี้ยงสุนัขพันธุ์อัลเซเชียนไว้หลายตัว เริ่มเลี้ยงตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๗ และเลิกเลี้ยงสุนัขเหล่านี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ซึ่งเป็นเวลาในระยะสงครามโลกครั้งที่ ๒ นอก

จากเลี้ยงสุนัขแล้ว อาจารย์หลวงศรีฯ ยังนิยมการปลูกกุหลายเป็นอันมาก ได้ปลูกกุหลายพันธุ์ต่างประเทศไว้กว่า ๑๐๐ ต้น แต่ต่อมาก็ต้องเลิกปลูกกุหลายเช่นเดียวกับการเลี้ยงสุนัข

ในด้านกีฬา อาจารย์หลวงศรีฯ ชอบเล่นเทนนิสมาก เมื่อครั้งกำลังศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ ได้เคยเป็นผู้แทนของโรงเรียนเข้าแข่งขันเทนนิสกับโรงเรียนอื่น กีฬาในร่มท่านชอบยิงปองมากกว่าอย่างอื่น ในด้านสังคม อาจารย์หลวงศรีฯ ชอบคบหาสมาคมกับคนทั่วไป เข้ากับคนได้ทุกชั้นทุกอาชีพ จึงมีเพื่อนฝูงมากมาย โดยปรกติอาจารย์หลวงศรีฯ มีรูปร่างสง่าผ่าเผย ภาคภูมิ รักสวยรักงาม แต่งกายประณีตเรียบร้อยมาแต่เยาว์วัย แม้กระทั่งวาระสุดท้ายเมื่อเจ็บหนัก ก็ยังอุตส่าห์สั่งลูกไว้ว่า "ถ้าข้าตาย ขอให้แต่งตัวข้าให้เรียบร้อยด้วย"

อาจารย์หลวงศรีฯ เจ็บหนักครั้งแรกด้วยโรคตับ ต้องเข้ารับการรักษาณ โรงพยาบาลศิริราช แต่ด้วยความสามารถของแพทย์และพยาบาลที่ได้ให้การรักษาดูแลอย่างดีจึงหายเป็นปรกติ นับแต่นั้นมาสุขภาพของอาจารย์หลวงศรีฯ ก็เริ่มทรุดโทรมลง เมื่อออกจากโรงพยาบาลกลับมาอยู่บ้านไม่นานก็ไม่สบายอีก เมื่อไม่สบายก็เข้าพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลอีก อาจารย์หลวงศรีฯ เวียนเข้าเวียนออกโรงพยาบาลตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๓ ถึง ๒๕๐๖ นับได้ถึง ๓๕ ครั้ง ในจำนวน ๓๕ ครั้งนี้ได้รับการผ่าตัดถึง ๔ ครั้ง นับว่าอาจารย์หลวงศรีฯ เป็นบุคคลที่อดทนเป็นเยี่ยมที่สุด ทั้งนี้เพราะ

อาจารย์หลวงศรีฯ เห็นว่าความตายเป็นของธรรมดาไม่น่ากลัวอะไร เมื่อมีชีวิตอยู่มีกำลังกายก็อยู่ก็ทำงานและหาความอภิรมย์เป็นกำไรชีวิตไป งานที่ชอบของอาจารย์ก็คืองานสอน อาจารย์หลวงศรีฯ เกิดมาเพื่อสอน เพื่ออบรมศิษย์อย่างแท้จริง สถาบันที่อาจารย์หลวงศรีฯ ได้ไปสอน ล้วนเป็นสถาบันที่มีความสำคัญทั้งสิ้น เช่น สอนภาษาอังกฤษที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ นายทหารม้าที่ ๑ ร.อ. พยาบาลที่จะไปศึกษาต่อต่างประเทศที่โรงพยาบาลศิริราช และสอนวิชาตรรกวิทยาที่โรงเรียนปกครอง (กระทรวงมหาดไทย) สอนวิชาครูแก่บรรดานายทหาร นายสิบ กรมยุวชน การสอนในสถาบันต่าง ๆ เช่นนั้น ทำให้อาจารย์หลวงศรีฯ กลายเป็นผู้มีชื่อเสียงในการสอนได้อย่างกว้างขวาง บรรลุถึงคติประจำใจที่ว่า "A good name is better than riches"

อาจารย์หลวงศรีฯ ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอก เมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "หลวงศรีภาษะเวทิน" เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้รับพระราชทานเหรียญจักรพรรดิมาลา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตราภรณ์ช้างเผือก เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทางราชการได้ประกาศเลิกบรรดาศักดิ์อยู่ชั่วระยะหนึ่ง อาจารย์หลวงศรีฯ ต้องเปลี่ยนมาใช้ชื่อว่า "นายสิริ ภาษะเวทิน"

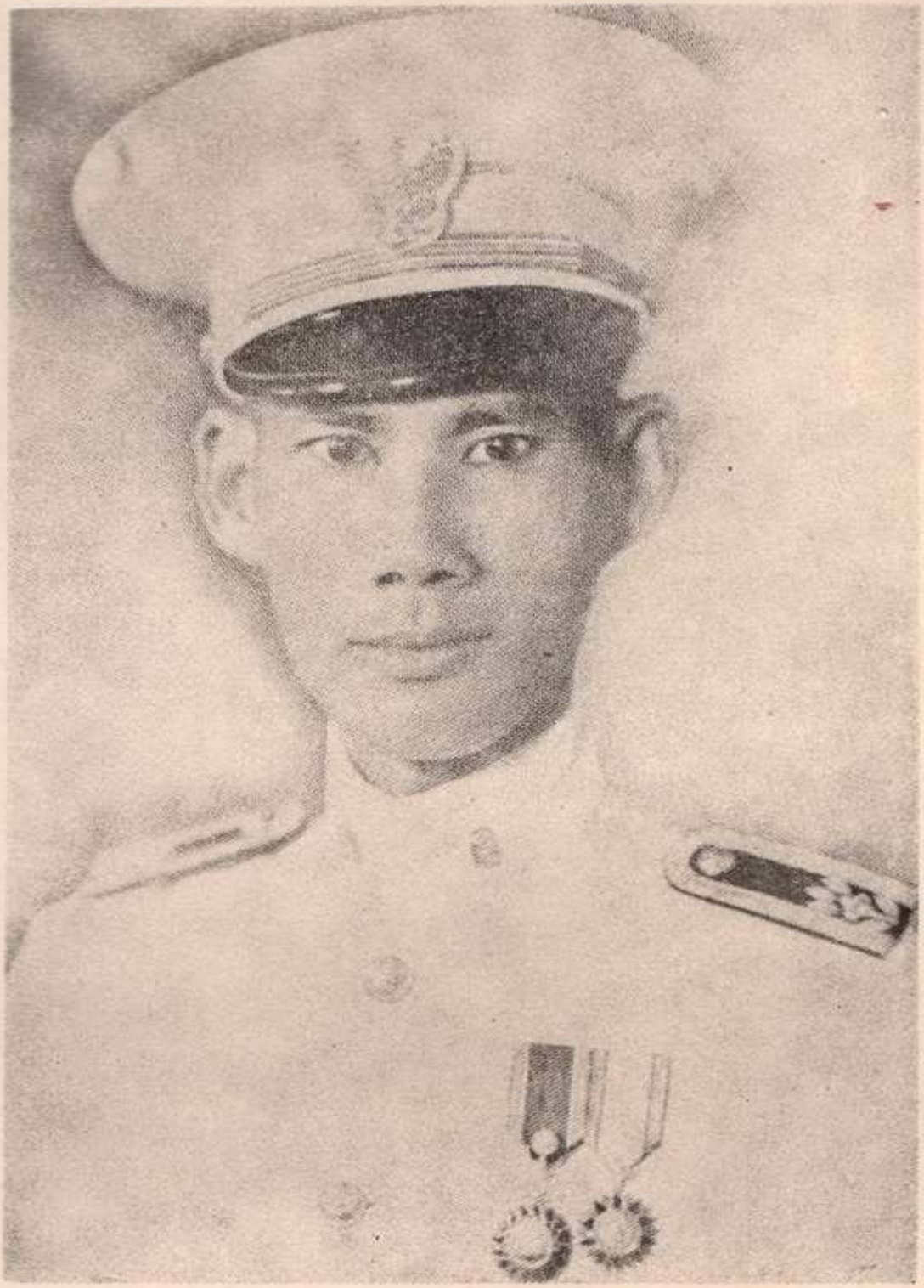
อาจารย์หลวงศรี ฯ เกิดมาเพื่อสอน เพื่อศิษย์อย่างสมบูรณ์ อาจารย์หลวงศรี ฯ สอนครั้งสุดท้ายที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๐๖ เช้าวันรุ่งขึ้นคือวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ เริ่มรู้สึกแน่นหน้าอกและอาเจียน อาจารย์หลวงศรี ฯ คิดว่าไม่เป็นอะไรมากนัก ตอนบ่ายตั้งใจว่าจะไปสอนเช่นเคย แต่แทนที่จะได้ไปสอนในตอนบ่ายดังที่ตั้งใจไว้ อาจารย์หลวงศรีฯ จากไปแล้ว จากไปด้วยอาการอันสงบเมื่อเวลา ๑๖.๐๐ น. ของวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ บัดนี้อาจารย์หลวงศรี ฯ ไม่ต้องสอนอีกแล้ว เพราะสอนมามากพอเพียงแล้ว ระยะชั่วโมงสุดท้ายที่อาจารย์สอนกับเวลาที่อาจารย์ถึงแก่กรรมห่างกันเพียง ๒๘ ชั่วโมงเท่านั้น อาจารย์หลวงศรี ฯ ชีวิตครูด้วย "เป็นคนมีความสามารถในทางครูอย่างดีแท้คนหนึ่ง" สมกับที่นาย เย. เอช. เสดชวิก อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดปทุมคงคา และอำมาตย์โท หลวงประพันธ์เนติวุฒิ อาจารย์ผู้ปกครอง รับรองยืนยันโดยความจริงอย่างมั่นใจไว้เมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

อนึ่ง ผู้เขียนใคร่ขอเพิ่มเติมว่า อาจารย์หลวงศรีฯ เป็นผู้มีประสบการณ์ทางการศึกษาหลายด้าน นอกจากเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูประถมและโรงเรียนวัดบวรนิเวศแล้ว ท่านยังเคยดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการแผนกธรรมการ และอาจารย์ใหญ่โรงเรียนประจำจังหวัดนครราชสีมา

อาจารย์โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร และกรรมการสอบไล่วิชาครูระดับต่าง ๆ ของกระทรวงศึกษาธิการอีกด้วย

(ในการเรียบเรียงประวัตินี้ ผู้เขียนได้รับความช่วยเหลือจาก นายสุวรรณ บุญชู ศึกษานิเทศก์เอก กรมวิสามัญศึกษา จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย)

อุทัย สิงหศักดิ์

ขุนประสาทคุรุกรม

(แม้น วุฒิดา)

ขุนประสาทคุรุกรม

(แม้น วุฒิดา)

พ.ศ. ๒๔๔๔ — ๒๕๐๕

ในการเขียนชีวประวัติของครูแม้น วุฒิดา หรือขุนประสาทคุรุกรม ผู้เขียนขอใช้คำว่า นาย ครู และขุนประสาทคุรุกรม ไปตามลำดับแห่งความเป็นอยู่ของท่าน แม้ว่าท่านจะเป็นครูของนักเรียนผู้ก่อหัดครูก่อนรุ่นผู้เขียนและหลังผู้เขียนมาหลายต่อหลายรุ่น ควรจะเรียกท่านว่า "อาจารย์" แต่สมัยนั้นเราเรียกกันว่า "ครู" ทั้งนั้น อาทิ ครูสนิท จุฑะรพ ครูนิตย์ นาครทรรพ ครูผ่าย บุญเลี้ยง เราไม่เรียกว่า "อาจารย์" เลย

ย้อนหลังไปราว พ.ศ. ๒๔๖๑ ขณะนั้นโรงเรียนผู้ก่อหัดครูประถมกับโรงเรียนสามัญยังรวมกันอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ฝ่ายสามัญมีแต่ชั้นประถมไปจนถึงมัธยมปีที่ ๖ ฝ่ายผู้ก่อหัดครูประถมมีปีที่ ๑ และปีที่ ๒ ทั้ง ๒ ฝ่ายอยู่ในความปกครองของพระยาผดุงวิทยาเสริมอาจารย์ใหญ่ ในโรงเรียนที่เรียกกันทั่ว ๆ ไปว่า "โรงเรียนบวรนิเวศ" นี้มีครูรูปร่างสูงโปร่ง หน้าตาขรึม แต่งกายเรียบร้อย นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินจีบกลีบพองาม สวมเสื้อนอกผ้าลินินขาวสะอาด ขัดรังดุมครบห้าเม็ดเกี่ยวขอคอครบปีนนิจ เดินเหินพูดจาเป็นสง่าภาคภูมิ ไม่โอ่อ่าเกินฐานะ ครูผู้นี้คือ ครูแม้น วุฒิดา เจ้าของชีวประวัติที่จักได้กล่าวต่อไป

นามสกุล วุฒิดา นี้ช่างเป็นนามสกุลอันสมเกียรติสมคำแก่เจ้าของนามสกุลโดยแท้เพราะ "วุฒิ" ก็คือ "วุฑฒิ" ซึ่งเขียนเต็มตามรูปภาษาบาลี มีความหมายว่า "ความเจริญ, ความงอกงาม และความเป็นผู้ใหญ่" ส่วน "ดา" ก็คือ "ตา" อันเป็นคำปัจจัยแปลว่า "ความ" เช่น สหายตา คือ ความเป็นสหายกันดังนี้ ผู้เขียนจึงเห็นว่านามสกุล วุฒิดา สมกับครูแม้น ซึ่งครองความเป็นผู้ใหญ่จริง ๆ ทั้งนักเรียนผู้เคารพครูและนักเรียนสามัญก็เคารพและเกรงใจ พยานในเรื่องนี้ยังเป็นที่จดจำกันได้ดีและแม่มกระจ่างเหมือนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันสองวันนี้ คือ มีนักเรียนสามัญคนหนึ่งทำความผิดจนครูประจำชั้นต้องให้ออกไปนอกห้อง นักเรียนคนนั้นไม่ปฏิบัติตามคำสั่ง เผอิญครูแม้น วุฒิดา เดินผ่านมา เมื่อได้ยินเสียงโกลาหลกันก็หยุดยืนดู นักเรียนคนนั้นพอเห็นครูแม้น วุฒิดา เท่านั้นก็รีบเก็บหนังสือเดินออกจากห้องทันที

ทบทวนเวลาขึ้นไปถึงวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๔ อันเป็นวันเดือนปีที่นายแม้น วุฒิดา ได้ถือกำเนิดจากนายกั๊ว และนางอิ่ม วุฒิดา ที่อำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร อาชีพบิดามารดาในครั้งนั้น คือ ค้าขาย ตามประวัติกล่าวว่า นายแม้น วุฒิดา เริ่มเข้าโรงเรียนประถมวัดจักรวรรดิราชาวาส (วัดสามปลื้ม) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ คือเข้าโรงเรียนเมื่ออายุได้ ๑๐ ขวบ แต่เข้าใจว่าคงได้เล่าเรียนมาจากโรงเรียนหรือวัดใดวัดหนึ่งในจังหวัดสมุทรสาครนั้นมาบ้างแล้วก็ได้ แต่ไม่มีประวัติให้ค้นได้ เมื่อเรียนอยู่เพียง ๒ ปี ก็สอบไล่ได้ชั้นประถมปีที่ ๓ แล้วย้ายไป

เรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดบพิตรพิมุขในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๕

โรงเรียนฝึกหัดครูสมัยนั้นรับนักเรียนที่มีวุฒิจบชั้นมัธยมปีที่ ๕ เท่านั้น นายแม้น วุฒิดา จึงสมัครเข้าเป็นนักเรียนฝึกหัดครู แผนกครุศาสตร์ของโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตั้งอยู่ที่วังใหม่ ตำบลปทุมวัน (เดี๋ยวนี้ได้รื้อถอนเสียแล้ว สร้างที่ทำการกรมพลศึกษาและกรีฑาสถานแห่งชาติขึ้นแทน) นายแม้น วุฒิดา ได้เข้าเรียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ เรียนอยู่ ๒ ปี ก็จบหลักสูตรและสอบไล่ได้ประโยคครูประถม (ป.ป.) เป็นหน่อเนื้อเชื้อไขของโรงเรียนฝึกหัดครูที่มีอายุน้อยมาก เพียง ๑๖ ปี ๘ เดือน ๙ วัน นายแม้น วุฒิดา จึงเข้ารับราชการเป็นครูของโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ (ระหว่างนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนากรมมหาวิทยาลัยขึ้น ซึ่งได้รวมแผนกครุศึกษาไว้ด้วย ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๑ แผนกครุศึกษาก็ย้ายจากสังกัดกรมมหาวิทยาลัยไปขึ้นกับกรมศึกษาธิการ และเปิดทำการสอนที่โรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศ เรียกว่าโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ)

การศึกษาขั้นต่อไปของครูแม้น วุฒิดา คือ เข้าเรียนวิชาชุดประโยคครูมัธยม (ป.ม.) ในปีเดียวกับที่เข้ารับราชการ ณ สามัคยาจารยสมาคม การสอบวิชาชุดครูมัธยมในสมัยนั้น ขึ้นอยู่กับงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการมากที่สุด เพราะเมื่อครูผู้ใดสอบได้ ป.ม. แล้วก็ต้องให้เงินเดือน

ตามวุฒินัติ ด้วยเหตุนี้ ครูแม้น วุฒิดา จึงต้องศึกษาอยู่ ๖ ปี จึงสอบได้ประโยคครูมัธยมตามความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ

ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ครูแม้น วุฒิดา ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์ตรีและได้เลื่อนตำแหน่งเป็นครูผู้ช่วยครูผู้ปกครองนักเรียนฝึกหัดครูประจำ กินอยู่หลับนอนที่โรงเรียนเพราะสมัยนั้นได้แบ่งนักเรียนฝึกหัดครูเป็น ๒ ประเภท คือประเภทในบำรุงและนอกบำรุง พวกนอกบำรุงเป็นนักเรียนไปเช้าเย็นกลับ พวกในบำรุงคือนักเรียนที่จังหวัดต่าง ๆ ได้คัดเลือกส่งมาเรียน ทางโรงเรียนจึงจัดตึกดำรงธรรมิ ให้เป็นที่พักนักเรียนครูประเภทในบำรุง นักเรียนครูประเภทนี้มาจากที่ต่างกันมีนิสัยใจคอผิดแผกแตกต่างกันตามพื้นเพ ลางคนก็อยู่ในกรอบ ลางคนก็พยายามจะอยู่นอกกรอบ นอกระเบียบของโรงเรียน จึงทำความหนักใจให้แก่ครูผู้ช่วยและครูผู้ปกครองเป็นอย่างยิ่ง แต่จะอย่างไรก็ตาม นักเรียนฝึกหัดครูทั้งในและนอกบำรุงต่างก็เคารพและเกรงครูแม้น วุฒิดา โดยทั่วกัน

ด้วยความสามารถทั้งด้านการสอนและการปกครอง ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ โรงเรียนจึงได้ตั้งให้ครูแม้น วุฒิดา เป็นครูผู้ปกครองนักเรียนครูประจำโดยเด็ดขาด และได้ดำรงตำแหน่งนี้มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ โรงเรียนฝึกหัดครูจึงได้ย้ายไปอยู่ที่สนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม ครูแม้น วุฒิดา มิได้ย้ายไปด้วย จึงคงอยู่ที่โรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศสืบไป

ด้วยเหตุที่ดำรงตำแหน่งครูผู้ปกครองนักเรียนฝึกหัดครูในบำรุง ครูแม้น วุฒิดา จำเป็นต้องอยู่ใกล้โรงเรียนที่สุด แต่โรงเรียนฝึกหัดครูทั้ง

อยู่ในวัด จะมีอาคารบ้านเรือนไม่ได้ ครูแม้น วุฒิดา จึงต้องเช่าตึกแถวชั้นเดียวห้องสุดติดกับคูของวัดบวรนิเวศริมถนนพระสุเมรุ เยื้องสะพานเฉลิมวันชาติเดียวนี้เป็นที่อยู่ ครูแม้น วุฒิดา มีโรคประจำตัว คือ โรคหลอดลมอักเสบและลมบ้าหมู แต่โรคภัยไข้เจ็บไม่อาจกีดกั้นความตั้งใจทำงานจริงจังของครูแม้น วุฒิดา ได้ แม้ดึกดื่นอย่างไรก็ต้องไปตรวจดูความเรียบร้อยของนักเรียนอยู่เสมอ ตอนเช้ามืดจะต้องเดินตรวจเตียงนอนนักเรียน เตียงใดจัดผ้าห่มนอน เตียงนอน ที่นอน และเครื่องใช้ไม่เรียบร้อย เจ้าของเตียงนั้นต้องได้รับโทษทันที ห้องนอนตลอดจนบริเวณที่พักต้องเรียบร้อย จัดเวรนักเรียนถูกวาดให้สะอาดสะอ้านอยู่เสมอ การปกครองแบบไม่เห็นแก่หน้าใครนั้น นอกจากจะสร้างนิสัยให้นักเรียนครูเป็นคนรักระเบียบแล้ว ยังได้ทำความพอใจให้กับพระยาผดุงวิทยาเสริมอาจารย์ใหญ่ด้วย ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ตรงกับวันที่ ๘ พฤศจิกายน ครูแม้น วุฒิดา ก็ได้เลื่อนยศเป็นรองอำมาตย์โท และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนประสาทครุกรมเมื่อ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒

ในขณะที่ขุนประสาทครุกรมดำรงตำแหน่งครูผู้ปกครองนักเรียนครูประจำนั้น เวลากลางวันก็ต้องสอนวิชาที่ถนัดที่สุด วิชานั้นคือ สุขวิทยา ให้แก่นักเรียนฝึกหัดครู นักเรียนครูที่เป็นศิษย์ขุนประสาทครุกรม ย่อมตระหนักแก่ใจดีว่า ขุนประสาทครุกรมมีความรู้ทางสุขวิทยาดีเท่ากับแพทย์คนหนึ่งทีเดียว ปฏิบัติตนตามหลักอนามัยเคร่งครัด บุหรี่ สุราเมรัยนั้น

ไม่แตะต้องเลยจนตลอดชีวิต เรียกว่า "สอนเขาอย่างไร ทำได้อย่างนั้น" สมเป็น "ครู" โดยแท้ เฉพาะการสอนเรื่อง "อวัยวะเพศ" นั้น ถ้าครูสอนไม่ดีจะกลายเป็น "หยายโลน" ไปได้ง่าย ทั้งวิชานี้เป็นช่องทางให้นักเรียนโตๆ ออกนอกทางได้ง่าย แต่ด้วยความเคร่งขรึมเอาจริงเอาจังของขุนประสาทครุกรมไม่เปิดทางให้นักเรียนทำเช่นนั้น แม้จะหัวเราะก็ถูกมองหน้าหรือดุเอา การนั่งเรียนก็ต้องนั่งพิงพนักเก้าอี้ จะก้มหน้าหรือเอาศีรษะพาดกับโต๊ะก็ไม่ได้ ตาต้องมองหน้าครูหรือกระดานดำ ก่อนเข้าห้องสอนถ้านักเรียนยังไม่เตรียมตัวให้เรียบร้อยเป็นระเบียบแล้ว ขุนประสาทครุกรมเป็นไม่ยอมเข้าห้องสอนเลย จึงนับได้ว่าเป็นครูที่มีระเบียบวินัยดีที่สุด

มิใช่แต่เพียงการสอนเท่านั้นที่เป็นระเบียบเรียบร้อย โต๊ะเรียนต้องตั้งให้เป็นแถวตรงตามยาว และเสมอกันตามขวาง เศษกระดาษจะตกตามพื้นสักชิ้นก็ไม่ได้ กระดานดำต้องลบไว้ให้เรียบร้อยก่อนครูเข้าห้อง เป็นการสอนระเบียบให้แก่นักเรียนครึ่งจริงจัง จนมีคำกล่าวกันติดปากว่า "ขุนประสาทครุกรมควบคุมไปจนถึงห้องส้วม" เพราะสมัยนั้นเริ่มใช้ส้วมซักโครก ขุนประสาทครุกรมเขียนคำอธิบายวิธีใช้ส้วมซักโครกอย่างละเอียดลออ ส่อนิสัยเป็นคนเจ้าระเบียบชัดขึ้น และก็ปลูกฝังนิสัยผู้ใช้ส้วมได้ดีด้วย

ตามระเบียบโรงเรียนฝึกหัดครู จะต้องมีการฝึกนักเรียนครูให้สอนในที่ประชุม ใช้ห้องประชุมตึกมนุษยนาควิทยาทาน เป็นที่สอน และสอบให้คะแนนไปพร้อมกันที่ประชุมอาจารย์ใหญ่เป็นประธาน นอกนั้นก็มีครูที่สอนนักเรียนฝึกหัดครูเข้าดูการสอน และนักเรียนฝึกหัดครูอื่นๆ เข้าดูการสอน ส่วน

นักเรียนที่จะนำมารับการสอนก็ใช้นักเรียนสามัญ ตั้งแต่ชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงมัธยมปีที่ ๖ ซึ่งแล้วแต่วิชาที่สอนนั้นจะเหมาะกับนักเรียนชั้นใด เมื่อสอนจบไปแล้วก็ปล่อยให้นักเรียนสามัญกลับไปห้องของตน ครานั้นเป็นวาระที่ครูและนักเรียนฝึกหัดครูจะได้วิพากษ์วิจารณ์การสอนของผู้สอนในที่ประชุมกันอย่างเต็มที่ ขุนประสาทครุกรมแทบจะพกเอาหนังสือระเบียบการปกครองและการสอนมาหมด คุ้ทานเจนจัดเหลือเกิน ติไปสอนไปอย่างละเอียดลออ ผู้เขียนเป็นนักเรียนครูที่คุ้นกับนักเรียนสามัญดี เพราะนอกจากการฝึกสอนแล้วยังแสดงละครบ่อย ๆ ด้วย ดังนั้น เมื่อนักเรียนเห็นหน้าผู้เขียนเข้าโดยที่ยังไม่ได้สอนอะไรเลยก็หัวเราะกันครืน จึงถูกขุนประสาทครุกรมติว่า "ครูไม่ได้สอนหนังสือ ครูมาเล่นละครให้เด็กดู" แต่ผู้เขียนก็มิได้สะเทือนใจอย่างไรเพราะสุดทางแก้

ขุนประสาทครุกรมได้เข้าอุปสมบท ณ วัดไชยชนะสงคราม (วัดตึก) ในจังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ แล้วได้ไปจำพรรษาอยู่ที่วัดหาดทราย จังหวัดเพชรบุรี จนครบ ๑ พรรษา ก็ได้ลาสิกขาบทกลับเข้ารับราชการต่อไป

ขุนประสาทครุกรมได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์คือ เข็มจักรมาภรณ์ช้างเผือก เข็มมหามาภรณ์มงกุฎไทย เหรียญจักรพรรดิมาลา เหรียญบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗ เหรียญสมโภชพระนครครบรอบ ๑๕๐ ปี และเหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ

ขุนประสาทครุกรมได้สมรสกับนางสาวนิ่ม ประกอบผล มีบุตรธิดาด้วยกันรวม ๗ คน แต่เป็นที่น่าเสียดายที่บุตรและธิดารวม ๖ คน ได้เสียชีวิต

ตั้งแต่อยู่ในเยาว์วัยทั้งสิ้น คงเหลือเพียง น.ส.กันยา วุฒิดา ซึ่งปัจจุบันเป็นพนักงานของธนาคารแห่งอเมริกา

ในชีวิตของขุนประสาทครุกรมมีเรื่องเศร้าสลดใจที่น่าขันที่ก็ไว้ดังนี้ ปกติขุนประสาทครุกรม เป็นคนมัธยัสถ์ไม่มีอายมุขใด ๆ เข้าเกี่ยวข้องโดยสิ้นเชิง ระหว่างรับราชการก็ได้ซื้อสลากสากลออมสินตลอดมา คราวหนึ่งนับเป็นโชคมหาศาล ขุนประสาทครุกรมถูกรางวัลที่๑ ได้เงิน ๗๐,๐๐๐บาทเศษ แม้จะเป็นคนมัธยัสถ์ แต่ก็มัธยัสถ์ในทางที่ควร ครั้งนั้นได้พาครูโรงเรียนยวรนิเวศไปเลี้ยงที่โรงแรมพญาไท (ปัจจุบันเป็นโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ฯ) การถูกสลากสากลออมสินกลับสร้างความสลดใจอันใหญ่หลวงให้แก่ขุนประสาทครุกรม ภรรยา และครอบครัวเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือมีผู้ร้ายได้ลักเด็กชายกระจาดหรือจุ่น วุฒิดา ซึ่งเป็นบุตรคนแรกไปจากย่าของเด็กเพื่อเรียกค่าไถ่ เมื่อไม่ได้สมความต้องการก็ฆ่าเด็กชายกระจาดเสีย ทำให้บิดามารดาและญาติของเด็กเสียใจอย่างสุดซึ้ง

ความมัธยัสถ์ของขุนประสาทครุกรมที่พอจะเล่าให้ฟังได้อีกเรื่องหนึ่งคือ เมื่อโรงเรียนผักหัดครูได้ย้ายไปแล้ว ขุนประสาทครุกรมได้ทำหน้าที่เป็นสมุห์บัญชีของโรงเรียนมัธยมวัดยวรนิเวศต่อไป ในตอนนี้ ได้ไปปลูกบ้านอยู่ที่สี่แยกบ้านแขก ฝั่งธนบุรี แม้จะไกลขุนประสาทครุกรมก็ยังเดินจากบ้านมาโรงเรียน และเดินกลับจากโรงเรียนไปบ้านเป็นเนืองนิจ ในระยะนี้ขุนประสาทครุกรมเป็นโรคลมบ้าหมูอยู่เสมอ แต่ก็ไม่ละการเดิน ผู้เขียนถามท่าน ๆ ตอบว่า "การเดินเป็นการบริหารร่างกายดีที่สุด"

นอกจากทำหน้าที่สมุห์บัญชีซึ่งเป็นงานประจำแล้ว ขุนประสาทครุกรม ก็ยังอาสาสอนภาษาไทยในหมวดวรรณคดีให้แก่นักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๖ อีกด้วย วิธีสอนวรรณคดีไทยของขุนประสาทครุกรมละเอียดลออ อาศัยการค้นคว้าอย่างแท้จริงจนเป็นแบบฉบับแก่ผู้เขียนมาจนทุกวันนี้ อาจกล่าวได้ว่าขุนประสาทครุกรมลงมือสอนวิชาใด นักเรียนก็ได้เรียนรู้วิชานั้นอย่างแตกฉานทีเดียว

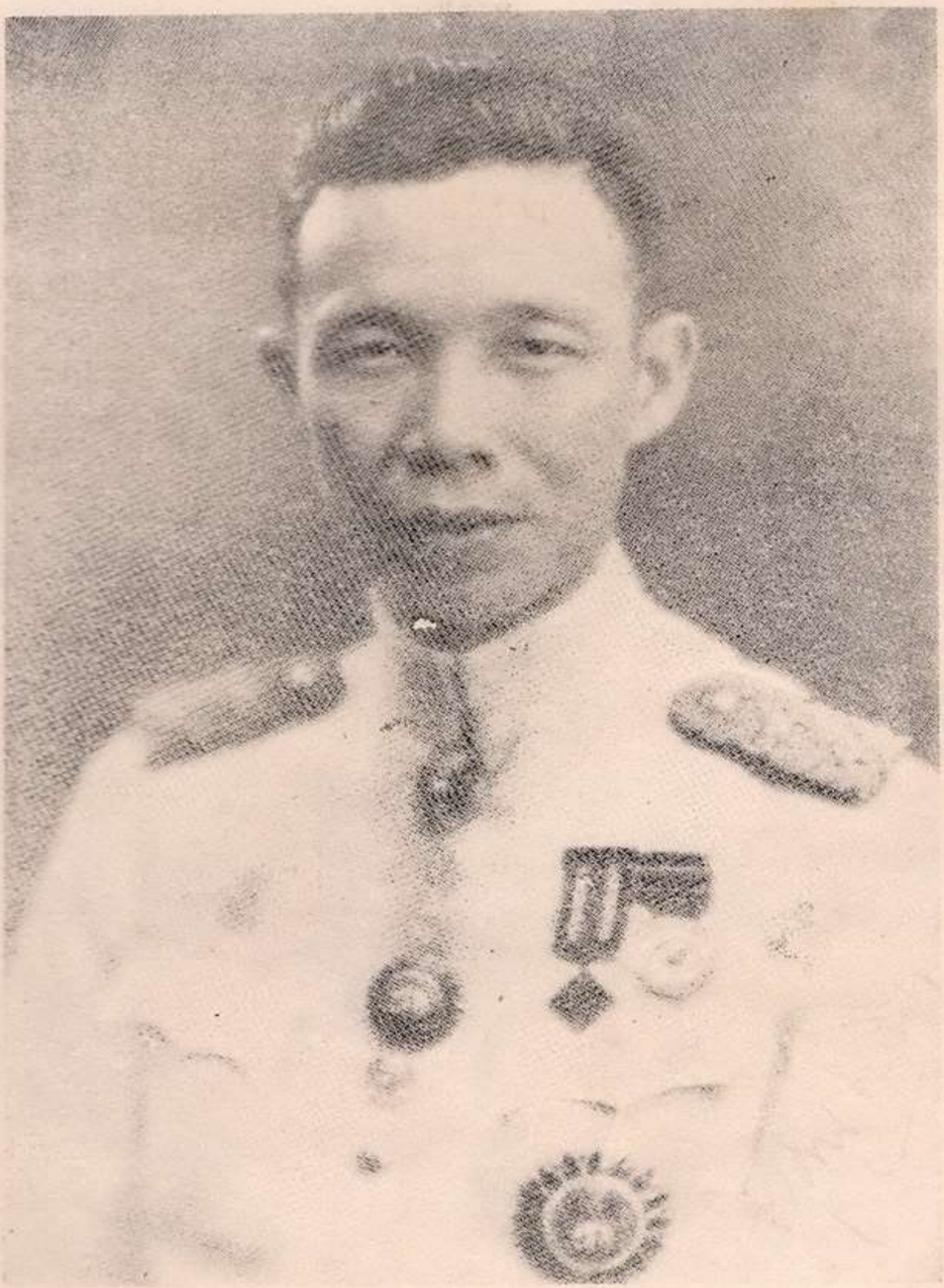
ในคราวที่ครูเจริญ ไชยชนะ และครูชุณห์ อรุณโรจน์และผู้เขียนได้นำลูกเสือโรงเรียนยวรนิเวศไปทัศนาจรและแสดงละครทางภาคเหนือไปจนถึงจังหวัดเชียงใหม่ ผู้เขียนได้ขอให้ขุนประสาทครุกรมออกเงินส่วนตัวทดรองค่าเดินทางให้คณะลูกเสือจำนวน ๓๕ คนไปก่อน ท่านก็ไม่ขัดข้องเต็มใจช่วยเหลือทุกอย่าง โอกาสนี้ขุนประสาทครุกรมได้ท่องเที่ยวทัศนาจรไปกับคณะลูกเสือด้วย นับว่าได้ช่วยให้ชื่อเสียงของคณะลูกเสือโรงเรียนยวรนิเวศขจรขจายไป ผู้เขียนจึงขอบันทึกลงไว้ในชีวประวัติของท่านด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ ขุนประสาทครุกรมได้ย้ายไปเป็นครูโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย และเป็นครูโทอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ ขุนประสาทครุกรมก็ป่วยเนื่องจากเส้นโลหิตฝอยในสมองแตก และกลายเป็นอัมพาตจนไม่สามารถจะปฏิบัติราชการได้ ทางราชการจึงได้อนุมัติให้ลาออกใน พ.ศ. ๒๔๙๘ ขุนประสาทครุกรมป่วยด้วยโรคร้ายเป็นเวลานานปี เพราะปกติมีสุขภาพไม่ดีอยู่แล้วเมื่อมีโรคอัมพาตเข้าแทรกซ้อน ซ้ำมีโรคหัวใจเข้าเสริมอีก ขุนประสาทครุกรมก็ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๙ รวม

อายุได้ ๖๕ ปี

จริงอยู่ความตายเป็นของที่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงพ้น มีเกิดก็มีตายเป็นธรรมดาเหมือนมีมดก็ต้องมีสว่างเป็นของคู่กัน แม้กระนั้นพวกเราก็ยังไม่อยากให้ครูดีอย่างขุนประสาทครุกรมต้องจากไป แต่เมื่อมาคำนึงในมุมกลับความตายเป็นทางเดียวที่ช่วยให้ท่านปลดเปลื้องจากความทุกข์ทรมาน ก็เป็นประโยชน์แก่ท่านแล้ว แต่อย่างไร ๆ ก็ยังมีวายที่จะระลึกถึงความดี ผลของการสอน ผลของการปกครองของท่านเสียได้เลย

แป้น รัตนสาสน์

ขุนสุคนธวิทศึกษากร

ขุนสุคนธวิทศึกษากร

(สุคนธ์ สุคนธวิท)

(พ.ศ. ๒๔๔๕–๒๕๐๕)

ขุนสุคนธวิทศึกษากร เดิมชื่อสำอางค์ ชุติกุล ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ขณะมียศลูกเสือเป็นรองผู้กำกับตรีตามเสด็จประลองยุทธเสือป่าที่พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม ก็ได้รับพระราชทานนามสกุลใหม่ว่า "สุคนธวิท" ครั้นเมื่อสมัยที่ทางราชการให้มีการเปลี่ยนชื่อบุคคล อนุญาตให้ใช้ราชทินนามเป็นนามและนามสกุลได้ จึงใช้ชื่อว่า สุคนธ์ สุคนธวิท ขุนสุคนธวิทศึกษากร เกิดเมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ณ บ้านตลาดเก่า อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม เป็นบุตรคนเดียวของนายเจริญ ชุติกุล และนางฉ่ำ ชุติกุล

ขุนสุคนธวิทศึกษากร กำพร้าบิดามารดามาตั้งแต่อายุได้ ๒ ขวบเศษ จึงอยู่ในความอุปการะของคุณยาย และคุณน้าตลอดมา ได้เข้าเรียนในโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัยและเรียนจบจากโรงเรียนนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ต่อมาได้เข้าศึกษาในโรงเรียนฝึกหัดครูมูลต่อ สอบได้ประกาศนียบัตรครูมูล (ป.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และได้เป็นครูสอนอยู่ที่โรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย เป็นแห่งแรก

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ขุนสุคนธวิทศึกษากร ได้ย้ายไปรับราชการเป็นครูผู้ช่วยโรงเรียนประจำจังหวัดสมุทรสาคร และใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็สอบ

ได้ประกาศนียบัตรประโยคครูประถมสามัญ (ป.ป.) ต่อมาเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๕ ทางราชการสั่งให้ย้ายไปเป็นตำแหน่งธรรมการอำเภอกระทุ่มแบน ในจังหวัดเดียวกัน ระหว่างนี้ได้รับยศเป็นราชบุรุษ เป็นผู้กำกับลูกเสือโท และเป็นจ่าตรีเสือป่า ต่อมา ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนสุคนธวิทศึกษากร ทั้งได้เลื่อนยศเป็นผู้กำกับลูกเสือเอกด้วย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ได้เป็นผู้รักษาการแทนธรรมการอำเภอบ้านแพ้วอีกตำแหน่งหนึ่ง

ในขณะที่ขุนสุคนธวิทศึกษากรรับราชการในตำแหน่งครูและธรรมการอำเภอนั้น ปรากฏว่าเป็นผู้ที่เอาใจใส่ในหน้าที่การงาน และมีความขยันหมั่นเพียรเป็นอันมาก มีบุคลิกลักษณะสง่างาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม ปฏิบัติการงานได้คล่องแคล่ว รวดเร็ว เป็นผู้มีระเบียบวินัยดี ไม่ว่าจะทำอะไร มีหลักการเหตุผลและวิธีการที่ดีและรัดกุม มีความคิดเห็นทันสมัยทันต่อเหตุการณ์ทุกระยะ เมื่อเป็นครูก็เป็นครูที่ดี มีความโอบอ้อมอารีต่อศิษย์ เอาใจใส่ในการสอนศิษย์ มีวิธีสอนดี มีความตั้งใจสอนจริงจัง จึงเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาศิษย์เป็นอันมาก

เมื่อได้ย้ายจากตำแหน่งครูมาเป็นธรรมการอำเภอ ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาครูทั้งอำเภอ ขุนสุคนธวิทศึกษากรก็เอาใจใส่ในการตรวจงานตามโรงเรียนต่าง ๆ ทั้งนี้ เพื่อจะได้วิสาสะกับครูใหญ่ครูน้อยทั่วไป ให้ข้อคิดเห็นเพื่อความเจริญก้าวหน้าทางโรงเรียนและเป็นผลดีแก่เด็กในสมัยนั้น บรรดาครูส่วนมากในอำเภอกระทุ่มแบนให้ความรักใคร่นับถืออย่างจริงใจ สมัยนั้นยังมีโรงเรียนไม่กี่แห่ง ขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นผู้ริเริ่มให้ตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง โดยอาศัยศาลาวัดในเขตอำเภอกระทุ่มแบน

ชั้นแรกก็มีแต่ม้ารองเขียนเด็กนั่งกับพื้น ต่อมาเมื่อยิดามารดาของเด็กนิยมส่งเด็กมาเข้าเรียนมากขึ้น ทางวัดและทางอำเภอก็ขอร้องชาวบ้านตลอดจนยิดามารดาผู้ปกครองเด็ก ให้จัดหาโต๊ะเรียนม้านั่งให้เด็ก กิจการของโรงเรียนนั้น ๆ ก็เจริญก้าวหน้า เด็กนิยมเข้าโรงเรียนมากขึ้นทุกปี

การคมนาคมในหน้าน้ำหน้าฝน สมัยนั้นลำบากมาก การไปตรวจโรงเรียนต้องนั่งเรือแจวไปกว่าจะถึงที่หมายบางแห่งก็เย็นเวลา ๓—๔ ชั่วโมง บางแห่งก็เสียเวลาทั้งวัน และต้องไปค้างคืนตามบ้านกำนันผู้ใหญ่บ้าน ขุนสุคนธวิทศึกษากร ก็มิได้ย่อท้อต่อความยากลำบาก คงไปตรวจโรงเรียนในอำเภอจนทั่วถึง ที่ใดที่ต้องการความสะดวกและรวดเร็ว ก็ต้องยืมม้าของกำนันผู้ใหญ่บ้าน นับว่าต้องอาศัยความมานะอดทนเป็นอย่างยิ่ง จึงจะปฏิบัติหน้าที่ให้ได้ผลดี

นอกจากหน้าที่ธรรมการอำเภอโดยตรงแล้ว ขุนสุคนธวิทศึกษากรยังร่วมมือกับทางราชการแผนกอื่น ๆ เช่น แผนกมหาดไทย และสรรพากร เป็นต้น มีการยกกำลังไปปราบผู้ร้ายที่ทำการปล้นสะดม ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า "เสือ" บ่อย ๆ ในการไปนั้นต้องมีอาวุธปืน ต้องลุยน้ำลุยโคลนค้างวันค้างคืน กว่าจะกลับก็เหนื่อยหนอยมากมาย สำหรับงานทางด้านสรรพากรก็ช่วยเจ้าหน้าที่สรรพากรเร่งรัดเก็บเงินภาษีอากร และทำบัญชีนับกว่าจะได้กลับบ้าน ยิดาข้าราชการที่อยู่ร่วมกันจึงรักใคร่เหมือนญาติสนิท

ระหว่างนั้นการศึกษาได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ โรงเรียนมีครูและนักเรียนเพิ่มขึ้น แต่โต๊ะเรียนและม้านั่งยังมีไม่พอ ทางราชการต้องใช้วิธีบอกบุญบ้าง หารายได้ด้วยวิธีอื่น เช่น การแสดงละครบ้าง ขณะที่

ขุนสุคนธวิทศึกษากร เป็นธรรมการอำเภอกระทุ่มแบนอยู่นั้น ก็ได้จัดให้มีการแสดงละครเก็บเงินช่วยการศึกษาด้วย ละครที่แสดงนั้นได้แก่เรื่อง "เพื่อนบ้านใหม่" ซึ่ง "กสิกร" อันเป็นนามปากกาของพระยาเทพศาสตร์สถิตเป็นผู้แต่ง ละครเรื่องนี้ขุนสุคนธวิทศึกษากรแสดงเป็นพระเอก นางสุคนธวิทศึกษากร (ลออ) เป็นนางเอก ครูใหญ่ ครูน้อย โรงเรียนวัดคอนไก่ดี และโรงเรียนวัดใหม่ประสานราษฎร์ เป็นพระรอง ตัวตลกและตัวประกอบอื่น ๆ เก็บเงินได้มากพอสมควร เงินรายได้นี้ได้นำไปซื้ออุปกรณ์การศึกษาให้แก่โรงเรียน เช่น โต๊ะ เก้าอี้ กระดานดำ และซ่อมแซมสิ่งของเครื่องใช้อันที่มีอยู่แต่เดิมแล้วให้ดีขึ้น

เกี่ยวกับชีวิตส่วนตัว ขุนสุคนธวิทศึกษากร ปฏิบัติได้เรียบร้อยไม่มากไม่น้อย เสมอต้นเสมอปลายตลอดชีวิต แต่งตัวสะอาดเรียบร้อย ไม่เคยใช้เสื้อผ้าสุดฉาด ไม่เคยแต่งกายให้ผิดธรรมดา เสื้อลายๆ ตาๆ ไม่เคยใช้ใส่เสื้อคอผ่าครึ่งอกธรรมดา ต่อมาก็เปลี่ยนเป็นเสื้อเชตขาว ตลอดเวลารับประทานอาหารเพียงจานเดียว (ไม่พูน) เสมอกันทุกมื้อ ไม่ว่าอร่อยหรือไม่อร่อย นับว่าเป็นผู้รับประทานข้าวน้อย การนอนก็นอนแต่หัวค่ำตั้นแต่เช้ามืดเป็นปกติวิสัย ไม่ว่าจะไปช่วยราชการงานด่วนเร่งรัด ไปงานรื่นเริง ไปเที่ยวกับเพื่อนฝูงคึกคนอ่อนคนเพียงใดก็ตั้นแต่เช้ามืดเสมอ ไม่เคยนอนตื่นสาย ที่หน้าประตูห้องนอนมีโคลงอยู่บทหนึ่งว่า

"ค่ำนอนตรู่ลุกแล้ เกิดสุขทรัพย์มากแท้
อีกทั้งปัญญา ยิ่งเฮย"

ขุนสุคนธวิทศึกษากร ปฏิบัติงานสม่ำเสมอไม่เปลี่ยนแปลงตลอดชีวิต เป็นนักอ่านหนังสือที่เรียกได้ว่า "หนอนหนังสือ" สะสมหนังสือไว้แทบทุกประเภท มีความแม่นยำ ชอบเขียนหนังสือประเภทสารคดี เกี่ยวกับความรู้บางประเภท ส่วนโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอนนั้น ขุนสุคนธวิทศึกษากรมีความสามารถพอใช้ได้ทีเดียว

ธรรมการอำเภอสมัยนั้นมีเงินเดือน ๖๐ บาทเท่านั้นเอง และความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่ราชการก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า เมื่อเปรียบกับราชการส่วนอื่น หรืองานอย่างอื่นในสมัยเดียวกัน ขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นผู้ขยันขันแข็งในการงานและสนใจในการศึกษา คงจะคำนึงถึงในเรื่องนี้ด้วย จึงได้เข้าสอบวิชาสำรองปลัดอำเภอมณฑลนครชัยศรี เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๙ ปรากฏว่าสอบได้ แต่ก็หาได้ขอโอนตำแหน่งหน้าที่ราชการแต่อย่างใดไม่คงรับราชการเป็นธรรมการอำเภอ ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ จึงสอบได้วิชาทนายความที่มณฑลนครชัยศรี ทั้งโชคดีได้รับเหรียญรางวัลที่ ๑ ในการประกวดพฤกษชาติ ในงานชุมนุมลูกเสือแห่งชาติในปีนั้น และยังได้รับแต่งตั้งจากทางราชการให้เป็นผู้รักษาราชการแทนธรรมการอำเภอบ้านแพ้วอีกตำแหน่งหนึ่งดังได้กล่าวมาแล้ว เมื่อสอบได้วิชาทนายความแล้ว ขุนสุคนธวิทศึกษากรคงจะเห็นว่าการเป็นทนายความเป็นอาชีพอิสระ ประกอบกับตนเองก็เป็นผู้กว้างขวาง มีคนรู้จักรักใคร่ชอบพอมากพอสมควร ฉะนั้นใน พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงได้ลาออกจากราชการมาประกอบอาชีพทนายความ

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรครั้งแรกในประเทศไทย การเลือกตั้งครั้งนั้นเป็นการเลือกตั้งทางอ้อม คือประชาชนเลือกผู้แทนตำบล

ชนชั้นหนึ่งก่อน แล้วผู้แทนตำบลจึงเลือกผู้แทนราษฎรอีกชั้นหนึ่ง ขุนสุคนธวิทศึกษากรสมัครเป็นผู้แทนตำบลในอำเภอกระทุ่มแบน ก็ได้รับเลือกเป็นผู้แทนตำบลด้วยผู้หนึ่ง ครั้นเมื่อสมัครเข้ารับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรประจำจังหวัดสมุทรสาคร ก็ได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรประจำจังหวัดนั้น

ขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นผู้แทนราษฎรที่มีวาทศิลป์ มีปฏิภาณไหวพริบดี ท่าทางองอาจ ไม่สะทกสะท้านหวั่นเกรงต่อสิ่งใด การอภิปรายโต้ตอบในสภาผู้แทนราษฎร มีเหตุผลเปิดเผยตรงไปตรงมา ในสมัยแรกที่มีผู้แทนราษฎรนั้นยังไม่มีพรรคการเมือง คำอภิปรายของผู้ใดผู้นั้นต้องรับผิดชอบเอง ขุนสุคนธวิทศึกษากรมีความรู้ทางกฎหมาย จะเสนอหรือค้านเรื่องใดก็มีน้ำหนักเป็นหลักฐานแน่นแฟ้นมั่นคง ผู้ใหญ่ในวงราชการสมัยนั้นจับตาเพ่งมองด้วยความสนใจ ขุนสุคนธวิทศึกษากรมาจากตำแหน่งครูเล็ก ๆ และธรรมการอำเภอเท่านั้น ไม่ได้ไปศึกษาณ ต่างประเทศ แต่ท่วงทีมีสง่าเฉลียวฉลาด มีปฏิภาณเฉียบแหลม การอภิปรายโต้ตอบ ขัดแย้งในสภานอกสภาและที่ประชุมใด ๆ ก็มีเหตุผลหลักเกณฑ์ถูกต้อง พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้นมองเห็นความสามารถ ฉะนั้นในการแต่งตั้งคณะรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ขุนสุคนธวิทศึกษากรจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีลั่งราชการกระทรวงเศรษฐการ ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการในกระทรวงเศรษฐการด้วยความมานะอดทนเรียบร้อย ถือความสัตย์สุจริตเป็นที่ตั้ง ต่อมาไม่ช้าก็เดินทางไปราชการประเทศญี่ปุ่นเพื่อดูงานการแสดงพิพิธภัณฑ์สินค้า และอุตสาหกรรม กับดูงานด้านการศึกษา การพาณิชย์ และการอุตสาหกรรมด้วย เมื่อกลับจากราชการ

ประเทศญี่ปุ่น ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตราธิการอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง และเป็นรัฐมนตรีช่วยราชการกระทรวงธรรมการด้วย ครั้น พ.ศ.๒๔๗๙ ก็ได้เป็นรัฐมนตรีสังราชการกระทรวงธรรมการ

ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรตามวาระ ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรประจำจังหวัดสมุทรสาครอีกวาระหนึ่ง ในปีเดียวกันนั้นได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ท่านเป็นรัฐมนตรีสังราชการกระทรวงธรรมการ ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเรียบร้อย ด้วยเป็นผู้มีวุฒิ ความสามารถ และมีประสบการณ์ในด้านการศึกษามาก ขุนสุคนธวิทศึกษากรดำรงตำแหน่งดังกล่าวนั้นจนกระทั่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยุบสภาผู้แทนราษฎรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

ระหว่างที่เป็นรัฐมนตรีสังราชการกระทรวงธรรมการ ท่านได้มีส่วนในการวางหลักสูตรวิชาหน้าที่พลเมือง ซึ่งเป็นวิชาที่นำเข้ามาในหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาใหม่ด้วย หลักสูตรวิชาหน้าที่พลเมืองครั้งนั้น หนักไปในทางที่ให้นักเรียนต้องเรียนรู้หลักกฎหมายหลายอย่าง เช่น กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ กฎหมายอาญา พระราชบัญญัติประถมศึกษา พระราชบัญญัติการจราจร พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พระราชบัญญัติเทศบาลและพระราชบัญญัติการทะเบียนราษฎร์ เป็นต้น ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้เขียนหัวข้อวิชาหน้าที่พลเมืองตามหลักสูตรดังกล่าวลงไว้ในหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ทำให้ครูได้รับความสะดวกเป็นอันมาก และยังได้ปรับปรุงระเบียบ

ต่าง ๆ ของสามัคยาจารยสมาคม ซึ่งเป็นสมาคมของครู แต่มิรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นสภานายกโดยตำแหน่ง เช่น ระเบียบเกี่ยวกับการจัดทำงบประมาณ เป็นต้น นอกจากนั้นยังเป็นผู้ริเริ่มให้กระทรวงศึกษาธิการตั้งงบประมาณซื้อกรับหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ แจกแก่โรงเรียนประชาบาลทั่วประเทศอีกด้วย

อนึ่ง พระดิรณสารวิศวกรรม ปลัดกระทรวงธรรมการในสมัยนั้น ก็ได้เขียนคำไว้อาลัยว่า "ท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรมาเป็นรัฐมนตรีในกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ในสมัยนั้นประเทศไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาได้ไม่นานนัก บุคคลทั่วไปยังรู้สึกว่ารัฐมนตรีว่าการกระทรวงก็คือเสนาบดีในสมัยก่อนนั่นเอง และเสนาบดีนั้นถ้าไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ก็มียศฐาบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาหรือพระยาเป็นอย่างน้อย จริงอยู่หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ และก่อนที่ขุนสุคนธวิทศึกษากรจะเป็นรัฐมนตรี มีผู้ที่เป็นรัฐมนตรีแต่ไม่มียศศักดิ์เลยเหมือนกัน แต่ท่านเหล่านั้นมักเป็นผู้เคยศึกษาในต่างประเทศและที่สำคัญที่สุด ก็คือเป็นผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งเรียกกันว่ามีปริญญาตรี ๑ กันทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรผู้เคยเป็นเพียงขุน ไม่เคยศึกษาในต่างประเทศ และไม่มีปริญญาตรี ๑ มาเป็นรัฐมนตรี จึงเป็นที่ประหลาดใจกันไม่น้อย ข้าพเจ้านำเรื่องนี้มากล่าวก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรมาเป็นรัฐมนตรีในกระทรวงศึกษาธิการในลักษณะอย่างไร และที่ท่านปฏิบัติหน้าที่ของท่านได้ดีตลอดเวลา ๓ ปีกว่า ย่อมแสดงให้เห็นความสามารถของท่านเด่นยิ่งขึ้น

ที่ท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรได้เป็นรัฐมนตรีนั้น ความจริงไม่น่าจะเป็นของแปลก เพราะเป็นไปตามวิถีทางแห่งระบอบประชาธิปไตย ท่านได้รับเลือกตั้งให้เป็นผู้แทนราษฎร ย่อมมีสิทธิที่จะอยู่ในคณะรัฐบาลบริหารประเทศ แต่โดยที่เป็นเรื่องใหม่ของเรา จึงทำให้มีความรู้สึกดังกล่าวแล้ว ฉะนั้นจึงนับได้ว่าท่านมีส่วนในการสร้างบทเรียนประชาธิปไตยในเมืองเรา ยิ่งกว่านั้น ท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นนักประชาธิปไตย และรู้หน้าที่ของท่านดี ท่านจึงไม่ก้าวก่ายงานประจำจนเกินควร ไม่เรียกร้องขอสิทธิพิเศษให้จังหวัดที่เลือกตั้งท่านเข้ามา และไม่ใช้ตำแหน่งหน้าที่หาประโยชน์ส่วนตัวแม้แต่น้อย ไม่ได้ถือว่าตัวเองรอบรู้วิชาการศึกษาเป็นพิเศษ เพราะความจริงรัฐมนตรีในระบอบประชาธิปไตยในกระทรวงใดก็มิจำต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญในวิชาการของกระทรวงนั้น ๆ ท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรไม่กลัวงานหนัก ชอบศึกษา ดังจะเห็นได้ที่เรียนวิชากฎหมายจนสำเร็จ ได้ประกอบอาชีพเป็นทนายความมีชื่อเสียง แม้จะเป็นผู้ที่มีความคิดความเห็นของตัวเองก็ตาม แต่ก็ฟังความเห็นของเจ้าหน้าที่ประจำอยู่เป็นนิจ และเมื่อตัดสินสั่งการอย่างใดไปแล้วก็กล้ารับผิดชอบ ที่กล้าทำกล้าพูดเช่นนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเพราะท่านไม่เป็นห่วงตำแหน่งหน้าที่จนเกินไป รวมความว่าท่านขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นผู้มีส่วนช่วยสร้างประชาธิปไตยที่ถูกต้องให้แก่ประเทศไทยไม่น้อยคนหนึ่ง เป็นเกียรติคุณที่ญาติมิตรควรภูมิใจ"

ในด้านสภาผู้แทนราษฎรนั้นเล่า ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้เคยเป็นกรรมการและกรรมาธิการในเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่อง คือ เป็นกรรมาธิการพิจารณางบประมาณของแผ่นดิน เป็นกรรมาธิการพิจารณาร่างพระราช-

บัญญัติต่าง ๆ ในสมัยนั้น เป็นกรรมาธิการพิจารณาร่างข้อบังคับการประชุม และการปรึกษาของสภาผู้แทนราษฎร เป็นกรรมาธิการวิสามัญพิจารณาร่างกฎหมายที่ค้างพิจารณาอยู่นอกสมัยประชุม พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นกรรมการร่างข้อบังคับ ญี่ปุ่น-สยามสมาคม เป็นกรรมการในคณะกรรมการคลัง เป็นกรรมการพิจารณาบำเหน็จความชอบในการปราบขบถ เป็นกรรมการพิจารณางบประมาณแผ่นดิน เป็นประธานกรรมการพิจารณาและศึกษาเรื่องหนี้สินของชาวนา เป็นกรรมการตรวจทำคำอธิบายพระราชบัญญัติจัดระเบียบเทศบาล เป็นกรรมการพิจารณาคัดเลือกสมาชิกสภาเทศบาล เป็นกรรมการพิจารณาแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๔๗๙ และเป็นกรรมการหลักสูตรด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรจังหวัดสมุทรสาครติดต่อกันเป็นครั้งที่ ๓ แต่ครั้งขุนสุคนธวิทศึกษากรมิได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีคงเป็นแต่ผู้แทนราษฎรสืบต่อมาจนสิ้นสงครามโลกครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๘๘ อย่างไรก็ตาม ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้ไปมีบทบาทในงานการปกครองท้องถิ่นเป็นอันมาก กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาเทศบาล ตำบลกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร และได้เป็นนายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลกระทุ่มแบน ตั้งแต่วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ จนถึงวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ.๒๕๐๑ เมื่อพ้นจากตำแหน่งนี้ก็ได้รับเลือกตั้งเป็นประธานสภาเทศบาลตำบลกระทุ่มแบน ตั้งแต่วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๑ จนถึงแก่กรรม และขณะเดียวกันนี้ก็ได้รับเลือกตั้งเป็นประธานสภาจังหวัดสมุทรสาครด้วย นอกจากนั้น เมื่อ พ.ศ.๒๕๐๔ ยังได้ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการโรงพยาบาล

สมุทรสาครอีกตำแหน่งหนึ่ง ระยะนี้ได้สร้างความเจริญให้แก่ท้องถิ่นไว้เป็นอนุสรณ์เป็นอันมาก

เนื่องจากขุนสุคนธวิทศึกษากรมีความสนใจในงานด้านหนังสือไม่น้อยดังกล่าวมาแล้ว จึงได้เขียนหนังสือไว้หลายเล่ม คือ

๑. คู่มือผู้ครองเรือน
๒. สำรวจตัวเอง
๓. ธรรมปริยาย
๔. หน้าที่พลเมือง
๕. เตือนใจเพื่อน
๖. สามัญในระบอบรัฐธรรมนูญ
๗. คำอธิบายพระราชบัญญัติจัดระเบียบเทศบาล พ.ศ. ๒๔๗๖

เกียรติประวัติอื่น ๆ ที่ควรกล่าวอีกก็คือ ได้รับพระราชทานเข็มศิลปวิทยา รัชกาลที่๖เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ เหรียญเงินบรมราชาภิเษก รัชกาลที่๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทวิติยาภรณ์ช้างเผือก และเหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ และเป็นสมาชิกพิเศษแห่งเนติบัณฑิตสภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒

ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับอยู่อย่าง ไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย ไม่เห็นแก่ได้ มีแต่สิ้นเปลือง เออเพื่อเผื่อแผ่ช่วยเหลือโดยทั่ว ๆ ไป เป็นที่รักใคร่นับถือของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ญาติมิตรและชาวกระทุ่มแบนทั่วไป เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต ยุติธรรม ประกอบคุณงามความดีไว้แก่ทางราชการและส่วนท้องถิ่นเป็นอันมาก ยากที่จะหาผู้หนึ่งผู้ใดเสมอเหมือน นับว่าเป็นผู้ที่ควรแก่การยกย่องสรรเสริญ ใครจะนินทาว่ากล่าวหรือทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ ไม่เคยโกรธตอบใครเลย ถือมั่นในพระรัตนตรัย

เป็นสรณะ และยึดมั่นอยู่ตลอดชีวิต บางคนใส่ร้ายป้ายสีกล่นแกล้งด้วยประการต่าง ๆ แต่แล้วผู้นั้นก็แพ้ภัยตัวเองทำนอง "ให้ทุกข์แก่ท่าน ทุกข์นั้นถึงตัว" ทันตาเห็นทีเดียว โดยไม่ต้องรอให้ถึงชาติหน้า ท่านถือภาษิตว่า "ใครโกรธ ไม่โกรธตอบ" มิตรสหายจึงรักน้ำใจขุนสุคนธวิทศึกษากรมาก ขุนสุคนธวิทศึกษากรมีบุตร ธิดา รวม ๗ คน คือ

๑. พ.ต.ท. ชวลิต สุคนธวิท
๒. นางวนิดา เจริญชาศรี
๓. นางจินตนา ศิริประภัสสร์
๔. นางสายสนม ศรีสวาสดิ์
๕. ร.ต.ต. เจริดวิทย์ สุคนธวิท
๖. ร.ต.ต. กิตติศักดิ์ สุคนธวิท
๗. น.ส. ลักขณา สุคนธวิท

ในตอนปลายแห่งชีวิต ประมาณปี ๒๕๐๓ ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้ป่วยเป็นโรคมะเร็งที่หลอดลม แพทย์ได้เยียวยารักษาตลอดมา ระยะแรกไปไหนไปได้ ราวเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ อาการหนักขึ้น บุตรภรรยาจึงนำไปรักษาที่โรงพยาบาลศิริราช อาการไม่ดีขึ้น จึงรีบกลับบ้านในที่สุดก็ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ ณ บ้านตำบลตลาดกระทุ่มแบน อำเภอกระทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีขาล เวลา ๒๐.๒๐ น. นับอายุได้ ๕๙ ปี ๑๑ เดือน ๒๓ วัน

ขุนสุคนธวิทศึกษากรได้เริ่มชีวิตตั้งแต่การมีวุฒิเพียงประกาศนียบัตรประโยคครูมูล (ป.) แต่มีความสามารถในด้านการบริหารการศึกษา การเป็นทนายความมีชื่อ และเมื่อเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรก็ได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการและรัฐมนตรีสังราชการกระทรวงถึง ๒ กระทรวง ในที่สุดผู้เขียนใคร่ขอยกคำไว้อาลัยของ พล.ต.ท. จำเนียร วาสนะสมสิทธิ์ มาเสริมเกียรติคุณ ดังมีข้อความต่อไปนี้

"อดีต ฯพณฯ รัฐมนตรี - ขุนสุคนธวิทศึกษากรเป็นนักเรียนฝึกหัดครูมูล โรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย ในสมัยซึ่งเป็นการเริ่มเข้าสู่วิชาชีพในเบื้องต้น แต่ในเบื้องสุดท้ายท่านก็ได้หนีพวกเราไปเสียแล้ว อันวีรกรรมแห่งคุณงามความดีอย่างมากมายของท่าน มิใช่แต่จะสร้างความเศร้าสลดให้เฉพาะครอบครัวเท่านั้น แม้มิตรสหายชาวเกลอก็พลอยเศร้าสลดอาลัยอาวรณ์ไปตาม ๆ กัน โดยเฉพาะข้าพเจ้าเองนั้นมีความรู้สึกนอกเหนือจากที่ว่านี้ไปอีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือท่าน ขุนเป็นนักเรียนฝึกหัดครูมูลแห่งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลพระปฐมวิทยาลัยในสมัยก่อน ซึ่งเป็นรุ่นน้อง ข้าพเจ้าเป็นรุ่นพี่ ความคุ้นเคยและความรักในฐานะร่วมโรงเรียนจึงมีมาช้านาน และเมื่อต่างฝ่ายมาประกอบอาชีพตามความประสงค์ของตนแล้ว ก็ยังวนเวียนป่วนเปี้ยนอยู่ไม่ห่างไกลกัน ท่านขุนมาเป็นครู ณ โรงเรียนในจังหวัดสมุทรสาครอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของข้าพเจ้าหลายแห่ง จนเลื่อนฐานะจากครูเป็นศึกษาธิการอีกยางตำแหน่ง และต่อมาสอบเป็นทนายความได้ ได้ละอาชีพครูมาเป็นทนายความ และต่อมาเป็นผู้แทนราษฎรในสมัยประชาธิปไตย เป็นอยู่หลายสมัยใน

จังหวัดสมุทรสาคร และถึงขั้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีอยู่หลายกระทรวง ถึงสองสมัย คือรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเศรษฐการ รัฐมนตรีสังราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตราธิการ รัฐมนตรีสังราชการกระทรวงศึกษาธิการ

ระหว่างท่านขุนดำรงตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และตำแหน่งรัฐมนตรีนั้น ท่านเป็นกรรมาธิการสามัญและวิสามัญของสภาผู้แทนราษฎรมากมายหลายสมัย ข้าพเจ้าก็ได้รับการแต่งตั้งจากสภาผู้แทนราษฎรเป็นกรรมาธิการวิสามัญในหลายสมัย และมากเรื่องจนผู้แทนบางคนเรียกข้าพเจ้าในฐานสัพยอกว่า กรรมาธิการวิสามัญอาชีพ ด้วยเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงมีโอกาสได้พบปะกับท่านขุนบ่อยมาก และหลายครั้งที่ได้เป็นกรรมาธิการวิสามัญคณะเดียวกันร่วมพิจารณาพระราชบัญญัติด้วยกัน ข้าพเจ้าจึงทราบซึ้งถึงความสามารถของท่านขุนยิ่งขึ้นว่าเป็นนักกฎหมายที่คนหนึ่งเหมือนกัน ข้าพเจ้าไม่ประหลาดใจเลยว่าเหตุใดท่านขุนจึงมีวาทะอันน่าชมเชย ทั้งนี้ก็เพราะวิชาครูสอนให้มีความรู้ความเข้าใจในวิชาอักษรศาสตร์อยู่ไม่น้อยเหมือนกัน และวิชากฎหมายหรือนิติศาสตร์ก็ย่อมอาศัยวิชาอักษรศาสตร์เป็นมูลฐานด้วยเช่นกัน ความรู้ความสามารถของท่านขุนจึงเหมาะสมแก่หน้าที่อย่างยิ่ง ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากท่านขุนได้รับการศึกษาอบรมอันเป็นมูลฐานเบื้องต้นจากครูบาอาจารย์ที่สอนนักเรียนผู้หัดครู ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้สำเร็จหลักสูตรจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ที่กรุงเทพฯ ทั้งนั้น ครูบาอาจารย์ทุกคนมีความรู้ดี มีวิธีสอนดีมาก และมีความตั้งใจสอนจริงจัง ประกอบด้วยหลักจิตวิทยา มุ่งที่จะให้นักเรียนเข้าใจและจดจำวิชาที่เรียนได้ทุกสาขา วิชา

อักษรศาสตร์ก็เป็นวิชาสำคัญด้วยเช่นกัน ทั้งมีวิธสอนและแทรกซึมศีลธรรมให้เข้าจิตใจนักเรียนเป็นนิสัย และประพฤติตามได้เป็นส่วนมาก ตลอดจนวางตัวเป็นครูที่ดีและเป็นที่รักใคร่ของเด็ก ๆ เพื่อให้เด็กประพฤติตนเป็นคนดีต่อไป ท่านขุนจงเป็น "ครูดี"

สิ่งที่จะลงกล่าวเสียมิได้ก็คือ ท่านขุนได้มีส่วนร่วมพิจารณาร่างพระราชบัญญัติเทศบาลอันก่อกำเนิดการปกครองท้องถิ่นด้วยผู้หนึ่งเหมือนกัน ฉะนั้นที่ท่านขุนดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรีกระทุ่มแบน ในสมัยต้น ๆ และสมัยต่อมาจนกระทั่งวาระสุดท้ายแห่งชีวิตนั้น นับว่าเป็นการเหมาะสมที่สุด และท่านก็ได้ทำความเจริญให้ท้องถิ่นไว้มากมายเช่นกัน คุณงามความดีที่ท่านขุนได้ประกอบวีรกรรมไว้ด้วยดีในชีวิตของท่านนั้น มีมากมายเหลือที่จะกล่าวในที่นี้ และนอกจากกิจการในหน้าที่แล้ว แม้ส่วนตัวก็นับว่าท่านขุนมีใจโอบอ้อมอารีเป็นอย่างยิ่ง เพื่อนฝูงบางคนได้รับอุปการะทั้งทางการเงินและที่อยู่ ตลอดจนที่ดินยังยอมยกให้เพื่อนฝูงปลูกบ้านเรือนอยู่ทั้งครอบครัวได้"

เจริญ ไชยชนะ

(ในการเรียบเรียงครั้งนี้ ผู้เขียนได้รับความเอื้อเฟื้อจากนายแก้ว นิภารัตน์ จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย)

หม่อมราชวงศ์ สุมนชาติ สวัสดิกุล

พ.ศ. ๒๔๕๓ – ๒๕๐๗

ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล เป็นบุตรหม่อมเจ้ามงคลประวัติ สวัสดิกุล กับ หม่อมราชวงศ์บัว สนิทวงศ์ เกิดเมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ในวังกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ถนนบำรุงเมือง พระนคร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมรสกับนางสาวสมโรจน์ ผลชีวิน (คุณหญิงสมโรจน์ สวัสดิกุลณ อยุธยา ปัจจุบันเป็นหัวหน้ากองวิทยาลัยเทคนิค กรมอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ) เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙ มีบุตรและธิดา ๒ คน คือ หม่อมหลวงสุรักษ์ และ แพทย์หญิง หม่อมหลวงดารัตน์ ได้อุปสมบท ณ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม เมื่อวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์เป็นพระอุปัชฌาย์

ม.ร.ว. สุมนชาติ เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ จากโรงเรียนอัสสัมชัญ ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ และมาเรียนซ้ำชั้นอีกครั้งหนึ่งที่โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เพื่อรับประกาศนียบัตรประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ชาย) ของกระทรวงศึกษาธิการ แล้วเข้าศึกษาต่อในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ได้ประกาศนียบัตรครูมัธยม (ป.ม.) ทางอักษร

หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล

ศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ และได้เริ่มอาชีพครูครั้งแรกในปีต่อมาที่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ก็ได้กลับเข้ามาศึกษาต่อเพื่อรับปริญญาในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยอีก และได้รับพระราชทานปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิต ในปลาย พ.ศ. ๒๔๗๘ ตำแหน่งหน้าที่ในราชการของท่านหลังจากได้รับปริญญาแล้วมีดังนี้

พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นครูแผนกวิชาสามัญ กรมยุทธศึกษาทหารบก สอนที่โรงเรียนนายร้อยและโรงเรียนเทคนิคทหารบก

พ.ศ. ๒๔๘๓—๒๔๘๕ เป็นครูสอนวิชาครู วิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ในโรงเรียนนายทหารในกระทรวงกลาโหม

พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นอาจารย์แผนกวิชาสามัญ กรมยุทธศึกษาทหารบก สอนโรงเรียนนายร้อย โรงเรียนเทคนิคทหารบก โรงเรียนนายร้อยตำรวจ และโรงเรียนเตรียมทหารบก

พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาภาษาไทยและประวัติศาสตร์ในคณะอักษรศาสตร์และ วิทยาศาสตร์และคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๘๘ เข้าเป็นอาจารย์ประจำในแผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาภาษาไทยในคณะรัฐศาสตร์ที่ตั้งขึ้นใหม่ในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นอาจารย์สอนภาษาไทย ในแผนกวิชาการหนังสือพิมพ์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาภูมิศาสตร์ โรงเรียนสวนสัตว์สวน กรมตำรวจ

พ.ศ. ๒๔๙๖ เลื่อนขึ้นเป็นอาจารย์เอกในแผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ในแผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นอาจารย์ที่ปรึกษานิสิตชั้นปริญญามหาบัณฑิตในวิชาภาษาไทยและประวัติศาสตร์ไทยคณะอักษรศาสตร์ด้วย

พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้เลื่อนขึ้นเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษด้วย และในปีต่อมาเป็นหัวหน้าแผนกวิชาภาษาไทย

พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นศาสตราจารย์ในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ระหว่างที่รับราชการอยู่นั้น ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้ปฏิบัติราชการเดินทางไปฝึกงานและดูงานในต่างประเทศหลายครั้ง คือ

พ.ศ. ๒๔๙๒ ดูงานหนังสือพิมพ์ในประเทศสวิส ฝรั่งเศส อังกฤษและอิตาลี ตามคำสั่งของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ ณ พระตำหนักโลซาน ประเทศสวิส จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ถวายพระอักษรภาษาไทย ถวายรายงานพระราชกิจเกี่ยวกับพระราชพิธีต่าง ๆ ที่จะต้องทรงปฏิบัติเมื่อเสด็จนิวัติสู่

พระมหานคร มีงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ งานพระราชพิธีอภิเษกสมรส และงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นต้น กับทำหน้าที่ราชเลขานุการส่วนพระองค์ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศต่าง ๆ มีประเทศฝรั่งเศส เป็นต้น

พ.ศ. ๒๔๙๓ ดูงานเกี่ยวกับการศึกษาในโรงเรียนและมหาวิทยาลัยในประเทศสวิส ฝรั่งเศส อังกฤษ และดูงานพิพิธภัณฑ์ในประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ตามคำสั่งของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๙๔ หลังจากเกิดขบถแมนฮัตแตนเมื่อเดือนมิถุนายน ๆ พณ ฯ นายกรัฐมนตรีมีบัญชาให้ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ นครโลซาน ประเทศสวิส เพื่อกราบบังคมทูลถวายรายงานเกี่ยวกับการขบถแมนฮัตแตนที่เกิดขึ้น เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๔ และได้รับคำสั่งให้ทำหน้าที่เลขานุการอธิบดีกรมตำรวจไปปฏิบัติราชการในประเทศฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ อังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฟิลิปปินส์นอกจากนี้ยังดูงานเกี่ยวกับมหาวิทยาลัยในประเทศสหรัฐอเมริกา ฟิลิปปินส์และฮ่องกงด้วย

พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้รับคำสั่งจากมหาวิทยาลัยให้ไปร่วมปฏิบัติราชการพิเศษ นอกเวลาราชการกับอธิบดีกรมตำรวจเพื่อติดต่อกับผู้เชี่ยวชาญของสหรัฐอเมริกาที่มาปฏิบัติราชการลับ ในการเตรียมงานในด้านสงครามจิตวิทยา และงานในกรมประมวลราชการแผ่นดิน ทั้งยังได้รับคำสั่งให้ร่วมมือกับราชการตำรวจรักษาความสงบเรียบร้อยในกรณีเกี่ยวกับการต่อต้านการแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ ในมหาวิทยาลัย ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้รับคำสั่ง

พิเศษให้ไปร่วมปฏิบัติราชการ ณ กองยัญชาการวังสวนกุหลาบ เมื่อคราวประกาศเหตุฉุกเฉิน นำรัฐธรรมนูญฉบับวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ กลับมาใช้ และได้รับคำสั่งจากนายกรัฐมนตรีให้ออกไปรับเสด็จนิวัตสู่พระนครร่วมกับผู้บัญชาการทหารเรือ กับถวายรายละเอียดเกี่ยวกับความจำเป็นที่ต้องนำรัฐธรรมนูญฉบับนั้นกลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้รับคำสั่งจากมหาวิทยาลัยให้ไปร่วมปฏิบัติราชการพิเศษกับกรมประมวลราชการแผ่นดิน ในด้านงานประชาสัมพันธ์ งานหนังสือพิมพ์ และแสดงปาฐกถาเกี่ยวกับเมืองไทยประจำอยู่ณนครนิวยอร์ก และกรุงวอชิงตัน สหรัฐอเมริกา กับได้ปฏิบัติราชการพิเศษในหน้าที่เลขานุการโทประจำสถานเอกอัครราชทูตไทยในกรุงวอชิงตันอีกตำแหน่งหนึ่ง ในโอกาสนี้ ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้ดูงานมหาวิทยาลัยในรัฐต่าง ๆ ในสหรัฐอเมริกา ปฏิบัติงานในหอสมุดรัฐสภา (Library of Congress) และที่สำนักงานเก็บเอกสารแห่งชาติอเมริกัน (National Archives) อีกด้วย

ม.ร.ว. สุมนชาติ มีความรู้อย่างกว้างขวางในวิชาประวัติศาสตร์ไทย และวิชาภาษาไทย ได้ทำการค้นคว้าในวิชาดังกล่าว และเขียนบทความลงในวารสารสยามสมาคม หนังสือวงวรรณคดี หนังสืออักษรานุสรณ์ วารสารอักษรศาสตร์และวารสารอื่น ๆ นอกจากนี้ยังได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถายังสถานศึกษาและสมาคมต่างๆ หลายครั้ง ทั้งในและนอกประเทศ ได้เป็นผู้แทนฯฟาลงกรณมหาวิทยาลัยไปร่วมประชุมทางด้านวิชาการในต่างประเทศหลายครั้ง คือ

พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้ไปร่วมประชุมองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมของสหประชาชาติแห่งชาติอเมริกัน ณ นครซินซินนาติ สหรัฐอเมริกาในฐานะผู้แทนเอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นผู้แทนจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยไปร่วมประชุมการริเริ่มจัดแต่งตำราประวัติศาสตร์ของชาติต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ณ เมืองปีนัง สหพันธ์มลายา

พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นผู้แทนจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ไปร่วมประชุมสมาคมนักประวัติศาสตร์แห่งเอเชีย ณ กรุงมนิลา ประเทศฟิลิปปินส์

พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นผู้แทนจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยไปร่วมประชุมสมาคมนักประวัติศาสตร์แห่งเอเชีย ณ กรุงไทเป สาธารณรัฐจีน

นอกจากนี้ยังได้ปฏิบัติราชการในหน้าที่กรรมการในวงงานของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยและส่วนราชการอื่น ๆ อันเป็นประโยชน์ในด้านวิชาการอีกหลายแห่ง คือ

๑. กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

๒. กรรมการพิจารณาแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ ของกระทรวงศึกษาธิการ

๓. กรรมการตรวจแบบเรียนวิชาภาษาไทยและประวัติศาสตร์ของกระทรวงศึกษาธิการ

๔. กรรมการบูรณะและฟื้นฟูจังหวัดสุโขทัย

๕. กรรมการสอบคัดเลือกผู้ที่จะไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศตามความต้องการ ของ ก.พ. ในวิชาภาษาไทย และประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์

๖. กรรมการสอบคัดเลือกผู้ที่จะไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศตามความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ

๗. กรรมการสอบคัดเลือกผู้ที่จะไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศตามความต้องการของธนาคารแห่งประเทศไทย

๘. กรรมการสำนักวัฒนธรรมทางวรรณกรรม สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ

๙. กรรมการฝ่ายวัฒนธรรมองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมของสหประชาชาติ

๑๐. กรรมการบริหารวิทยุศึกษาตั้งแต่เริ่มตั้งจนถึงพ.ศ. ๒๕๐๑

๑๑. ประธานกรรมการดำเนินงานชุมนุมภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

๑๒. ประธานกรรมการดำเนินงานปรับปรุงระเบียบสโมสรนิสิต จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

๑๓. ประธานกรรมการจัดการท่องเที่ยวของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์

๑๔. กรรมการบริหารสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์

๑๕. กรรมการการเงินของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

๑๖. กรรมการมูลนิธิอานันทมหิดล สาขาอักษรศาสตร์

การเยือนของวิชามัคคุเทศก์ในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ นั้น ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้รับแต่งตั้ง

จากมหาวิทยาลัย ให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสอนและอบรมตามความต้องการขององค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

พ.ศ. ๒๔๙๑ ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ เป็นเลขานุการคณะกรรมาธิการพิจารณาความเห็นประชาชนในสภาร่างรัฐธรรมนูญ

งานที่ ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้ค้นคว้าและแต่งพิมพ์ขึ้น เกี่ยวกับวิชาประวัติศาสตร์ชาติไทย วิชาครู วิชาภาษาไทย และ พระพุทธศาสนา มีอาทิเช่น

๑. แนวสอนวิชาครูในโรงเรียนนายร้อยทหารบก โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก

๒. แนวสอนวิชาภูมิศาสตร์ไทย ในโรงเรียนนายร้อยทหารบก โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก

๓. เรื่อง "สยาม หมายความว่ากระไร" พิมพ์ในวารสารของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์

๔. เรื่อง "กามนิตสืบเนื่องมาแต่พระสูตรไหน" พิมพ์ในวารสารของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์

๕. เรื่อง "สอบสวนเรื่องการแต่งลิลิตพระลอ" พิมพ์ในวารสารของสยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์

๖. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (ฉบับร่าง) ของกรมศิลปากร

๗. เรื่องพระพุทธศาสนาและคนไทยนับถือพระพุทธศาสนาอย่างไร แสดง ณ คริสต์สมาคมแห่งกรุงวอชิงตัน สหรัฐอเมริกา

๘. เรื่องความเชื่อถือในเรื่องศาสนาของชาวไทย แสดง ณ คริสต์-สมาคมแห่งกรุงวอชิงตัน สหรัฐอเมริกา

๙. เรื่องราชอาณาจักรสุโขทัย แสดง ณ สยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์

๑๐. เรื่องราชอาณาจักรอยุธยา แสดง ณ สยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์

๑๑. เรื่องพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แสดง ณ สยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์

๑๒. เรื่องมหาวิทยาลัยในประเทศไทย แสดง ณ ที่ประชุมคณะกรรมการองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ประจำสหรัฐอเมริกา ณ นครซินซินนาติ

นอกจากนี้ยังได้ทำการวิจัยเรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณคดีไทยและประวัติศาสตร์ไทยอีกหลายเรื่อง โดยเฉพาะตำราวิชาประวัติศาสตร์ไทยสำหรับนิสิตจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนบัจจุบัน ซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างค้นคว้าและเขียนอยู่

ม.ร.ว. สมนชาติ สวัสดิกุล เป็นผู้รักการศึกษา ค้นคว้าและชอบเขียน งานของท่านที่เป็นสาธารณประโยชน์แก่การศึกษาปรากฏอยู่หลายเรื่องหลายวิถี ทั้งทางด้านวัฒนธรรม วรรณคดี และประวัติศาสตร์ บางเรื่องยังไม่สู้แพร่หลายนัก แต่ก็เป็นวิทยาทานที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่ง ดังที่ท่านได้รวบรวมขึ้นทูลถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ประทานแก่ตัวท่าน ทรงอธิบายข้อหาต่าง ๆ ไว้ ข้อทรงสั่งนี้ ได้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บัว สนิทวงศ์ ท.จ. ผู้เป็นมารดา และ ม.ร.ว. ธนิยวาท สวัสดิกุล น้องชายของท่าน นั้นเป็นต้น หนังสือนี้ให้ชื่อว่า "บัว เขญจพรรณ" ม.ร.ว. สุมนชาติ อธิบายที่เกิดแห่งหนังสือนี้ไว้ว่า

"ข้อทรงสั่งนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตอบข้อหาต่าง ๆ ที่หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ กราบทูลถาม โดยที่เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปมาประทับที่วังวรดิศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้โปรดฯ ให้เข้าซักถามข้อหาต่าง ๆ ในทางภาษาวรรณคดีประวัติศาสตร์และโบราณคดีในเวลาเย็น ๆ ตั้งแต่ ๑๖.๐๐ ถึง ๑๘.๐๐ นาฬิกาทุกวัน ข้อหาเหล่านี้เมื่อถามแล้วทรงตอบ โดยให้ข้อทรงไว้แล้วถวายทรงตรวจแก้ ทำโดยสม่ำเสมอจนสิ้นพระชนม์ บางคราวมีเจ้านายพระองค์อื่นมาเฝ้า หรือมีบุคคลอื่นมากราบทูลถามข้อหาอื่น ๆ ก็โปรดให้จดไว้ บางคราวเมื่อมีข้อทรงประทานผู้อื่นก็ประทานสำเนาให้"

จะขอนำข้อทรงสั่งบางตอนมาเป็นตัวอย่าง

"โลหปราสาทวัดราชนัดดา"

เหตุที่จะเกิดข้อหาเรื่องนี้เนื่องจากได้อ่านพบในหนังสือตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ที่พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนามีเรื่องโลหปราสาทอยู่ด้วยแต่ไม่เข้าใจเรื่องนี้ละเอียดดีพอจึงได้ทูลถาม

ถาม มูลเดิมของโลหปราสาทมีมาอย่างไร ที่สร้างขึ้นในกรุงเทพฯ นั้น บัดนี้มีประสงค์อย่างไร

ตอบ มูลเดิมของโลหปราสาทนั้น ประเพณีมีมาแต่ครั้งพุทธกาล เวลาเข้าพรรษาด้วยเหตุที่ราษฎรทำไร่ไถนา เมื่อถึงฤดูฝนให้พระสงฆ์หยุดอยู่ ณ ที่แห่งใกแห่งหนึ่งเพื่อสั่งสอนศาสนาชั่วเวลา ๓ เดือน ระหว่างที่พักอยู่ ๓ เดือนนั้น มีโอกาสเกิดขึ้นแก่พวกถือพระพุทธศาสนาที่จะทำบุญหลายอย่าง เปรียบอย่างในกรุงเทพฯ นี้ ถ้าถึงฤดูแล้ง แต่ก่อนนานๆ จะได้พบพระสงฆ์สักองค์เพราะไปเที่ยวสอนศาสนา ถ้าพระสงฆ์มารวมกันอยู่ตามวัดชาวบ้านก็จะได้ทำบุญถวายธูปเทียนเพื่อใช้ในพรรษาตักบาตรและฟังธรรม และยังมีโอกาสอีกอย่างหนึ่งด้วยเหตุว่าเวลาที่พระอยู่ในที่แห่งเดียวกัน ๓ เดือนนั้น พระมักทำเวลาล่วงไปด้วยการเรียน วิปัสสนาธุระ พวกพุทธศาสนิกชนหาที่สงัดสบายให้พระสำหรับนั่งกรรมฐานเป็นองค์ๆ ไม่เกี่ยวข้องกัน มีตัวอย่างพึงเห็นตามหัวเมืองปลูกเป็นเพิงสูงให้พระอาศัยก็มี ในกรุงเทพฯ เป็นตึกที่เรียกว่า คณะกุฏิ ทั้งวัดสระเกศและวัดโพธิ์ เป็นที่สำหรับพระนั่งเรียนวิปัสสนากรรมฐานแต่มีพวกที่มีกำลังมาก เพราะเหตุที่พระชอบอยู่ที่สงัดไปขัดถ้ำสลักหินทำห้องให้พระอยู่ก็มี ในสมัยเมื่อพระศาสนาไปถึงลังกาทวีป มีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งจำชื่อไม่ได้ (พระเจ้าอภัย-ทุษฐคามินี) ดูในหนังสือมหาวงศ์ก็แล้วกัน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นสร้างโลหปราสาทขึ้นในเมืองอนุราธบุรี ถวายเป็นที่พระนั่งกรรมฐานเป็นหลายชั้น เรียกว่าโลหปราสาท ที่เรียกว่าปราสาทก็หมายถึงหลายชั้น สองชั้นอย่างตึกที่เราอยู่นี้ตามศัพท์ก็เรียกว่าปราสาท โลหปราสาทที่กล่าวถึง

ในอินเดียเดียวนี้ยังเหลืออยู่แต่เสาหิน ส่วนตัวปราสาทนั้นเป็นอย่างไรไม่เคยเห็น กล่าวกันแต่ว่าเป็นชั้น ๆ

ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างวัดขึ้นในพระนครสองวัด คือวัดเทพธิดาราม พระราชทานพระราชธิดา พระองค์เจ้าหญิงลำภู ซึ่งต่อมาเป็นกรมหมื่นอัปษรสุดาเทพ อีกวัดหนึ่งคือวัดราชนัดดาราม ทรงสร้างพระราชทานพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นนักเรียนสมัยเก่า ทรงสร้างวัดแปลก ๆ เช่นวัดยานนาวา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้คนรู้จักสำเภาจีนซึ่งกำลังจะศูนย์ไปเสีย ทั้งวัดราชนัดดานทรงพระราชดำริว่าพระเจดีย์นั้นสร้างกันมากแล้ว อยากจะสร้างที่เขาไม่เคยสร้างกัน จึงโปรดให้สร้างโลหปราสาทขึ้น และทรงคาดว่าที่ลังกาคงทำเป็นรูปอย่างนี้ จึงทำเป็นห้อง ๆ การสร้างโลหปราสาทนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ทรงมีเจตนาไปอีกอย่างหนึ่ง คือจะให้ไว้รูปภิกษุณี ให้หล่อรูปภิกษุณีขึ้น หล่อแล้วก็ยังคงอยู่ในวิหารวัดนั้นหาทันได้เอาขึ้นตั้งบนโลหปราสาทไม่"

"จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ปัญหา เมื่อก่อฤกษ์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยนั้น เคยเห็นในรูปว่าได้เสด็จไปงานนั้นด้วย ทรงจำได้หรือไม่ว่าศิลาฤกษ์นั้นฝังไว้ตรงไหน

ตอบ มหาวิทยาลัยแห่งแรกในเมืองไทยคือวัดโพธิ์ ซึ่งไม่ควรลืมเสีย จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยนั้นเดิมมีแต่ตึกที่เรียกว่า "วังกลางทุ่ง" ซึ่งสร้างขึ้นหวังจะให้เป็นวังที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฝรั่งมัก

เรียกกันว่า "วินเซอร์คาสเซิล" เพราะเอาแบบตึกโกธิกมาสร้างอย่างวังวินเซอร์ที่เมืองอังกฤษ ตึกนั้นค้างอยู่ถึงรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดให้ย้ายโรงเรียนมหาดเล็กออกไปตั้งที่ตึกกลางทุ่งโดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นโรงเรียนใหญ่ ต่อนั้นมาขยายพระราชดำริให้จัดเป็นมหาวิทยาลัย สร้างตึกใหม่หลังแรกทางริมถนนสนามม้า ใช้เงินที่เหลือจากสร้างพระบรมรูป สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เสด็จไปก่อฤกษ์ศิลาฤกษ์อยู่ในตึกหลังนั้น แต่อยู่ตรงไหนไม่รู้"

งานในระยะหลัง ๆ ที่ ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล ทำอยู่ก่อนถึงแก่กรรม คือ

๑. แสดงปาฐกถาวิชาประวัติศาสตร์ชาติไทยแก่นิสิตในคณะอักษรศาสตร์ ชั้นปีที่ ๑ ปีที่ ๒ ปีที่ ๓ และปีที่ ๔

๒. แสดงปาฐกถาวิชาวรรณคดีไทยเปรียบเทียบกับวรรณคดีต่างประเทศ และวิธีการวิจารณ์วรรณคดีแก่นิสิตในคณะอักษรศาสตร์ชั้นปีที่ ๔

๓. เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาและควบคุมนิสิตชั้นปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิตที่เขียนวิทยานิพนธ์ในวิชาประวัติศาสตร์ชาติไทย และวิชาภาษาไทย

๔. เป็นกรรมการประจำคณะอักษรศาสตร์ซึ่งทำหน้าที่ อ.ก.พ. กรมมาจนประกาศพระราชบัญญัติให้โอนกิจการมหาวิทยาลัยมาขึ้นกับสำนักนายกรัฐมนตรี แต่ก็ยังดำรงตำแหน่งกรรมการประจำคณะอักษรศาสตร์ซึ่งเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษาของคณบดีคณะอักษรศาสตร์

๕. เป็นประธานกรรมการดำเนินงานปรับปรุงสโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ-มหาวิทยาลัย

๖. เป็นกรรมการการเงินของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหา-วิทยาลัย

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล ได้รับพระราชทาน คือ

๑. ตริตาภรณ์มงกุฎไทย

๒. จตุรถาภรณ์ช้างเผือก

๓. เหรียญรัตนาภรณ์ในรัชกาลที่ ๙ ชั้นที่ ๓

๔. เหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๙

๕. เหรียญช่วยราชการ เขตภายใน

๖. เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ

เนื่องจาก ม.ร.ว. สุมนชาติ ได้เป็นอาจารย์ในสถาบันการศึกษามาหลายแห่ง จึงปรากฏว่าท่านมีศิษย์อยู่ทั่วไปในวงการแทบทุกแขนง ทั้งในทางทหารและพลเรือน ในด้านการสอนนั้น ท่านมีวิธีการสอนที่ไม่ซ้ำแบบใครสอนได้ สนุก ให้ความรู้ความเข้าใจในวิชาของท่านได้อย่างละเอียดแจ่มแจ้ง อาจกล่าวได้ว่า ผู้ที่มีความรู้ในเรื่องเมืองไทยอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งทั้งในด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และวรรณคดี อย่าง ม.ร.ว. สุมนชาติ นั้นเห็นจะหาได้ยากมาก ท่านเคยปรารภอยู่เสมอว่า

คนไทยทุกวันนี้มีความรู้ความสามารถในวิชาการด้านต่าง ๆ นั้น มีอยู่มาก มายไปร่ำเรียนมาจากต่างประเทศได้ปริญญากันมาสูงๆ ถามเรื่องเกี่ยวกับต่างประเทศก็ตอบได้อย่างคล่องแคล่ว แต่เรื่องเกี่ยวกับบ้านเกิดเมืองนอนของตนเองรู้กันน้อยกว่าที่ควร ดังนั้นท่านจึงพยายามที่จะให้ศิษย์ได้รับความรู้เกี่ยวกับบ้านเมืองของเราให้มากที่สุดที่จะมากได้ มักจะพานิสิตไปศึกษาวิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ตามจังหวัดต่าง ๆ แทบทุกปีเสมอมา

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นเป็นงานของ ม.ร.ว. สุมนชาติ ทางด้านประวัติศาสตร์เป็นส่วนมาก ในด้านวิชาภาษาไทยซึ่งแม้เป็นวิชาที่ท่านเคยอ้างว่าเป็นวิชาสมัครเล่น แต่ก็มีความรู้ความสามารถมากจนได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย วิชาที่ท่านสอนก็เป็นวิชาที่เกี่ยวกับวิชาภาษาไทย ทั้งวรรณคดีและหลักภาษา ปรากฏว่ามีวิธีสอนที่ทำให้นิสิตเกิดความสนใจและรักที่จะเรียนวิชาที่เขาละเลยและไม่เห็นความสำคัญมาก่อน ท่านเป็นผู้หนึ่งที่ก่อตั้งชุมนุมภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ พยายามสนับสนุนและส่งเสริมการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง สอนให้นิสิตรักที่จะเรียนภาษาไทยให้ได้ดี หาทางส่งเสริมผู้สนใจศึกษาวิชาภาษาไทยเพื่อให้ไปเรียนวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบหรือวิชาภาษาศาสตร์ ณ ต่างประเทศเพื่อนำเอาหลักการของวิชานั้นมาปรับปรุงวิชาภาษาไทยให้ดียิ่งขึ้น ล้วนเป็นเรื่องที่น่าสนใจ น่าคิด น่าค้นคว้า จึงนับว่าเป็นประโยชน์แก่การศึกษาวรรณคดีในขั้นมหาวิทยาลัย ซึ่งมุ่งให้นิสิตใช้

ความคิด รู้จักค้นคว้าหาเหตุผลแตกต่างจากการศึกษาขั้นต้น งานของท่านที่ได้ค้นคว้าไว้ทางด้านวรรณคดีก็มีอยู่หลายเรื่อง เช่น วินิจฉัยศรีปราชญ์ สอบสวนเรื่องการแต่งลิลิตพระลอ เป็นต้น

ในด้านอัธยาศัยส่วนตัวนั้น ม.ร.ว. สุมนชาติ เป็นผู้มีน้ำใจดี โอบอ้อมอารี มีเมตตากรุณาเป็นกันเองกับศิษย์และมีความเข้าใจอันดีต่อศิษย์โดยทั่วหน้า ถ้านิสิตผู้ใดมีเรื่องเดือดร้อนและต้องการความช่วยเหลือจากอาจารย์สักท่านหนึ่งแล้ว ก็เป็นที่แน่ใจได้ว่าอาจารย์ที่นิสิตจะเข้าไปขอความช่วยเหลือคือ อาจารย์สุมนชาติ เมื่อนิสิตเรียนจบเป็นบัณฑิตแล้ว บางคนไม่มีงานทำมาหาท่าน ท่านก็ช่วยฝากฝังให้ทำงานในสถานที่ราชการ องค์การ หรือสถาบันอื่น ๆ บุคลิกภาพของท่านมิได้เพียงแต่เรียกร้องความเชื่อถือเคารพยำเกรงแต่ในบรรดาศิษย์ในคณะอักษรศาสตร์ เท่านั้น แม้ในหมู่นิสิตคณะอื่นท่านก็เป็นที่นับถืออยู่ทั่วไป

ในด้านการทำงานของท่าน ศาสตราจารย์รอง ศยามานนท์ คณบดีคณะอักษรศาสตร์ได้เขียนไว้ในคำอาลัยว่า “ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล ได้อุทิศตนเพื่อการสอนของคณะอักษรศาสตร์ และของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยอย่างแท้จริง มาทำงานแต่เช้า และกลับบ้านจนกระทั่งเย็นค่ำ ทำงานที่ได้รับมอบหมายโดยไม่เห็นแก่ความยากลำบากเหน็ดเหนื่อย แม้ว่าจะมีสุขภาพไม่ใคร่จะสมบูรณ์ในระยะหลังก็ตาม” คำกล่าวของท่านคณบดีที่เคยเป็นทั้งอาจารย์และผู้บังคับบัญชานี้ ย่อมแสดงให้เห็นแล้วว่า ม.ร.ว. สุมนชาติ เป็นผู้ที่สมควรจะได้รับคำยกย่องสรรเสริญโดยแท้

ม.ร.ว. สุมนชาติ เริ่มมีสุขภาพไม่สมบูรณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา ได้เข้าโรงพยาบาลเพื่อรับการผ่าตัด และรักษาพยาบาลหลายครั้ง แต่เนื่องจากท่านเป็นผู้มีกำลังใจเข้มแข็งจึงหายจากโรคภัยไข้เจ็บและกลับมาปฏิบัติหน้าที่ตามเดิม จนกระทั่งท่านเข้าโรงพยาบาลครั้งสุดท้ายเพื่อผ่าตัดกระเพาะปัสสาวะ และเนื่องจากมีโรคแทรกเหลือกำลังที่แพทย์จะรักษาได้ จึงถึงแก่กรรมในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๗

อนึ่ง ม.ร.ว. สุมนชาติ เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงไว้วางพระราชหฤทัยโปรดให้ปฏิบัติราชการส่วนพระองค์อยู่เนือง ๆ ทั้งยังทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่ ม.ร.ว. สุมนชาติ ตลอดมา คุณหญิง สมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ภริยาของท่านได้เขียนไว้ในหนังสือ สุมนชาตินิพนธ์ พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล ว่า "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่ ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล ผู้ล่วงลับไปแล้วอย่างล้นเกล้า ฯ หาที่เปรียบมิได้ ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ และล้มป่วยลงจนต้องรับการผ่าตัด ณ โรงพยาบาลศิริราชในครั้งนี้ ก็ได้รับพระราชทานกระเช้าดอกไม้ ผลไม้ และ อาหาร ตลอดจนค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาล ครั้นถึงแก่กรรมลง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำอาบศพ พระราชทานเลื่อนชั้นเกียรติยศศพ หีบทองลายสลัก ฉัตรเบญจา ปี่ กลองชนะประโคม และมีพระพิธีธรรม

สวดพระอภิธรรม กับพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ตลอดงาน เมื่อถึงวันพระราชทานเพลิงก็ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณเสด็จพระราชดำเนิน นับเป็นเกียรติอันสูงสุดแก่วงศ์สกุล ม.ร.ว. สุมนชาติ และครอบครัว"

(ในการเขียนประวัติของศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล นี้ ได้รับความร่วมมือจากอาจารย์วิมล พงศ์พิพัฒน์ ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านคนหนึ่ง ขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย).

วัชรี รมยะนันทน์

นางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล

พ.ศ. ๒๔๕๕—๒๕๐๑

อาจารย์พวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล เกิดเมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ณบ้านถนนในบริเวณสำเพ็งตอนราชวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์ เป็นบุตรคนที่ ๒ ในจำนวน ๖ คนของนายประจักษ์และนางเพิ่ม ตันติเจริญ ตระกูลนี้เป็นพ่อค้าคหบดีมีหลักฐานมาแต่บรรพบุรุษ ท่านผู้ใหญ่มีความคิดว่า วิชาความรู้เป็นเรื่องสำคัญกว่าทรัพย์สิน จึงได้ส่งบุตรเล่าเรียนถึงขั้นอุดมศึกษา ได้รับปริญญาวิชาชีพติดตัวทุก ๆ คน

อาจารย์พวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล ได้รับการศึกษาเบื้องต้นในโรงเรียนราษฎรเจริญ ซึ่งอยู่ใกล้บ้าน แล้วย้ายไปเรียนต่อ ณ โรงเรียนสตรีวัดมหาพฤฒาราม สำเร็จชั้นประถมปีที่ ๓ (ประโยคประถมบริบูรณ์) ต่อมาเข้าเรียนที่โรงเรียนสตรีเสาวภา เมื่อสำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๕ จากโรงเรียนนี้แล้วก็เข้าศึกษาต่อชั้นมัธยมปีที่๖ ที่โรงเรียนราชินี สำเร็จชั้นประโยคมัธยมบริบูรณ์ชาย (ชั้นมัธยมปีที่ ๘) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ และศึกษาต่อในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ได้รับประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม (ป.ม.) พ.ศ. ๒๔๗๕ และปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๗๘ ใน พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้รับทุนขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโคไปดูงานการ

นางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล

ศึกษา ณ ประเทศนิวซีแลนด์ และต่อมาได้รับทุนขององค์การร่วมมือระหว่างประเทศ (I. C. A.) ไปศึกษาต่อ ณ สหรัฐอเมริกา ได้รับปริญญาโททางการศึกษา (M.S. ED.) จาก Bank Street College เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙

ชีวิตของอาจารย์พวงเพ็ชร ขณะที่กำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ ปรากฏว่าเป็นที่รักใคร่ของเพื่อน ๆ มาก เพราะเป็นผู้ที่มีความอดทนและมีน้ำใจเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ต่อเพื่อน ๆ เสมอ เมื่อเพื่อน ๆ จะล้อเลียนอย่างใด ก็ไม่ถือโกรธ และงานอันใดที่เพื่อน ๆ ออกปากขอร้องแล้ว ก็ไม่เคยปฏิเสธเลย และเมื่อรับปากอย่างใดแล้วก็ไม่เคยทำให้เพื่อน ๆ ผิดหวัง เป็นผู้ที่มีมานะอดทนในการเรียนเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวตอนหนึ่งที่เพื่อน ๆ ของท่านเขียนไว้ในคำไว้อาลัย "พวงเพ็ชรรำลึก" ดังนี้

"เมื่อพวงเพ็ชรมาเข้าโรงเรียนราชินี การเรียนของเธอด้อยกว่าพวกเพื่อน ๆ หลายคน แต่พอขึ้นชั้นมัธยม ๗ การเรียนของเธอดีขึ้น ดีขึ้น เป็นลำดับ เล่นเอาเพื่อนทั้งที่เคยล้อหรือไม่เคยล้อเลียนเธอสอบได้ที่ต่ำลงเป็นแถว พอขึ้นชั้นมัธยม ๘ คราวใดที่มีสกวินครูภาษาอังกฤษถามคำแปล เธอเปิดดิคชันนารี ฉบับกระเป๋าของเธอตอบได้ในอึดใจเดียว เธอเปิดดิกชันนารีของเธอคล่องแคล่วราวกับว่ารู้หมดว่าอะไรอยู่หน้าไหน มีเพื่อนบางคนกระซิบว่าเธอท่องแมคฟาแลนด์ดิกชันนารีได้ทั้งเล่ม ในการเรียนภาษาฝรั่งเศสก็เช่นเดียวกัน เธอเก่งและสนใจถามครูผู้สอนในข้อที่เธอสงสัยบ่อย ๆ จนครูเข้าใจว่าเธอลองภูมิครู"

อาจารย์พวงเพ็ชรเป็นนักเรียนที่ดี เอาใจใส่ต่อการเล่าเรียน และเชื่อฟังครูเสมอ ทั้งเป็นผู้ที่มีความเรียบร้อยด้วย จึงเป็นที่รักของครูและอาจารย์ใหญ่มาก เมื่อสำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๘ แล้วก็ได้เข้าเรียนต่อในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์(แผนกอักษรศาสตร์)จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ในชั้นนั้นมีนิสิตหญิงเพียง ๖ คนเท่านั้น และต่างก็มาจากโรงเรียนราชินี ทั้ง ๖ คนนี้ต้องเรียนรวมกับนิสิตชาย ๓๐ คน นิสิตหญิงเหล่านี้จึงรักกันมากและไปไหนไปด้วยกันเสมอ การเรียนในมหาวิทยาลัยนี้ไม่มีใครเล่าเรื่องได้ดีเท่ากับเพื่อน ๆ ที่กล่าวมาแล้ว จึงขอยกมากล่าวไว้ในที่นี้อีกตอนหนึ่งว่า

"พวกเราเริ่มยอมแพ้พวงเพ็ชรในวันแรกที่เรียนภาษาฝรั่งเศส ในมหาวิทยาลัย อาจารย์นิโคลาสให้เราเล่านิทานอีสป เรื่อง สิงโตกับหนู เราเล่าไม่ได้ เพราะเราลืมหมดระหว่างโรงเรียนปิดภาคปลาย และไหนจะรู้สึกไม่สบายใจที่เรียนปนกับนักเรียนชายด้วย แม้อาจารย์จะพูดให้เราว่าตาม เราก็ว่าไม่ได้ เหงื่อแตกไปตาม ๆ กัน แต่พวงเพ็ชร พวงเพ็ชรคนเดียวในหมู่พวกเราสามารถเล่าได้ พวกเราพากันแปลกใจว่าเธอไปเรียนพิเศษมาจากไหน เพราะสมัยนั้นไม่มีโรงเรียนกวดวิชาเลย เธอยอกว่าระหว่างปิดภาค เธอท่องอยู่ทุกวัน ในโอกาสต่อมา เธอสามารถพูดภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสกับอาจารย์ได้คล่องราวกับว่าเป็นภาษาของเธอเอง เธอเคยได้รางวัลสำหรับการเรียนภาษาทั้งสองจากสถานทูตทั้งสอง นี่แหละคือผลของความพากเพียรโดยแท้

"ยิ่งเรียนไป ๆ พวกเราทุกคนต่างยอมแพ้พวงเพ็ชรมากขึ้นทุกที ผลการสอบในปีที่ ๑, ๒, ๓ และ ๔ ไม่ต้องพูดถึงการแซมหรือซ้ำชั้นเลย พวงเพ็ชรได้คะแนนอยู่ในกรุ๊ปเอ หรือ บี (ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่า เกรด) ทุกวิชา และทุกปีมีอยู่ครั้งเดียวที่เราพลอยใจเสียไปด้วย เมื่อเจ้าคุณอุปกิตอาจารย์ภาษาไทยพูดว่า แม่พวงเพ็ชร ฉันเกือบจะให้คะแนนภาษาไทยตกเสียแล้ว เพราะอ่านลายมือไม่ออก ต้องพยายามอ่านเสียแทบแย่ พวงเพ็ชรหน้าเสีย เธอผิดหวังมาก เพราะความจริงเธอทำตำราได้เกือบทุกตัวอักษร แม้ว่าเธอเรียนเก่ง เธอก็มิได้หวงวิชาเลย เพื่อนฝูงคนใดถามอะไร เธอก็บอกและช่วยอธิบายให้โดยมิได้ปิดบังเลย เช่นนี้ย่อมเป็นการช่วยเพื่อนมิให้แซมหรือซ้ำชั้นไปด้วย เธอเป็นที่รักของอาจารย์ทุกคน และด้วยความเป็นที่รักของอาจารย์นี่เอง เธอจึงช่วยเพื่อนผู้ชายไว้หลายคน ไม่ให้ถูกไล่ออกจากมหาวิทยาลัย เพราะความเคะนองซุกซนไปแกล้งอาจารย์ฝรั่งผู้หนึ่งเข้า เมื่ออาจารย์เดวิสอาจารย์หัวหน้าฝ่ายภาษาอังกฤษเรียกเธอไปซักถาม เพื่อรู้ข้อเท็จจริงถึงเรื่องซุกซนของเพื่อนผู้ชายเหล่านั้น เธอก็สามารถให้การให้เพื่อนผู้ชายผู้ซุกซนเหล่านั้นพ้นข้อหาไปได้ ทำให้เพื่อน ๆ ผู้ชายเหล่านั้นรู้สึกขอบใจเธออยู่จนทุกวันนี้ และพากันตั้งชื่อเธอว่า ลูกสาวอาจารย์เดวิส"

เพื่อน ๆ พากันคิดว่า อาจารย์พวงเพ็ชรเก่งแต่เรียนเท่านั้น แต่ก็ได้พิสูจน์ให้เพื่อน ๆ เห็นแล้วว่า มีความสามารถเพียงใด เมื่อท่านเป็นนิสิตแผนกฝึกหัดครูมัธยมในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยก็ได้ออกฝึกสอนและสอบ

ได้กรุณาเอ็นดูครั้นเป็นครูจริง ๆ ก็สามารถสอนให้ศิษย์เข้าใจวิชาได้อย่างแจ่มแจ้ง ทำตนเป็นตัวอย่างที่ดีของนักเรียนเสมอ จึงเป็นที่รักและเคารพของนักเรียนทุกรุ่น รวมทั้งตัวของผู้เขียนเองด้วย

เมื่อสำเร็จการศึกษาจากจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ได้รับประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว ก็ได้เข้ารับราชการเป็นครูสอนนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๗ - ๘ โรงเรียนสายปัญญา เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ผู้เขียนยังจำภาพได้ว่า อาจารย์เป็นคนมีรูปร่างสูงโปร่ง แต่งตัวเก่ง เก๋ และเรียบร้อย พูดเร็ว ท่าทางคล่องแคล่ว มีความรู้ภาษาอังกฤษดีมาก ความรู้ที่ผู้เขียนถ่ายทอดให้แก่ศิษย์นั้น เป็นส่วนที่ผู้เขียนได้จากท่าน ผู้เขียนยังจำวิธีสอน ท่าทางและสำเนียงภาษาอังกฤษของอาจารย์ได้เสมอ และจะไม่มีวันลืมได้ ท่านเป็นกันเองกับศิษย์ไม่ถือตัว ไม่ดุว่า สิ่งใดที่ศิษย์ไม่เข้าใจก็อนุญาตให้ไต่ถามนอกเวลาเรียนได้ จึงทำให้ศิษย์ทั้งหลายรักและเคารพมาก ผู้เขียนชอบเรียนภาษาอังกฤษ เพราะอาจารย์มีความรู้ดี สอนดี และให้กำลังใจแก่ศิษย์เป็นอย่างยิ่ง ครั้นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยเปิดสอนชั้นปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ อาจารย์พวงเพ็ชรก็ได้กลับเข้าศึกษาต่อในคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ภายหลังเมื่อได้รับปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิตแล้ว ทางกรมศึกษาธิการก็ได้บรรจุเป็นข้าราชการชั้นโท เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ และทำการสอนที่โรงเรียนเดิมต่อไป

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๔ กองฝึกหัดครู ซึ่งสมัยนั้นสังกัดกรมสามัญศึกษา (เดิม) ได้คัดเลือกบรรดาอาจารย์ที่มีฝีมือในเชิงการสอนและมีวิชาความรู้ดีไปเพื่อสอนนักเรียนฝึกหัดครู อาจารย์พวงเพ็ชรก็ได้รับการคัดเลือกไปด้วยผู้หนึ่ง โดยให้ไปทำการสอนที่โรงเรียนสวนสุนันทาวิทยาลัย (ซึ่งขณะนั้นเป็นวิทยาลัยครูสวนสุนันทา) เมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ ณ ที่นั้นเองผู้เขียนซึ่งสำเร็จการศึกษาจากจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยแล้ว ได้บรรจุเป็นครูในโรงเรียนนี้เหมือนกัน จึงมีโอกาสใกล้ชิดกับอาจารย์ที่รักอีกสิ่งที่ประทับใจผู้เขียนก็คือ อาจารย์มิได้ทำตัวเป็นครูของผู้เขียน แต่ปฏิบัติต่อผู้เขียนในฐานะเพื่อนร่วมงานและให้ความสนิทสนม มิได้ถือตัวว่าเคยสอนผู้เขียนมาก่อน สิ่งนี้ทำให้ผู้เขียนทวีความรักและความนับถือยิ่งขึ้น

ครั้นสงครามโลกครั้งที่ ๒ อุบัติขึ้น กรุงเทพ ฯ ก็อยู่ในข่ายที่ประสบภัยทางอากาศเช่นกัน ทางราชการจึงอพยพโรงเรียนสวนสุนันทาวิทยาลัยรวมทั้งนักเรียนด้วย ไปเปิดทำการสอนที่จังหวัดฉะเชิงเทรา อาจารย์ได้รับมอบหมายให้ไปประจำเพื่อควบคุมงานวิชาการของโรงเรียน ณ จังหวัดนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๘๗ ต่อมาอาจารย์และเพื่อนรุ่นเดียวกันซึ่งเป็นครูอยู่ด้วยกันอีก ๒ คนได้สมัครมารับราชการในกรมอาชีวศึกษา เป็นอาจารย์ในโรงเรียนพณิชยการพระนคร เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ โรงเรียนพณิชยการพระนครเป็นโรงเรียนสหศึกษาสอนเด็กวัยรุ่น รับนักเรียนที่จบชั้นมัธยมปีที่ ๖ แล้วเข้าเรียนตามหลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นสูง อาจารย์เป็นที่รักของเด็กทั้งชายและหญิง แม้นักเรียนในระยะนั้นบางคนจะ

มีความประพฤติไม่เหมาะสมหรือมีปัญหาสักเพียงไร อาจารย์ก็เอาศิษย์ไว้อยู่ ทั้งนี้โดยถือหลักทำตนเป็นที่พึ่งของเด็ก บางคราวก็ให้ความอุปการะแก่เด็กเหมือนญาติผู้ใหญ่ บางคราวก็ทำเสมือนพี่หรือเพื่อนผู้ใหญ่ที่หวังดีต่อศิษย์ ศิษย์จึงรักอาจารย์อย่างมาก

ใน พ.ศ. ๒๔๙๔ อาจารย์สอบแข่งขันได้รับทุนรัฐบาลนิวซีแลนด์ให้ไปดูการศึกษาในด้านฝึกหัดครู ณ ประเทศนิวซีแลนด์ ครั้นกลับจากดูงานแล้วทางราชการกรมอาชีวศึกษาจึงคัดเลือกให้ไปเป็นผู้ก่อร่างสร้างโรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษาธนบุรี โดยแต่งตั้งให้เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษาธนบุรี กองวิทยาลัยเทคนิค ตั้งแต่วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้รับเงินเดือน๒๔๐ บาท นับเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษาแห่งแรกในจังหวัดธนบุรี สังกัดกรมอาชีวศึกษา โรงเรียนตั้งอยู่ริมถนนอิสรภาพ ตำบลวัดกัลยาณ์ อำเภอธนบุรี จังหวัดธนบุรี เดิมทั้งที่ดินและอาคารเป็นของเจ้าพระยาพลเทพ (เฉลิม โกมารกุล ณ นคร) ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้ซื้อมาเป็นกรรมสิทธิ์ เมื่อวันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๕ และได้มอบกรมอาชีวศึกษาให้จัดตั้งเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษา เพราะเดิมนักเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษาเรียนปนกับนักเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษาชาย โรงเรียนจึงจัดเป็นประเภทฝึกหัดครูประถมการช่างสตรี (ป.ป.ช.) ตามโครงการชั้นต้น มีวัตถุประสงค์จะผลิตครูการช่างสตรีสำหรับกรมอาชีวศึกษา

ได้เริ่มเปิดทำการสอนเมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ โดยรับโอนนักเรียนฝึกหัดครูสตรีประถมการช่างซึ่งสอยไล่ได้ชั้นปีที่ ๒ และชั้นปีที่ ๑ จากโรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษา (ชาย) ซึ่งเดิมอาศัยอยู่ประจำและศึกษาที่โรงเรียนเสาวภาจำนวน ๗๒ คน และรับนักเรียนซึ่งสำเร็จชั้นมัธยมอาชีวศึกษาตอนปลายจากโรงเรียนอาชีวศึกษาส่วนกลางและต่างจังหวัดอีก ๕๙ คน รวม ๑๓๑ คน แต่เนื่องจากสถานที่คับแคบและอยู่ในระหว่างการปรับปรุงสถานที่และก่อสร้างอาคารเรียน จึงรับแต่เฉพาะนักเรียนต่างจังหวัดเข้าอยู่ประจำ ส่วนนักเรียนที่มีภูมิลำเนาอยู่ในส่วนกลางนั้นให้เดินเรียนเป็นการชั่วคราว สมัยนั้นจัดแบ่งเป็น ๓ ชั้น มี ๕ ห้องเรียน มีครูอาจารย์ประจำ ๑๐ คน และครูพิเศษ ๖ คน ผลแห่งความอุตสาหะของอาจารย์พวงเพ็ชรและคณะครูอาจารย์ในสมัยนั้น จึงทำให้การเรียนของนักเรียนได้ผลดี ในปีการศึกษา ๒๔๙๖ มีนักเรียนเรียนจบหลักสูตร ๒๖ คน นับเป็นรุ่นแรกของโรงเรียนนี้ ในการก่อร่างสร้างโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษา ซึ่งเดิมเป็นบ้านเก่า ๆ ชำรุดทรุดโทรม หญ้าและต้นไม้รกรุงรัง มีอาคารบ้านเรือนชาวบ้านปลูกอาศัยอยู่ในที่ดินยังไม่ได้ย้ายออกไปเหล่านี้ อาจารย์ต้องใช้ความวิริยอุตสาหะด้วยการโอภาปราศรัยเพื่อให้นักเรียนซึ่งจะต้องอยู่ประจำได้รับความปลอดภัยและสะดวกสบาย ในการนี้นายเกรียง เอี่ยมสกุล สามี ได้เขียนไว้ในประวัติของอาจารย์พวงเพ็ชรตอนหนึ่งว่า "ได้รักษาการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ดำเนินการก่อสร้างอาคารและจัดกิจการภายในของโรงเรียนจนเป็นรูปเป็นร่าง" และอีกตอนหนึ่งว่า "คุณพวงเพ็ชรจะไม่ยอมพักผ่อน หนักเอา

เขาสู้ ทำงานจะต้องเอาให้ดี พยายามทำทุกอย่างด้วยตนเอง ทำงานชนิดที่เรียกว่าสายตัวแทบขาด หน้าดำคร่ำเครียด ในสมัยก่อร่างสร้างโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษา" อาจารย์พวงเพ็ชร ได้วางรากฐานที่ดีไว้หลายประการ นางนุช สุวรรณะชฎ อาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูธนบุรี เขียนไว้ดังต่อไปนี้

"เมื่ออาจารย์พวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล ปฏิบัติงานในตำแหน่งรักษาการอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษา ซึ่งบัดนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูธนบุรีไปแล้วนั้น ก็เป็นอาจารย์ใหญ่ที่บรรดาครูอาจารย์ที่ร่วมงานและนักเรียนตลอดจนคนงานภารโรง ให้ความเคารพนับถือและรักใคร่ด้วยความจริงใจ เพราะนอกจากท่านจะได้ปกครองบังคับบัญชาโดยมีความเที่ยงตรงเสมอหน้ากัน ไม่มีความลำเอียงด้วยอคติใด ๆ ต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาคนใดเป็นพิเศษแล้ว ยังมีความห่วงใยและอาทรในทุกข์สุขของบรรดาครูอาจารย์ นักเรียนและคนงานภารโรงโดยทั่วไป อย่างที่จะหาผู้ใดเปรียบเสมอเหมือนได้ยากยิ่ง ไม่มีใครเลยที่ได้ร่วมงานอยู่กับอาจารย์พวงเพ็ชรในระยะนั้น จะลืมท่านและเหตุการณ์ต่าง ๆ ในครั้งนั้นได้ ทุกคนยังจำได้ถึงภาพที่ได้เห็นท่านเดินเข้าประตูโรงเรียนมาตั้งแต่ราว ๆ ๗.๐๐ น. และเมื่อย่างเข้าประตูโรงเรียนก็จะตรวจตราดูแลความสะอาดความเป็นระเบียบเรียบร้อยของโรงเรียนเรื่อยมา เมื่อพบข้อบกพร่องก็จะบอกกล่าวแก่ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบให้แก้ไขเสียใหม่แต่โดยดีและอย่างอ่อนโยน ตลอดเวลาที่ทำงานร่วมกับอาจารย์ไม่เคยเห็นท่านเกรี้ยวกราดเอาด้วยโทสะ

แก่ผู้ใดเลย มีเรื่องซึ่งยังจำกันได้จนถึงบัดนี้อยู่เรื่องหนึ่งคือ เรื่องการมาทำงานสาย ในขณะนั้นโรงเรียนเข้าตอนเช้า ๘.๓๐ น. แต่กำหนดเข้าแถวตั้งแต่ ๘.๑๕ น. จึงถือว่า ถ้าครูหรือนักเรียนมาช้ากว่า ๘.๑๕ น. ถือเป็นสาย อาจารย์ในยุคนั้นคนหนึ่งบ้านอยู่ไกลและในตอนนั้นการจราจรไม่สะดวกเหมือนบัดนี้ มีรถเมล์ผ่านหน้าโรงเรียนสายเดียว เป็นเหตุให้อาจารย์ผู้นั้นมาถึงกว่า ๘.๑๕ น. ไปเล็กน้อย ๒—๓ ครั้ง วันหนึ่งโดยไม่มีใครสังเกตว่าอาจารย์พวงเพ็ชรไปนั่งคุยอยู่ที่โต๊ะอาจารย์ผู้นั้นแต่เมื่อใดมาทราบเอาเมื่ออาจารย์ผู้นั้นมาเล่าให้ฟังกันในหมู่เพื่อน ๆ ว่า ท่านไปนั่งคุยเรื่องว่า เราตกลงกันว่าถ้ามาถึงโรงเรียนช้ากว่า ๘.๑๕ น. ถือว่ามาทำงานสาย ใช่ไหมคะ อาจารย์ผู้นั้นพูดถึงความรู้สึกว่า ไม่ได้รู้สึกโกรธเคืองหรือไม่พอใจในการเตือนนั้นเลย เพราะเหตุที่ลักษณะการเตือนนั้นสุภาพอ่อนโยนแต่ในขณะเดียวกันนั้นเองทำให้เขารู้สึกผิดในข้อยกพร่องของตนเองจริง ๆ และหลังจากที่ได้เล่าสู่กันฟังแล้ว ตั้งแต่นั้นไม่มีใครมาทำงานสายอีกเลย ยังมีเหตุการณ์อีกหลายอย่างในช่วงระยะเวลาที่ท่านรักษาการอาจารย์ใหญ่อยู่ที่โรงเรียนแห่งนี้ เป็นที่ประทับใจแก่ผู้ร่วมงานทุกคนอย่างไม่มีวันลืม นักเรียนรักและเคารพท่านประดุจมารดา และในทำนองเดียวกันก็ได้รับความรักและเอาใจใส่จากท่านเหมือนหนึ่งท่านเป็นมารดาจริง ๆ เวลาจัดพานักเรียนไปทัศนาจรต่างจังหวัดซึ่งท่านมักจะไปด้วยไม่ได้ด้วยติดธุระและภาระอื่น ๆ มากมาย ท่านจะเน้นกำชับกำชาครูอาจารย์ผู้ควบคุมให้ระวังเรื่องความปลอดภัยของนักเรียนให้มาก ๆ และวันออก

เดินทางไม่ว่าจะกำหนดเวลาเช้าตรู่เพียงใด ท่านจะต้องมาถึงโรงเรียนก่อนเวลาออกเดินทางเพื่อส่งดูแลความเรียบร้อย พร้อมด้วยของฝากเป็นขนมหรือผลไม้สำหรับให้ผู้ไปรับประทานระหว่างทาง ทุกครั้งที่มีการพานักเรียนเดินทาง โดยเหตุที่ได้กล่าวแล้วว่า การจราจรในสมัยนั้นมีรถเมล์ผ่านหน้าโรงเรียนสายเดียว การเดินทางของครูค่อนข้างลำบาก สำหรับนักเรียนนั้นส่วนใหญ่เป็นนักเรียนประจำ เวลาฝนตกหนัก ๆ ท่านจะอนุญาตให้ใช้รถโรงเรียนเพื่อส่งครูตามจุดต่าง ๆ ที่ขึ้นรถต่อกลับบ้านได้สะดวกโดยทั่วถึงกัน โดยที่ตัวท่านเองไม่ได้ใช้รถโรงเรียนเลย

"การทำงานในระยะนั้นมีความร่วมมือร่วมใจกันเป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่ทุกคนทุกฝ่ายต้องทำงานหนักเพราะโรงเรียนเพิ่งเปิดใหม่ และกรมไม่ได้จัดงบประมาณค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ไว้ให้ ต้องอาศัยเงินยืมรองจ่ายจากกรมมาก่อน จำนวนครูก็มีน้อย คนงานภารโรงก็มีน้อย แต่ถึงกระนั้นทุกคนทั้งครู นักเรียน คนงานภารโรง ก็มีความร่วมมือร่วมใจเป็นอย่างดี เพื่อที่จะให้โรงเรียนของเราเจริญขึ้นทุกวิถีทาง ไม่มีใครย่นเหนื่อย ไม่มีใครหลีกเลี่ยงงาน หรือทำงานแต่เพียงเพื่อเอาหน้าหรือให้ผ่านไปวันหนึ่ง ๆ ถ้าไม่มีผู้บังคับบัญชาอย่างอาจารย์พวงเพ็ชร ก็คงจะหาความร่วมมือร่วมใจเช่นนั้นได้ยาก เมื่อทราบข่าวอาจารย์ถึงแก่กรรมโดยกระทันหันในครั้งนั้น ไม่มีใครเลยที่จะไม่ตกใจและเสียใจ ไม่มีใครเลยที่จะกลั้นน้ำตาที่แห่งความอาลัยรักไว้ได้"

อาจารย์พวงเพ็ชรได้รับหน้าที่รักษาการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษาได้ประมาณ ๑ ปี กับ ๖ เดือนเศษ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยซึ่งสมัยนั้นยังสังกัดกรมมหาวิทยาลัย กระทรวงศึกษาธิการอยู่ มีนโยบายที่จะยกฐานะวิชาแผนกครุศาสตร์ (แผนกฝึกหัดครูมัธยม) ซึ่งเดิมรวมอยู่กับคณะอักษรศาสตร์และครุศาสตร์ ขึ้นเป็นคณะหนึ่ง โดยเฉพาะ คือ คณะครุศาสตร์ จึงได้แสวงหาอาจารย์ที่มีการสอนและวิชาความรู้ดีไปเป็นกำลังเพื่อความเหมาะสมในราชการดังกล่าว อาจารย์พวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล จึงได้รับคำสั่งให้โอนจากกรมอาชีวศึกษาไปสังกัดจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยตั้งแต่วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้รับเงินเดือน ๒๖๐ บาท ยังความอาลัยอาวรณ์ให้แก่คณะครูอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูสตรีอาชีวศึกษาเป็นอย่างยิ่ง แต่โรงเรียนนี้ต่อมาก็ได้โอนไปสังกัดกรมการฝึกหัดครูเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๘ เมื่อท่านได้รับหน้าที่เป็นอาจารย์ในคณะครุศาสตร์แล้ว ท่านยังคงเป็นอาจารย์พวงเพ็ชรคนเดิม มีความขยันขันแข็ง สุภาพอ่อนโยนอยู่เสมอ มีผู้เล่าว่า เมื่อคราวที่อาจารย์ไปติดต่อกับโรงเรียนวัดชนะสงคราม เพื่อขอให้นิสิตครุศาสตร์ไปฝึกสอน เมื่ออาจารย์กลับไปแล้ว ครูทั้งหลายที่ได้สนทนากับอาจารย์ เมื่อได้รู้ว่าท่านเป็นอาจารย์จากสถาบันศึกษาชั้นสูง และเป็นภรรยานายเกรียง เอี่ยมสกุล อธิบดีกรมสามัญศึกษา ซึ่งสมัยนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการกองการประถมศึกษา ต่างพากันชื่นชมในความสุภาพอ่อนโยน และความไม่ถือตัวของอาจารย์เป็นอย่างยิ่ง พากันบ่นว่าเสียดายที่ไม่ได้ต้อนรับให้สมเกียรติ

แต่ก็เป็นที่น่าสลดใจอย่างยิ่ง ที่ในขั้นปลายของชีวิตอันยังสดชื่น และกำลังเข้มแข็งในหน้าที่การงานของอาจารย์ผู้รักศิษย์อย่างชีวิตจิตใจ มหาวิทยาลัยปิดภาคปลายปีการศึกษา อาจารย์ได้มีเวลาพักผ่อนไปทัศนาจรภาคเหนือเป็นส่วนตัวเพียง ๒๐ วัน เพราะนอกนั้นก็ผูกพันอยู่กับงานอันเป็นหน้าที่โดยได้รับมอบให้เป็นผู้จัดการในเรื่องเตรียมงานเปิดโรงเรียนประถมสาธิต ของคณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ให้เสร็จก่อนที่จะเป็นผู้แทนมหาวิทยาลัยไปร่วมประชุมสัมมนาหลักสูตร ๗ ปี ณ จังหวัดฉะเชิงเทรา กลางวันไปทำงานหมดเวลาก็หอบงานเอามาทำที่บ้าน เป็นเช่นนี้ตลอดเวลา นับแต่ปลายเดือนเมษายนถึงต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๑ ในวันที่ ๙ มิถุนายน อาจารย์พวงเพ็ชรก็คงไปทำงานตามปรกติซ้ำยังขับรถยนต์ตระเวนไปติดต่อการงานหลายแห่ง ตอนเย็นกลับบ้านทำความสะอาดรถยนต์ของอาจารย์แล้วเดินดูลูกหลานรดน้ำพรวนดินต้นไม้อันเป็นกิจวัตร ตอนค่ำได้ล้อมวงกันรับประทานอาหารกับครอบครัว หลังจากนั้นก็ดูโทรทัศน์อยู่พักหนึ่ง แล้วก็ตั้งต้นทำงานต่อไป โดยนั่งเขียนคำบรรยายเรื่อง "นี่แหละเด็ก" ซึ่งเป็นต้นฉบับที่จะนำไปพูดในที่ประชุมของสมาคมศึกษาสัมพันธ์ตามที่ได้รับเชิญไว้ ไม่มีแววว่าป่วยเป็นโรคอะไรมาก่อนเลย นอกจากจะบ่นว่าเพลียและเหนื่อย ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเรื่องของผู้ทำงานมาก รุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๑ อาจารย์ตื่นนอนแต่เช้าตรู่ตามปรกติ เข้าห้องน้ำไม่ทันลงกลอนประตูก็ล้มหมดสติ ชั่วระยะเวลา ๒๐ นาที เท่านั้น ก็ถึงแก่กรรม สิริรวมอายุได้ ๔๕ ปี ๕ เดือนเศษ

สมาคมศึกษาสัมพันธ์ซึ่งเป็นสมาคมหนึ่งของครูโรงเรียนราษฎร์ได้เขียนคำไว้อาลัยในฐานะที่อาจารย์พวงเพ็ชรได้ทำงานชิ้นสุดท้ายเพื่อสมาคมนี้ไว้ดังต่อไปนี้

"การจากไปของอาจารย์ มิใช่เป็นการสูญเสียอย่างใหญ่หลวงของครอบครัวหรือวงมิตรสหายเท่านั้น แต่เป็นการสูญสียของแผนกครุศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย และวงการศึกษาเฉพาะอย่างยิ่งของบรรดาผู้สนใจในปัญหาเด็กแห่งประเทศไทยอีกด้วย ไม่มีมรณกรรมใดๆ ที่จะสั่นสะเทือนความรู้สึก ยังความเศร้าสลดหดหู่ให้แก่พวกเราเท่ากับการสูญเสียอาจารย์ที่เคารพรักในครั้งนี้ เมื่อนึกไปถึงความจริงที่ว่า อาจารย์ได้ฝ่าอุปสรรคต่างๆ อย่างยอมเสียสละ มานะอดทนในการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ ทำงานหามรุ่งหามค่ำ ไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยยาก ไม่คำนึงถึงความสุขส่วนตัว เห็นประโยชน์ส่วนรวมเหนือสิ่งใดๆ อาจารย์ได้รับภาระกิจอย่างหนักมาทุกระยะ ในขั้นปลายก็คือภาระร่วมสร้างรากฐานความเป็นปึกแผ่นให้แก่คณะครุศาสตร์และตั้งโรงเรียนประถมสาธิต ซึ่งได้รับมอบหมายได้วาดเค้าวางโครงการไว้เรียบร้อย และเริ่มจะบริหารงานไปตามแผนการอย่างจริงจัง แต่แล้วโรงเรียนประถมสาธิตและเด็กไทยส่วนหนึ่งช่างอาภัพมฤตยูกลับพรากอาจารย์ไปเสียจากพวกเราอย่างไม่มีวี่แววมาก่อนเลย

เราได้รับทราบว่า อาจารย์จะเป็นผู้แทนของมหาวิทยาลัยไปร่วมประชุมสัมมนาเรื่องหลักสูตร ๗ ย ซึ่งเป็นราชการพิเศษอาจารย์จึงเร่งงานในหน้าที่เกี่ยวกับการเปิดโรงเรียนสาธิตเสร็จเรียบร้อย ในวันที่ ๙ มิถุนายน

๒๕๐๑ ในวันนั้น มีคนเห็นอาจารย์ขับรถไปติดต่องานการหลายแห่ง ในตอนกลางคืนอาจารย์นั่งเขียนคำบรรยายเรื่อง 'นิแหละเด็ก' เสร็จเช่นเดียวกัน ไม่มีใครรู้ว่าอาจารย์จะต้องถึงแก่กรรมในเช้าตรู่วันที่ ๑๐ มิถุนายน ไม่มีใครคิดว่า 'นิแหละเด็ก' จะเป็นงานชิ้นสุดท้ายของอาจารย์ แต่มันก็เป็นความจริง และเป็นธาตุแท้แสดงจิตใจที่อาจารย์ทิ้งไว้

นักเขียนหญิงผู้หนึ่งเขียนไว้ว่า 'A jewel may be lost in the sea, but it is still existent as a jewel' ในลักษณะเดียวกัน อาจารย์ผู้เปรียบเสมือนเพชรน้ำหนึ่งของแผนกครุศาสตร์ แม้จะกลายกลับเป็นธาตุดินน้ำลมไฟไปแล้ว แต่แสงประกายพรายแพรวเมื่อยังเป็นเพชรก็คงจะส่งแสงอยู่ในความทรงจำของพวกเราตลอดกาล ขอให้ดวงวิญญาณของอาจารย์จงสิงสถิตอยู่ในห้วงแห่งความสุขสงบชั่วนิรันดร"

คุณงามความดีของอาจารย์ซึ่งมีต่อการศึกษาและมีต่อนักเรียนและเพื่อนครูเป็นที่ประจักษ์ดังได้พรรณนามาแล้วนั้นเป็นแต่เพียงในประเทศไทย ส่วนความดีของอาจารย์ที่ไปปรากฏในต่างประเทศคือ สหรัฐอเมริกาและประเทศนิวซีแลนด์ ก็ได้มีหนังสือแสดงความอาลัยของบุคคลสำคัญในวงการศึกษาของประเทศดังกล่าวมายังสามีของอาจารย์หลายฉบับ เช่น จากเลขาธิการคณะกรรมการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติของประเทศนิวซีแลนด์ จากปลัดกระทรวงศึกษาธิการประเทศนิวซีแลนด์ และจากผู้ประสานงานมหาวิทยาลัยอินเดียนา ซึ่งของรายสุดท้ายมีความว่า

Indiana University
School of Education
Bloomington, Indiana

June 20, 1958

Mr. Kriang Iamsakul
Department of Elementary Education
Ministry of Education
Bangkok, Thailand

Dear Kriang:

We have just learned of the great tragedy that has come to your family. Mrs. Porter and I would like to extend our sincere sympathy to all of you. The news was a real shock to us and to our participants on the campus. They feel as we do that we have not only sufferred a great personal loss, but Thailand has lost a wonderful spirit.

Sincerely,

Willis P. Porter
Coordinator

ชีวิตราชการของอาจารย์พวงเพ็ชรเป็นเวลา ๒๕ ปีเต็มนั้น เป็นชีวิตครูแท้ มิได้เปลี่ยนไปสู่อาชีพอื่น ผลานิสงส์ที่ท่านได้รับก็คือความชื่นชมยินดีที่นักเรียนของท่านได้สำเร็จการศึกษาไปแล้วนับเป็นจำนวนพัน ในด้านราชการอาจารย์พวงเพ็ชรก็ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญดังต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๘๔ จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย

พ.ศ. ๒๔๘๖ จตุรถาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๙๓ เหรียญรมราชาภิเษกรัชกาลปัจจุบัน (เงิน)

อาจารย์พวงเพ็ชรได้ทำการสมรสกับนายเกรียง เอียมสกุล เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ มีบุตร ๒ คน คือ

๑. นางสาวกิ่งเพ็ชร เอียมสกุล อ.ย. ขณะนี้กำลังไปศึกษาอยู่ในสหรัฐอเมริกา

๒. นายกฤษณพงศ์ เอียมสกุล กำลังไปศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ

นายเกรียง เอียมสกุล ได้กล่าวคำอาลัยอาจารย์พวงเพ็ชรเกี่ยวกับครอบครัวไว้ดังต่อไปนี้

"ในฐานะที่เป็นภรรยา ตลอดเวลา ๑๗ ปีคุณพวงเพ็ชรเป็นภรรยาและแม่บ้านที่ดีอย่างประเสริฐ แม้จะต้องมีภาระออกจากบ้านไปทำมาหากินทุก ๆ วัน แต่กิจการภายในบ้านอันเป็นหน้าที่ คุณพวงเพ็ชรพยายามจัดและดูแลมิได้ขาดตกบกพร่อง เมื่ออยากมีที่กินคุณพวงเพ็ชรก็พยายามสะสมและขายของเก่าจัดซื้อ เมื่ออยากมีบ้าน คุณพวงเพ็ชรก็ยอมผูกพันกับกรมประชาสงเคราะห์วางแผนจัดและควบคุมการก่อสร้างจนสำเร็จ ใคร ๆ ได้เห็นบ้านเป็นหลักฐาน มีหญ้า มีไม้ผล ไม้ประดับ จะต้องชมนั่นเป็นความงามของคุณพวงเพ็ชรทั้งสิ้น คุณพวงเพ็ชรพูดกับลูกหลานเสมอว่า 'มหาวิทยาลัยเล็ก แม่หัวตะกร้าไปขายตลาด ไม่อายใคร ให้ลูกหลานเอาเยี่ยงอย่าง' ทั้งลูกทั้งหลานได้รับการดูแลช่วยเหลือจากคุณพวงเพ็ชร

เสมอเหมือนกันหมด คุณพวงเพ็ชรเป็นห่วงคนอื่นมากกว่าตัวเอง ทุกคนสบายใจ

"ในฐานะที่เป็นแม่ คุณพวงเพ็ชรรักและทำทุกอย่างเพื่อลูกโดยแท้ นอกจากการทะนุบำรุงลูกในเรื่องการกินการอยู่ เครื่องเล่น เครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่มตามควรแก่อัตภาพแล้ว การปลูกฝังนิสัยที่ดีให้แก่ลูก การให้ความรู้แก่ลูก และการสร้างหลักฐานไว้ให้ลูก เป็นเรื่องที่คุณพวงเพ็ชรสนใจเป็นพิเศษ เมื่อเลิกงานกลับบ้านในตอนเย็นๆ คุณพวงเพ็ชรจะชวนลูกลงสนาม ทำหญ้า รดน้ำ หรือตกแต่งต้นไม้ ตอนค่ำๆ ในวงอาหารหรือหลังอาหาร คุณพวงเพ็ชรจะเรียกลูกมานั่งใกล้ๆ สนทนาด้วย หรือไม่เช่นนั้นก็พยายามแก้ข้อข้องใจของลูกในทางวิชาการ คุณพวงเพ็ชรต้องการให้ลูกเรียนดีเหมือนคุณพวงเพ็ชร ต้องการให้ลูกอยู่ในโอวาทของพ่อแม่ครูอาจารย์เหมือนคุณพวงเพ็ชร ต้องการให้ลูกมีมานะอดทนและดีต่อเพื่อนต่อญาติพี่น้องเหมือนคุณพวงเพ็ชร"

อาจารย์พวงเพ็ชรเป็นผู้มีนิสัยอ่อนโยน โอบอ้อมอารี มีเมตตาจิต มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด มีชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น จึงเป็นที่รักของคนทั่วไป ดังคำไว้อาลัยของนายเกรียง เอี่ยมสกุล ว่า "ในฐานะที่เป็นเพื่อน คุณพวงเพ็ชรเป็นคนดีต่อเพื่อน เห็นใจเพื่อนและเกรงใจเพื่อน ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมชั้น หรือเพื่อนร่วมงาน เจ็บไข้ได้ป่วยคุณพวงเพ็ชรเป็นต้องถึงบ้าน ตกทุกข์ได้ยากคุณพวงเพ็ชรเป็นต้องไปหา ใครออกปาก ใครขอแรง คุณพวงเพ็ชรเต็มใจช่วยทั้งนั้น ไม่ว่าอยู่ที่ไหนหรือทำอะไร

คุณพวงเพ็ชรไม่กินแรงเพื่อน ตรงกันข้าม พยายามทำงานให้เพื่อน จน เพื่อนๆ ห้าม เพื่อนๆ ออกปาก และเพื่อนๆ สงสาร" ความรักระหว่างเพื่อนฝูงที่มีต่อกันอย่างซาบซึ้งเพียงใด ก็จะพบได้ในคำรำพันของคุณหญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ผู้เป็นเพื่อนรักของอาจารย์ดังต่อไปนี้

"ฉันคิดถึงพวงเพ็ชรเม็ดวิเศษ มาลับหน้าลับเนตรไม่แลเห็น
ทั้งให้ฉันผันหาน้ำตากระเด็น ใครลักเร้นหลอกลวงพวงเพ็ชรไป
เพชรพวงนี้มีค่าถ้าจะนับ หรือเปรียบกับเพชรมณียิ่งที่ใหญ่
เพชรในดินหินแก้วอันแววไว ถ้าแม้หายหาใหม่หากมีเงิน
แต่พวงเพ็ชรเม็ดผ่องของฉันหรือ แสวงซื้อที่ไหนไม่มีที่
มิใช่เพชรหาได้ในธรณี เพชรพวงนี้ฉันประดับไว้กับใจ
เป็นเพชรพวงร่วงหล่นจากบนฟ้า ลอยลงมาเป็นมนุษย์ในโลกใต้
พอพี่น้องญาติมิตรติดหทัย รักอาลัยเพชรก็กลายสลายพวง
ผู้อยู่ใกล้เธอจึงจะซึ้งค่า ว่าราคาเธอไฉนช่างใหญ่หลวง
ฉันมีเธอเป็นมิตรสนิททรวง ก็ล่วงเลยกว่าสามสิบปี
เคยร่วมทุกข์สุขสันต์กันมาหนัก เคยทั้งรักและทั้งเกลียดก็ตรงที่
เธอขยันฉันเกียจคร้านทั้งพาลี พาลขวางเธอเธอก็มีแต่เอาใจ
เธอฉลาดส่วนฉันเล่าโง่เง่าเหลือ เธอสู้เออออำนวยช่วยบอกให้
เธอเป็นน้ำฉ่ำเย็นฉันเป็นไฟ แต่ไม่เคยเลยจะไกลกันนานวัน

ร่วมโรงเรียนร่วมงานร่วมฐานถิ่น ทั้งร่วมกินร่วมนอนเธอผ่อนผัน
อยู่เมืองไทยไปเมืองเทศนอกเขตคัน ก็พบกันอยู่ข้างข้างไม่ห่างกาย
ณ บัดนี้บีกว่าล่วงมาแล้ว ไยเพื่อนแก้วพวงเพ็ชรมาเด็ดหาย
ช่างกระไรไม่เห็นหน้ามาเยี่ยมกราย ทั้งฉันไว้ให้มิวายอาวรณ์เธอ
อยู่ที่ไหนใครรู้ด้วยช่วยบอกเขา ว่าฉันเฝ้าคิดคะนึงถึงเสมอ
แม้วันใดฉันได้ไปเจอะเจอ จะบำเรอแต่เพ็ชรร่วงพวงน้อย"

ก่อนจะจบชีวประวัติของอาจารย์พวงเพ็ชร ผู้เขียนขอนำความบางตอนในคำบรรยายเรื่อง "นี่แหละเด็ก" ของท่านซึ่งเขียนเป็นต้นฉบับไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งสมาคมศึกษาสัมพันธ์ได้พิมพ์เป็นเล่มปรากฏว่าเป็นหนังสือขนาด ๘ หน้ายกหนาถึง ๕๖ หน้า มากล่าวไว้ดังต่อไปนี้

"...ประโยชน์ที่เด็กจะได้รับตามที่กล่าวมานี้ฉันมีมายความว่า เด็กได้รับความเข้าใจจากท่านในฐานะที่เป็นครู หรือเป็นผู้ปกครองก็ดี ถ้าการพูดของฉันช่วยให้ผู้ใหญ่เข้าใจเด็ก ฉันจะปลื้มใจยินดีที่สุด เพราะถือว่าได้ทำหน้าที่อันแท้จริง คือ เป็นโฆษกของเด็กอันเป็นงานที่ฉันรักแล้ว ฉันคิดว่าถ้าผู้ใหญ่เราพยายามเข้าใจเด็ก พยายามเป็นโฆษกให้ใคร ๆ เห็นความสำคัญของเด็ก สิทธิของเด็ก หน้าที่ของเด็ก กันอย่างจริงจัง เด็กของเราจะดีขึ้น เราจะไม่ต้องวุ่นวายเรื่องแก๊งกวนเมือง อันธพาว อันธพาล หรืออันธพาล อันธพาลาย ที่จะเกิดตามมา และแม้แต่กรรมการต่าง ๆ เช่น ค.ป.อ. หรือกรรมการเรื่องเด็กวัยรุ่น ก็ไม่จำเป็นจะต้องยุ่งยากใจดังที่เป็นอยู่..."

"....ฉันไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญในเรื่องเด็ก แต่การที่สมัครใจมาพูดเรื่องเด็ก เพราะเรื่องนี้ตั้งอยู่บนฐานของความรัก ซึ่งฉันใคร่จะขอเรียกว่า

สามรักในโรงเรียน รักที่หนึ่งนั้นคือ รักเด็ก รักที่สองคือ รักวิชาว่าด้วย พัฒนาการของเด็ก รักที่สามคือ รักร่วม รักทั้งสามข้อนี้ฉันอยากจะกล่าวว่า

รักที่หนึ่งนั้นหรือคือรักเด็ก
ทั้งตัวเล็กตัวใหญ่ไร้เดียงสา
รักที่สองคือรักหลักวิชา
ว่าด้วยเด็กพัฒนามาอย่างไร
รักที่สามนั้นคือชื่อรักร่วม
ชีวิตรวมกับเด็กแสนแจ่มใส
ไม่เลือกเพศเลือกชั้นหรือเลือกวัย
ถึงยากจนแค่ไหนหวังให้ดี
เด็กเลือกแหล่งเกิดได้ไฉนหรือ
จึงได้ถือเอากำเนิดประเสริฐศรี
แบ่งชั้นเด็กน้อยใหญ่ไพร่ผู้ดี
เรียกเด็กผีเด็กเปรตไม่เมตตา...”

“.....ท่านทั้งหลายมีอาชีพเป็นครู ท่านทั้งหลายสนใจในหลักการศึกษาแผนใหม่ การศึกษาแผนใหม่ในส่วนที่เกี่ยวกับเด็กนั้น กล่าวอย่างธรรมดาสามัญหรืออย่างง่ายๆ ก็คือ เราถือเอาตัวเด็กเป็นเรื่องสำคัญ วัตถุประสงค์ของการศึกษาแผนใหม่อยู่ที่การช่วยให้เด็กเจริญเติบโตทุกๆ ด้าน ทั้งด้านบน ด้านล่าง ข้างหน้า ข้างหลัง ภายนอก ภายใน ให้เจริญทั้งกาย ใจ อารมณ์ และสังคม เพื่อเด็กจะได้มีบุคลิกภาพอันสมบูรณ์ ในขบวนของการศึกษา เราจัดสภาพแวดล้อมขึ้นเพื่อเด็กทั้งสิ้น

การจัดโรงเรียน	เพื่อเด็ก
การจัดชั้น	เพื่อเด็ก
การจัดวางหลักสูตร	เพื่อเด็ก
ประมวลการเรียน	เพื่อเด็ก
แบบเรียน	เพื่อเด็ก
วิธีสอน	เพื่อเด็ก
การประเมินผล	เพื่อเด็ก
อาหารในโรงเรียน	เพื่อเด็ก
การติดต่อกับผู้ปกครอง	เพื่อเด็ก
ต้นไม้ทุกต้นในบริเวณ	เพื่อเด็ก
เครื่องเล่นทุกชิ้น	เพื่อเด็ก
ห้องน้ำ ห้องส้วม	เพื่อเด็ก

ฯลฯ

จบลงด้วยข้อความว่า

"คำฝากผู้ที่เกี่ยวข้องกับเด็ก

๑. จะรักใครก็รักเถิด แต่อย่าลืมรักเด็กตาดำ ๆ ในความปกครองของท่าน

๒. จะเข้าใจอะไรก็เข้าใจเถิด แต่อย่าลืมเข้าใจเด็กตาดำ ๆ ในความรับผิดชอบของท่าน

๓. จะเผชิญภัยอย่างใดก็เผชิญเถิด แต่อย่าลืมเผชิญภัยกับเด็กตาดำๆ ตามหน้าที่ของท่าน เพราะการเผชิญภัยของเด็ก เป็นการนำไปสู่การเรียน การเข้าใจโลก และการเข้าใจชีวิต

๔. จะชื่นใจอะไรก็ชื่นใจเถิด แต่อย่าลืมชื่นใจเด็กตาดำๆ ซึ่งท่านกำลังส่งเสริมพัฒนาการทั้ง ๔ ด้านของเขา เพราะความชื่นใจอันใดจะชื่นใจเท่ากับความชื่นใจ ที่ท่านจะได้รับจากเด็กนั้นเป็นไม่มี

คำจบ

จำใจจำเอ่ยเอื้อน อำลา ท่านเอย
กำหนดกาลคลาดคลา เคลื่อนคล้อย
หากประโยชน์นิดหนึ่งหนา จักเกิด
ขออุทิศแก่เด็กน้อย ทั้งด้าวแดนไทย”

อาจารย์พวงเพ็ชร เอียมสกุล ผู้ล่วงลับไปแล้วน่าจะได้ชื่อว่าเป็นนวรัตน์ดวงที่เก้าดวงหนึ่ง ดังคำประพันธ์ของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งว่า

“วิเชียรช่วงดวงเก้านาวรัตน์ ส่องแสงเรืองจำรัสรัศมี
มีค่าควรคู่ฟ้าคู่ธาตรี คือวิญญาณครูทุอุทิศตน
เฝ้าสั่งสอนวอนว่ามิมานะ เสียสละเพื่อศิษย์สัมฤทธิ์ผล
รวมวิเชียรโชติช่วงเก้าดวงดล มิ่งมงคลศึกษาประชาไทย”

(ในการเรียบเรียงครั้งนี้ได้รวบรวมประวัติของอาจารย์พวงเพ็ชร จากหนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านายเกรียง เอียมสกุล อธิบดีกรมสามัญศึกษา จัดพิมพ์ขึ้น จากคณะศึกษาสัมพันธ์และเพื่อนๆ ที่โรงเรียนราชินี เช่น คุณหญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา หัวหน้ากองวิทยาลัยเทคนิค อาจารย์เสนาะจิตร สุวรรณโพธิศรี หัวหน้ากองอนุกาชาด และจากคณะอาจารย์แห่งโรงเรียนผักหัดครูธนบุรีซึ่งเคยอยู่ร่วมราชการกับอาจารย์พวงเพ็ชร เป็นผู้เขียน จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย)

รองรัตน์ อิศรภักดี

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร โบราณศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย. ธนบุรี: โรงเรียนการช่างวุฒิศึกษา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๐๒

ก.ศ.ม. (มูลนิธิส่งเสริมกิจการศาสนาและมนุษยธรรม). แสงธรรม. พระนคร: ฉัตราการพิมพ์, ๒๕๐๘

คณะแพทยศาสตรและศิริราชพยาบาล. ชุมนุมพระนิพนธ์และบทความเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร พระบิดาแห่งการแพทย์แผนปัจจุบันของไทย. พระนคร: ไทยเขษม, ๒๕๐๘

คุรุสภา. ประวัติครู ๒๕๐๐-๒๕๐๖ และ ๒๕๐๘-๒๕๐๙. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๐-๒๕๐๙

เจือ ฉัวประยูร. ๒๕๐๗

แจ่มวิชาสอน. หลวง. สัทนิวารเทศนาคำถาม-คำตอบเรื่องวิปัสสนากรรมฐานและคำถวายทานต่างๆ. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๘

ญวรนิเวศวิหาร, วัด. จาตุรงคมงคล. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘

ประวัติวรวิชชุการิ, หลวง พระนคร : อักษรนิติ, ๒๔๙๙

ปั้น มาลากุล, หม่อมหลวง. คู่มือครูเล่มเล็ก. พระนคร : โรงเรียนสตรีเนติศึกษา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๐๒

พวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล. นิแหละเด็ก. ธนบุรี : โรงเรียนการช่างวุฒฒิศึกษา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๐๒

วันรัต, สมเด็จพระ. สันติวัน. ๒๕๐๙

ศรีภายะเวทิน, หลวง. ธนบุรี : บรรหาร, ๒๕๐๔

สันธานอักษรศาสตร์, ขุน. อุภัยพจน์วิภาค. พระนคร : พิมพ์ไทย, ๒๔๕๙

สันธานอักษรศาสตร์, ขุน. ลิลิตตำนานพระพุทธชินราช. พระนคร : อุดม, ๒๔๙๓

สุคนธวิทศึกษากร, ขุน. พระนคร : ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๐๖

สุมนชาติ สวัสดิกุล, หม่อมราชวงศ์. สุมนชาตินิพนธ์. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๗

หรุ่ม, นาย. ปกิรณะอักขรวิธิ. พระนคร : พิมพ์ไทย, ๒๔๕๙

หรุ่ม, นาย. ลิลิตกัมพุชพ่าย. พระนคร : พิมพ์ไทย, ๒๔๕๙

อริยวงศาคตญาณ, สมเด็จพระ. ความซื่อตรง. พระนคร : ไทยเขษม, ๒๕๐๙

ทะเบียนประวัติ

นาวิกศาสตร์. สมเด็จพระราชบิดากับราชนาวิไทย. ๒๕๐๗

บันทึกของกรมมหาวิทยาลัย ๒๔๖๖-๒๔๖๗

ประวัติการขอเหรียญจักรพรรดิมาลา

พระราชบัญญัติ, พระราชกฤษฎีกาและข้อบังคับของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ราชกิจจานุเบกษา

รายงานการประชุมคณะกรรมการประจำคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์

๒๔๗๘-๒๔๙๒

ลายพระหัตถ์ถึงนายซุ่นใช้ แม้นมาศ

วิทยาจารย์

ศิริสัปดาห์. สมเด็จพระบิดานั้นน่ารัก. ๒๕๐๒

สมุทสาร

สถิติการจบการศึกษาระดับประถมศึกษา หรือวิชาชีพในระดับต่ำกว่า ๗

โรงเรียนราษฎร์ในจังหวัดนครราชสีมา

ปีการศึกษา ๒๕๐๑

ที่	สถานศึกษา	ประถมปีที่ ๔	เปรียญ	ป.ม.	ป.กศ. ต้น	ป.ป.	ป.กศ.
		ชาย หญิง	ชาย หญิง				
๓	โรงเรียนราษฎร์บำรุงวิทยา	๕๕	- -				
๑	โรงเรียนราษฎร์บำรุงวิทยา (มัธยม)	๕๕๓	๓๑ ๐๓				
๒	โรงเรียนราษฎร์ประชาบูรณะ	๓๑๗	๓๑ ๐๓				
๓	โรงเรียนราษฎร์ประชาสามัคคี	๓๐	๓๑ ๐๓				
๔	โรงเรียนราษฎร์ประชาอุทิศ	๓๐	๓๑ ๐๓				
๕	โรงเรียนราษฎร์ประสิทธิ์ศึกษา	๓๐	๓๑ ๐๓				
๖	โรงเรียนราษฎร์ปากช่องวิทยา	๓๐	๓๑ ๐๓				
๗	โรงเรียนราษฎร์ปากช่องวิทยา (มัธยม)	๓๐	๓๑ ๐๓				

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๙	โรงเรียนฝึกหัดครูธนบุรี								๑๐๐
๑๐	วิทยาลัยครูเทพสตรี						๔๗		๑๗๕
๑๑	วิทยาลัยครูเชียงใหม่								๒๐๗
๑๒	วิทยาลัยครูอุดรธานี								๑๙๔
๑๓	วิทยาลัยครูอุบลราชธานี								๒๗๙
๑๔	วิทยาลัยครูนครราชสีมา								๒๓๔
๑๕	วิทยาลัยครูสงขลา								๑๐๖
๑๖	วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม พิษณุโลก								๑๔๐
๑๗	วิทยาลัยครูมหาสารคาม								๑๓๘
๑๘	โรงเรียนสตรีฝึกหัดครูนครปฐม								๘๔
๑๙	วิทยาลัยครูยะลา								๖๗
๒๐	โรงเรียนสตรีฝึกหัดครูสงขลา								๑๓๓
๒๑	โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรี								๗๙

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ.สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๒๒	โรงเรียนฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๐๗
๒๓	โรงเรียนสตรีฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๔๔
๒๔	โรงเรียนฝึกหัดครูอุตรดิตถ์								๖๗
๒๕	โรงเรียนฝึกหัดครูฉะเชิงเทรา								๑๙๐
๒๖	โรงเรียนการเรือนนครราชสีมา								๓๔
๒๗	โรงเรียนคำเทียงอนุสรณ์								๓๖
๒๘	โรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษา								๑๐๐

ปีการศึกษา ๒๕๐๒

ลำดับที่	สถานศึกษา	ประถมศึกษา ตรี	ประถมศึกษา โท	ประถมศึกษา เอก	ชั้นปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
๑	วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม	๔๔			๓๕๐				
๒	วิทยาลัยครูสงขลา	๔๙			๒๙๑				
๓	วิทยาลัยครูสวนดุสิต	๔๙	๑		๒๗๑				
๔	วิทยาลัยครูเชียงใหม่	๔๙			๒๗๑				
๕	วิทยาลัยครูธนบุรี	๔๙			๒๗๑				
๖	วิทยาลัยครูนครปฐม	๔๙			๒๗๑				
๗	วิทยาลัยครูสกลนคร	๔๙			๒๗๑				
๘	วิทยาลัยครูอุบลราชธานี	๔๙			๒๗๑				
๙	วิทยาลัยครูเพชรบุรี	๔๙			๒๗๑				
๑๐	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	๔๙			๒๗๑				
๑๑	วิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี	๔๙			๒๗๑				
๑๒	วิทยาลัยครูเพาะช่าง	๔๙			๒๗๑				
๑๓	วิทยาลัยครูจันทรเกษม	๔๙			๒๗๑				
๑๔	วิทยาลัยครูพระนคร	๔๙			๒๗๑				
๑๕	วิทยาลัยครูเชียงราย	๔๙			๒๗๑				
๑๖	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา	๔๙			๒๗๑				
๑๗	วิทยาลัยครูสงขลา	๔๙			๒๗๑				
๑๘	วิทยาลัยครูสวนดุสิต	๔๙			๒๗๑				
๑๙	วิทยาลัยครูเชียงใหม่	๔๙			๒๗๑				
๒๐	วิทยาลัยครูธนบุรี	๔๙			๒๗๑				
๒๑	วิทยาลัยครูนครปฐม	๔๙			๒๗๑				
๒๒	วิทยาลัยครูสกลนคร	๔๙			๒๗๑				
๒๓	วิทยาลัยครูอุบลราชธานี	๔๙			๒๗๑				
๒๔	วิทยาลัยครูเพชรบุรี	๔๙			๒๗๑				
๒๕	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	๔๙			๒๗๑				
๒๖	วิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี	๔๙			๒๗๑				
๒๗	วิทยาลัยครูเพาะช่าง	๔๙			๒๗๑				
๒๘	วิทยาลัยครูจันทรเกษม	๔๙			๒๗๑				
๒๙	วิทยาลัยครูพระนคร	๔๙			๒๗๑				
๓๐	วิทยาลัยครูเชียงราย	๔๙			๒๗๑				
๓๑	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา	๔๙			๒๗๑				

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญาตรี หรือเทียบเท่า	ปริญญาโท หรือเทียบเท่า	ปริญญาเอก หรือเทียบเท่า	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
๑	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๕๐
๒	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๐๐
๓	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๙๓
๔	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน					๑๐๕		๑๓๐
๕	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๕
๖	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๗	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน					๑๙๐		๑๓๕
๘	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๙	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๑๐	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๑๑	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๑๒	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐
๑๓	โรงเรียนเทศบาลวัดเขาสมอคอน							๑๓๐

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๒๒	โรงเรียนฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๕๕
๒๓	โรงเรียนสตรีฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๕๘
๒๔	โรงเรียนฝึกหัดครูอุตรดิตถ์								๑๒๐
๒๕	โรงเรียนฝึกหัดครูฉะเชิงเทรา								๒๗๕
๒๖	โรงเรียนการเรือนนครราชสีมา								
๒๗	โรงเรียนคำเทียงอนุสรณ์								๒๕๓
๒๘	โรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษา								๑๐๓

ปีการศึกษา ๒๕๐๓

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๑	คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย	๑๔๒							
๒	วิทยาลัยวิชาการศึกษา								
	ประสานมิตร ภายนอก	๒๕๖			๗๙				
		๑๗๐							
	ปทุมวัน	๖๖			๘๕				
	บางแสน	๕๑			๘๐				
๓	วิทยาลัยครูพันทรเกษม						๘๓		
๔	วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา						๔๑๕		๘๕๑
๕	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา						๔๕๕		๔๕๒
๖	วิทยาลัยครูสวนดุสิต						๑๓๕		๑๖๔
๗	วิทยาลัยครูพระนคร								๑๙๙

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญา ตรี	ปริญญา โท	ปริญญา เอก	อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
๗	วิทยาลัยครูสงขลา						๒๓๓		๓๓๓
๗๑	วิทยาลัยครูยะลา						๑๐๗		๑๐๗
๗๒	วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช						๑๔๗		๑๔๗
๗๓	วิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี						๑๐๗		๑๐๗
๗๔	วิทยาลัยครูพังงา						๑๐๗		๑๐๗
๗๕	วิทยาลัยครูภูเก็ต						๑๐๗		๑๐๗
๗๖	วิทยาลัยครูตรัง						๑๐๗		๑๐๗
๗๗	วิทยาลัยครูสตูล						๑๐๗		๑๐๗
๗๘	วิทยาลัยครูปัตตานี						๑๐๗		๑๐๗
๗๙	วิทยาลัยครูนราธิวาส						๑๐๗		๑๐๗
๘๐	วิทยาลัยเกษตรกรรมสงขลา						๑๐๗		๑๐๗

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญาตรี	ปริญญาโท	ปริญญาเอก	ชั้นปริญญา	ป.ม.	ป.บ.ศ. สูง	ป.บ.	ป.กศ.
๑	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๒	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๓	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๙๕
๔	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๓
๕	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๓๐๐
๖	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๗	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๘	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๙	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐
๑๐	โรงเรียนสตรีมหาดสงคราม								๑๐๐

ปีการศึกษา ๒๕๐๔

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา ตรี	ปริญญา โท	ปริญญา เอก	ปวช	ปวท	ปวส	ปกศ. สูง	ปกศ.	ปกศ.
๑	วิทยาลัยเทคนิคขอนแก่น	๑๐๐	๕๐๑		๗๙๒			๑๗๑		๑๐๐๓
๒	วิทยาลัยครูขอนแก่น							๔๗๓		๓๕๑๑
๓	วิทยาลัยการศึกษาสตรีขอนแก่น							๔๐๓		๔๓๑๑
๔	วิทยาลัยพยาบาลขอนแก่น							๑๕๒		๑๗๒
๕	วิทยาลัยการสาธารณสุขขอนแก่น							๑๕๒		๑๗๒
๖	วิทยาลัยเกษตรกรรมขอนแก่น							๑๕๒		๑๗๒
๗	วิทยาลัยการสาธารณสุขขอนแก่น							๑๕๒		๑๗๒
๘	วิทยาลัยเกษตรกรรมขอนแก่น							๑๕๒		๑๗๒

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญาตรี		ปวช.	ปวส.	ปวท.	ปวช.	ปวส.	ป.ตรี
		ครุศาสตร์	ศึกษาศาสตร์						
๑	วิทยาลัยเทคนิคสงขลา								๑๓๗
๒	วิทยาลัยเทคนิคปัตตานี								๓๓๓
๓	วิทยาลัยเทคนิคยะลา								๓๓๓
๔	วิทยาลัยเทคนิคนราธิวาส								๓๓๓
๕	วิทยาลัยเทคนิคสตูล								๓๓๓
๖	วิทยาลัยเทคนิคพังงา								๓๓๓
๗	วิทยาลัยเทคนิคภูเก็ต								๓๓๓
๘	วิทยาลัยเทคนิคกระบี่								๓๓๓
๙	วิทยาลัยเทคนิคชุมพร								๓๓๓
๑๐	วิทยาลัยเทคนิคสุราษฎร์ธานี								๓๓๓
๑๑	วิทยาลัยเทคนิคนครศรีธรรมราช								๓๓๓
๑๒	วิทยาลัยเทคนิคตรัง								๓๓๓
๑๓	วิทยาลัยเทคนิคพัทลุง								๓๓๓
๑๔	วิทยาลัยเทคนิคสงขลา								๓๓๓

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญา		ธนบัตรปริญญา	ป.ม.	ป.ภค. ศึกษา	ป.ป.	ป.ภค.
		ตรี	โท/เอก					
๑	[illegible]							
๒	[illegible]							
๓	[illegible]							
๔	[illegible]							
๕	[illegible]							
๖	[illegible]							
๗	[illegible]							
๘	[illegible]							
๙	[illegible]							
๑๐	[illegible]							

ปีการศึกษา ๒๕๐๕

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๑	คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย	๒๐๖			๑๘				
๒	วิทยาลัยวิชาการศึกษา								
	ประสานมิตร ภายนอก	๒๕๖	๔		๕๖				
		๑๖๔							
	ปทุมวัน	๖๔			๘๘				
	บางแสน	๕๓			๑๑๐				
๓	วิทยาลัยครูจันทรเกษม						๗๗		
๔	วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา						๓๙๙		๗๗๑
๕	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา						๓๒๓		๔๖๓
๖	วิทยาลัยครูสวนดุสิต						๑๖๙		๑๙๔
๗	วิทยาลัยครูพระนคร								๑๖๖

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญาตรี	ปริญญาโท	ปริญญาเอก	ปวท.	ปวส.	ปวช.	ปวช.
๑	วิทยาลัยเทคนิคสงขลา							๓๐๑
๒	วิทยาลัยเทคนิคตรัง							๘๑๑
๓	วิทยาลัยเทคนิคยะลา							๘๑๑
๔	วิทยาลัยเทคนิคปัตตานี							๓๑๓
๕	วิทยาลัยเทคนิคสตูล							๒๐๓
๖	วิทยาลัยเทคนิคนราธิวาส							๓๑๓
๗	วิทยาลัยเทคนิคพังงา							๓๑๓
๘	วิทยาลัยเทคนิคกระบี่							๓๑๓
๙	วิทยาลัยเทคนิคภูเก็ต							๓๐๓
๑๐	วิทยาลัยเทคนิคสุราษฎร์ธานี							๓๐๓
๑๑	วิทยาลัยเทคนิคชุมพร							๓๐๓
๑๒	วิทยาลัยเทคนิคนครศรีธรรมราช							๓๐๓
๑๓	วิทยาลัยเทคนิคพัทลุง							๓๐๓
๑๔	วิทยาลัยเทคนิคตาปี							๓๐๓
๑๕	วิทยาลัยเทคนิคสุราษฎร์ธานี							๓๐๓

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ.สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๒๑	โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรี								๑๓๗
๒๒	โรงเรียนฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๕๔
๒๓	โรงเรียนสตรีฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๗๑
๒๔	โรงเรียนฝึกหัดครูอุตรดิตถ์								๑๐๔
๒๕	โรงเรียนฝึกหัดครูฉะเชิงเทรา								๓๐๕
๒๖	โรงเรียนการเรือนนครราชสีมา								
๒๗	โรงเรียนคำเที่ยงอนุสรณ์								
๒๘	โรงเรียนฝึกหัดครูอาชีวศึกษา								

ปีการศึกษา ๒๕๐๖

ลำดับที่	สถานศึกษา	ปริญญา ตรี	ปริญญา โท	ปริญญา เอก	ชั้นปริญญาบัณฑิต	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
๑	คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๕๒๐	๑๐		๑๓		๑๗๓		๑๗๓
๒	วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร	๔๓๒	๓		๒๑		๒๗๓		๒๗๓
	วิทยาลัยวิชาการศึกษา บางแสน	๒๐๓			๙		๑๗๑		๑๗๑
๓	วิทยาลัยวิชาการศึกษา บางเขน	๑๓๐			๗		๒๗๐		๒๗๐
	วิทยาลัยวิชาการศึกษา ธนบุรี	๔๘			๓				
	วิทยาลัยวิชาการศึกษา นครปฐม	๔๘			๓				

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา ตรี	ปริญญา โท	ปริญญา เอก	ชาย บัณฑิต	ป.ม.	ป.บ. ปี ๑	ป.บ.	ป.ตรี.
๑	โรงเรียนสตรีวิทยา ๑								๗๓๗
๒	โรงเรียนสตรีวิทยา ๒						๓๑		๑๗๓
๓	โรงเรียนสตรีวิทยา ๓						๔๑		๒๕๑
๔	โรงเรียนสตรีวิทยา ๔						๕๓๑		๑๗๑
๕	โรงเรียนสตรีวิทยา ๕						๐๖		๗๐๓
๖	โรงเรียนสตรีวิทยา ๖						๗๑		๐๙๓
๗	โรงเรียนสตรีวิทยา ๗						๐๕		๒๑๓
๘	โรงเรียนสตรีวิทยา ๘						๔๕		๒๐๓
๙	โรงเรียนสตรีวิทยา ๙						๓๑๑		๒๗๓
๑๐	โรงเรียนสตรีวิทยา ๑๐								๐๐๓
๑๑	โรงเรียนสตรีวิทยา ๑๑								๗๓๑
๑๒	โรงเรียนสตรีวิทยา ๑๒								๗๓๑

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๒๐	โรงเรียนสตรีผักหัดครูสงขลา								๑๐๕
๒๑	โรงเรียนผักหัดครูเพชรบุรี								๑๒๐
๒๒	โรงเรียนผักหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๔๗
๒๓	โรงเรียนสตรีผักหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๑๙
๒๔	โรงเรียนผักหัดครูอุตรดิตถ์								๙๖
๒๕	โรงเรียนผักหัดครูฉะเชิงเทรา								๑๐๔
๒๖	โรงเรียนการเรือนนครราชสีมา								
๒๗	โรงเรียนคำเที่ยงอนุสรณ์								
๒๘	โรงเรียนผักหัดครูอาชีวศึกษา								

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๑	คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย	๑๕๔	๑๗		๑๗				
๒	วิทยาลัยวิชาการศึกษา								
	ประสานมิตร	๒๘๔	๒๐		๔๔				
	ภายนอก	๒๐๓							
	ปทุมวัน	๗๒			๑๐				
	บางแสน	๕๗			๗				
	ภายนอก	๑๐๓							
๓	วิทยาลัยครูจันทรเกษม						๑๕๑		
๔	วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา						๓๘๕		๓๓๒
๕	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา						๓๑๔		๒๘๓
๖	วิทยาลัยครูสวนดุสิต						๑๙๕		๒๒๓
๗	วิทยาลัยครูพระนคร								๑๕๐

ลำดับที่	ชื่อวิชา	ปริญญาตรี พ	ปริญญาตรี ท	ปริญญาตรี ออ	ปริญญาโท	ป.ณ.	ป.ท.	ป.กศ. สูง	ป.กศ.
๒๐๓	ประวัติศาสตร์ศิลปะ							๒๓	๒๓๑๑
๒๐๔	ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย								๑๐๐
๒๐๕	ประวัติศาสตร์ศิลปะต่างประเทศ							๑๙	๓๓๓
๒๐๖	ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย							๒๕	๕๑๓
๒๐๗	ประวัติศาสตร์ศิลปะจีน							๑๐๐๐	๙๑๓
๒๐๘	ประวัติศาสตร์ศิลปะญี่ปุ่น							๑๓	๒๙๓
๒๐๙	ประวัติศาสตร์ศิลปะเขมร							๒๕	๑๙๙
๒๑๐	ประวัติศาสตร์ศิลปะชวา							๑๙	๐๑๓
๒๑๑	ประวัติศาสตร์ศิลปะลังกา							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๒	ประวัติศาสตร์ศิลปะอินโดนีเซีย							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๓	ประวัติศาสตร์ศิลปะพม่า							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๔	ประวัติศาสตร์ศิลปะมอญ							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๕	ประวัติศาสตร์ศิลปะลาว							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๖	ประวัติศาสตร์ศิลปะอยุธยา							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๗	ประวัติศาสตร์ศิลปะรัตนโกสินทร์							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๘	ประวัติศาสตร์ศิลปะสุโขทัย							๐๙๐	๑๑๓
๒๑๙	ประวัติศาสตร์ศิลปะเชียงแสน							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๐	ประวัติศาสตร์ศิลปะล้านนา							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๑	ประวัติศาสตร์ศิลปะทวารวดี							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๒	ประวัติศาสตร์ศิลปะศรีวิชัย							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๓	ประวัติศาสตร์ศิลปะลพบุรี							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๔	ประวัติศาสตร์ศิลปะหริภุญชัย							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๕	ประวัติศาสตร์ศิลปะทวารวดี							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๖	ประวัติศาสตร์ศิลปะศรีวิชัย							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๗	ประวัติศาสตร์ศิลปะลพบุรี							๐๙๐	๑๑๓
๒๒๘	ประวัติศาสตร์ศิลปะหริภุญชัย							๐๙๐	๑๑๓

ที่	สถานศึกษา	ปริญญา			อนุปริญญา	ป.ม.	ป.กศ. สูง	ป.ป.	ป.กศ.
		ตรี	โท	เอก					
๒๐	โรงเรียนสตรีผักหัดครูสงขลา								๑๐๔
๒๑	โรงเรียนผักหัดครูเพชรบุรี								๑๔๘
๒๒	โรงเรียนผักหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๘๓
๒๓	โรงเรียนสตรีผักหัดครูพระนครศรีอยุธยา								๑๓๔
๒๔	โรงเรียนผักหัดครูอุตรดิตถ์								๑๖๓
๒๕	โรงเรียนผักหัดครูฉะเชิงเทรา								๒๗๔
๒๖	โรงเรียนการเรือนนครราชสีมา								
๒๗	โรงเรียนคำเที่ยงอนุสรณ์								
๒๘	โรงเรียนผักหัดครูอาชีวศึกษา								

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา นายทำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษ

๑๑ มกราคม ๒๕๑๐